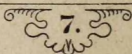

EMBER ÉS TERMÉSZET

SZERKESZTI

NAGY JÓZSEF

EGYETEMI TANÁR

A

FRANCIA FORRADALOM ESZMÉI MAGYARORSZÁGON

FF

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

A
FRANCIA FORRADALOM ESZMÉI
MAGYARORSZÁGON

ÍRTA

ECKHARDT SÁNDOR

A BUDAPESTI EGYETEMEN

A FRANCIA NYELV- ÉS IRODALOMTÖRTÉNET TANÁRA

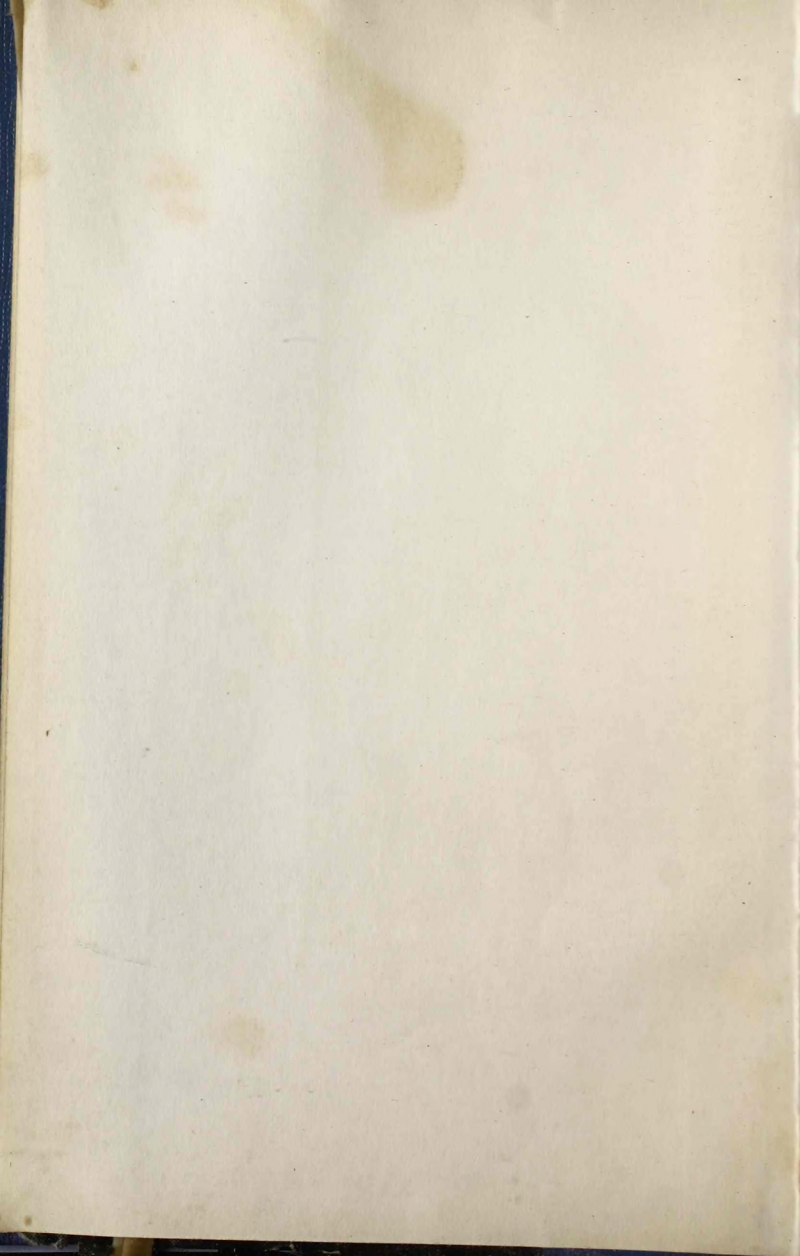
FF

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

163678

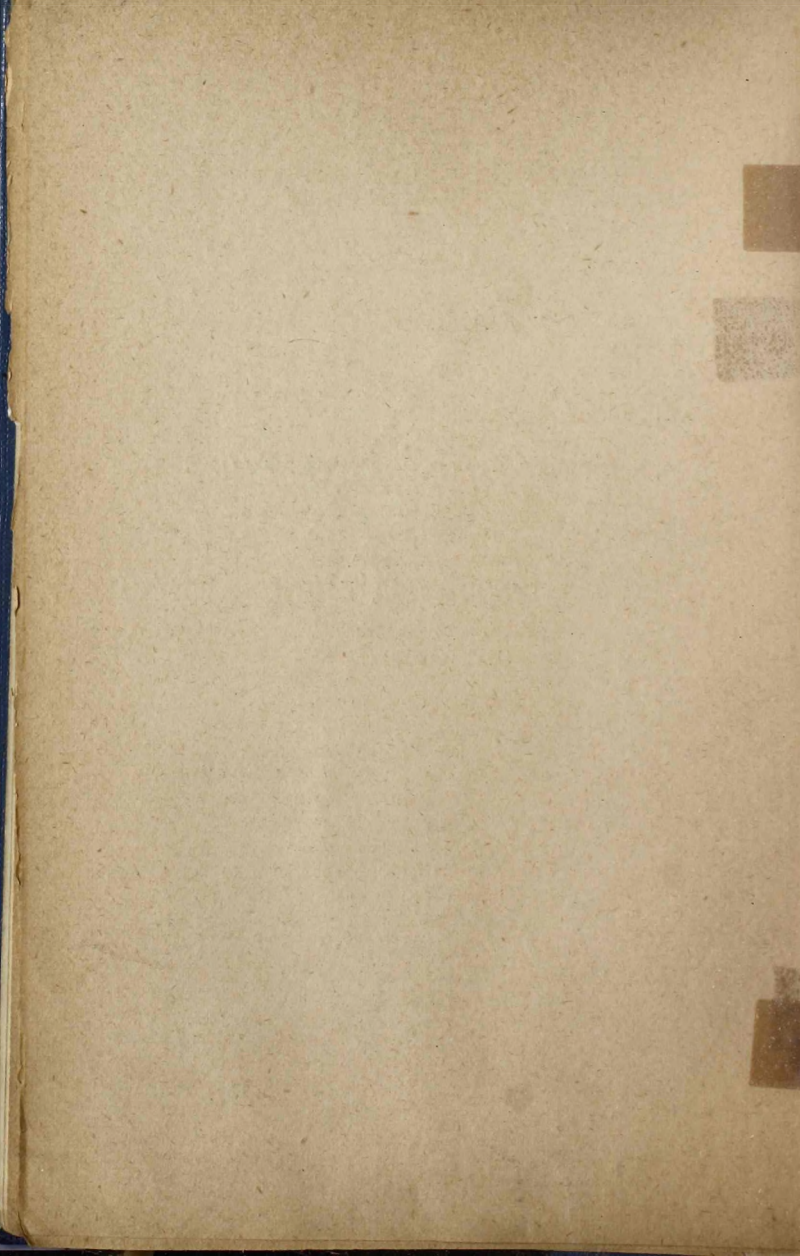

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A B. EÖTVÖS JÓZSEF-COLLEGIUMNAK

RAGASZKODÓ HÁLÁVAL

A SZERZŐ

ELŐSZÓ.

Hosszú vita folyik a francia történetírásban már jó pár évtizede a francia forradalom körül. Az egyik, a régibb idealista felfogás szerint a forradalmat az eszmék készítették elő és hozták létre (Taine), a másik újabb, radikális materialista elmélet értelmében a forradalmat tisztára az anyagi szükségesség, a felelőtlen tömegek gazdasági egyensúlyozatlansága robbantotta ki, a nagy francia íróktól, sőt a forradalom vezéralakjaitól is függetlenül (Aulard).

Teljes meggyőződésünk és benső vonzalmunk az idealista felfogáshoz húz. Jelen tanulmányunk is azt igyekszik igazolni, hogy a francia forradalom magyar földön is elsősorban nem mint gazdasági szükségesség, hanem mint ideális eszmekör hat a műveltebb társadalmi osztályok belátásán és többnyire önzetlen meggyőződésén keresztül.

A francia forradalom ideológiája főbb vonásaiban oly hallatlanul egyszerű, oly merészen logikus, hogy Európa minden országát felrázta sommás dedukcióival, evidens tétéleivel és a közeli diadaltól ittas emberi józan ész már-már mindenütt újra mérte az országokat és népeket a maga vázlatos, elnagyolt képére és hasonlatosságára.

Ezek az eszmék azonban nem a forradalomban fogamzottak, hanem egy százados irodalmi élet leszűremllett tanulságai. A francia forradalomban nincs semmi új, ami már idealiter benne ne volna a XVIII. század gondolkozásában: a forradalom a racionalista felvilágosodás gondolatvilágának végső következtetéseit vonta le és alkalmazta egy ország teljes állami életére.

Nekünk tehát, ha a francia forradalom eszméinek magyarországi történetéről beszélünk, nemcsak a forradalom közvetlen visszhangjaira kell gondolnunk, hanem a forradalmi

hangulatot előkészítő és eszmeileg magában rejtő felvilágosodási mozgalomra is, amely Magyarország történetének újkorát nyitotta meg.

Természetesen a magyar felvilágosodás története túlságosan összetett jelenség ahhoz, hogy egy ilyen, e téren talán kezdő tanulmány, teljes egészében felölelje. A mi célunk ennél határozottabb: a felvilágosodás gondolköréből elkülöníteni azt a részt, amely közvetlenül a francia felvilágosodás adománya. Külön tanulmány foglalkozik majd talán egyszer az előzményekkel; mint készíti elő Descartes filozófiája és a sztoicizmus nálunk is a felvilágosodás talaját és hogyan nyomul elő a racionalizmus a magyar vallásos reformmozgalmakban. Külön tanulmány dolga lesz a magyar felvilágosodási mozgalmat a némettel párhuzamba állítani, vázolni Leibniz—Wolff, a pietizmus, a többnyire német eredetű szabadkőművesség, a populárfilozófusok, Kant és mások szerepét. Mi ezt csak annyiban tettük meg, amennyiben az illető problémát nem kerülhettük el. S ez több ízben előfordul, mert az eszméknek nincs hazájuk s ily értelemben nem lehet francia, német vagy magyar eszmék történetéről beszélni.

De még a francia eredetű gondolkörben is csupán a legáltalánosabb eszmékkel szándékozunk foglalkozni, azokkal, amelyek a politikai és vallásos életben elevenen hatottak s amelyek a magyar szellemi életben bizonyos történeti összefüggésben, folytonosságban jelentkeznek. Nem tartoznak például tanulmányunk körébe a gazdasági kérdések, holott a legújabb kutatások szerint a modern Magyarország társadalmi és gazdasági alkata jó részben — Bécsen keresztül — a francia gazdaságfilozófusok elméleteinek függvénye.¹

Tanulmányunk főforrásanyaga maga a XVIII. századi magyar irodalom, melynek egy elég tekintélyes része a cenzura működése következtében kéziratossá vált anyag.

Sok egészen új és tanulságos adatot nyújtottak a bécsi Staatsarchiv *Privatbibl. S. Majestät* c. részében található kémjelentések, de különösen az eddig a *Vertrauliche Acten, Secreta* osztályban őrzött és Fraknoi Vilmostól csak részben felhasznált Martinovics-féle és egyéb hasonnemű pörök aktái, melyek a vádlottak elkobzott irományait, sőt irka-

¹ V. ö. Eckhart Ferenc, *Mária Terézia gazdasági politikája Magyarországon*, Budapest. Budavári Tud. Társ. 1922.

firkait, tollpróbálgatásait is híven megőrizték és így e kor-
nak valóságos írói múzeumát alkotják.

Maga a magyar felvilágosodás irodalma nem nagyterje-
delmű: a részletjelenségeken és alkalmi rögtönzéseken alig
emelkedik felül. Concha Győző kis tanulmánya: *A kilencve-
nes évek reformeszméi* óta, melyben negyven évvel ezelőtt
hívta fel a kutatókat a magyar szellemi élet történetének
tanulmányozására, csak egyes speciális részletmunkákban
vagy elszórt fejezetekben találunk használható adatokat
e szellemi mozgalom történetének vizsgálatához, melyek
közül kiemelendő: Fraknói Vilmos, *Martinovics és társainak
összeesküvése*, 1880 és *Martinovics élete*, 1921; Marczali
Henrik, *Magyarország története II. József korában*, I—III,
1885—1888 és *Az 1790—91-diki országgyűlés* I—II, 1907;
Fináczy Ernő, *A magyarországi közoktatás története Mária
Terézia korában*. I—II, 1899—1907; Abafi, *Geschichte der
Freimaurerei in Österreich-Ungarn* I—IV; Csaplár Benedek,
Révai Miklós élete I—IV, 1881—1889; Tóth Rezső, *Beveze-
tés Fazekas Ludas Matyi-kiadásához* 1900; Császár Elemér,
Verseghy F. élete és művei 1903 és *Bessenyei Akadémiai
törekvései* 1910; Gárdonyi Albert, *A magyar jakobinusok
emlékezete* 1919; Müller Lipót, *Francia politikai eszmék a
reformkor irodalmában* (Egy. Phil. Közl.) 1923; végül Ballagi
Géza becses bibliográfiája: *A politikai irodalom Magyar-
országon 1825-ig*, 1888. Egészen külön áll mély filozófiai és
irodalomtörténeti iskolázottságával Koszó János mono-
gráfiája, *Fessler Ignác Aurél* 1923, mely főleg a felvilágoso-
dás és romanticizmus határkérdéseit világítja meg.

Az alábbi tanulmány tehát az első kísérlet arra, hogy a
felvilágosodás és a forradalom szellemének magyarországi
történetéről némileg egységes képet nyerjünk. Aki ismeri
a felvilágosodási mozgalom általánosságát és tudja, hogy
az mily mélyen nyúlt bele az egyének és a politikai kö-
zösségek életébe, az mérlegelni fogja vállalkozásunk nehéz-
ségeit és elnézi az úttörő eredményeinek fogyatékoságát.

Budapest, 1924 március.

E. S.

BEVEZETÉS.

A magyar felvilágosodás első történésze: Kovachich Márton szerint ez a mozgalom a hétéves háborúval kezdődik, akárcsak a francia renaissance az olasz hadjáratokkal. Szerinte Cseh-Morvaországból, Sziléziából, sőt Szászországból sok diák menekült a háború elől Magyarországra és a nagyszombati egyetemen a magyar diákságot egészséges versenyre serkentette. Másrészt a nemesi katonaság a hadjárat alatt megfordult Nagy Frigyes művelt, a felvilágosodás szellemében kormányzott országaiban és onnan megváltozott gondolkozással tért haza. A gondolatszabadság, a kétely, a tudományok megkedvelése és a vallástalanság volt a hétéves háború magyar zsákmánya. Az új felfogás hihetetlen gyorsasággal terjedt el a többi társadalmi osztályokban és Voltaire nevét nemsokára mindenütt lehetett hallani.¹

Bármilyen fontosságot tulajdonítunk is a hétéves háborúnak, mégis a felvilágosodás főcsatornája nem ez, hanem maga a császárváros volt. Mária Terézia törekvése, hogy Nagy Frigyes példájára művelt, gazdag birodalmat kormányozzon, a magyarságot szorosan bekapcsolta a nyugati eszmék forgatagába. Sokszor elmondották már, mint terjedt el Bécsből a francia nyelv és erkölcsök ismerete Magyarországon.² Ámde a francia nyelv tudása már ekkor nem volt ártatlan divatkérdés: a XVIII. századi francia irodalom már kitermelte nagy opusait; Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot, sőt a kisebbek: Helvetius, D'Holbach

¹ *Merkur v. Ungarn*. 1787, 191.

² L. különösen Baranyai Zoltán, *A francia nyelv és műveltség Magyarországon*. 1920.

már körülbelül befejezték írói pályájukat; az *Encyclopédie* is, a francia felvilágosodás faltörő kosa már régen döntötte a régebb világnézet várfalait. Tehát aki magyar megtanult franciául, az egyenesen beleszólt a francia felvilágosodás immár jól kiforrott gondolkodásába. A francia irodalom központjában pedig már nem a klasszikus irodalmi műfajok, a tragédia, a komédia vagy a portrait s más efféle állnak, hanem a filozófia, mely lassanként még ezeket a műfajokat is átítatta jellemző mohóságával és kizárólagosságával.

*

Egy szellemi mozgalom elterjedésénél lényeges kérdés, mennyiben öntudatos ez a mozgalom. Vajjon tudták-e a magyarok, hogy ők egy új korban élnek, a felvilágosodás korában, a forradalom hajnalán? A nyilatkozatok egybehangzóan arról tanuskodnak, hogy a felvilágosodást nálunk is a legteljesebb tudatosság jellemzi a régi, hagyományos értékvilággal vívott harcában.

E tudatosság szimboluma a fény. A *Siècle de la Lumière*, az *Aufklärung*, a Világosság, napsugár korszaka az új, a «Homályé», «Sötétségé» a régi. A fény, a nap mindenkor a vallásos miszticizmus kedvelt szimboluma volt: a misztikus érzésben Istennel egyesülő lélek gyönyörében és elragadtatásában nem talált soha alkalmasabb nyelvi kifejezést, mint az életet adó és mindent betöltő napfényt. *Illuminatusok*, újplatonikusok, alchimisták, rózsakeresztések, deista szabadkőművesek és vallásos misztikusok egyaránt szeretik használni ezt a szimbolumot s ha a modern racionalizmus fényről, napról beszél, ebben nagy része van a Renaissance-nak, mely először állította szembe a humanista világnézetet a sötétnek, tudatlannak, gótnak bélyegzett középkorral és az emberi gondolkozás középpontjába állította az autonóm *lumen naturale*-t, a természet világá-t. Maga a felvilágosodás a német *Aufklärung* fordítása, a franciák a fény századának vagy a filozófia korának hívják. (Kazinczy tehát tévesen használja az *éclaircissement* szót *Orpheus*-ának bevezetésében.)

Maga a józan ész csak hosszú hadjárat árán jutott odáig, hogy az ő jelképe a mindenséget betöltő napfény legyen. Miután a Renaissance sztoicizmusa a józan észnek visszaadta szuverén autonómiáját, ez Descartes filozófiájában az

egyetlen, az evidens, a magától értetődő criteriummá fejlődik és a természettudományokat új alapokra helyezi (Bacon és Descartes). Franciaországban ezenkívül megteremti a klasszikus irodalmat, mely az emberi lelket boncolta elemeire. De a józan ész itt sem állapodott meg. Bayle-lal, Fontenelle-lal és Montesquieu-vel átcsapott a vallás és a társadalmi szervezet vizsgálatára. A következő stádiumban már levetette a mult századból reámaradt szkepticizmusát és tapasztalati adatokon nyugvó empirizmusát; az indukció eszközéből öncél lett: a ráció, a józan ész ezután minden ismeret forrása s csak az a politikai forma lehet jó, mely a józan észből fakad. A józan észbe vetett misztikus bizalom kifejezése a világosság, fény, nap s efféle szavak, s a lumen naturale hívóinél a bizonyosság érzése ép annyira intuitív meggyőződésből fakadt, mint a vallás misztikusainál. A józan ész misztikusai ezek az új apostolok, akiknek néhány egyszerű formula evidenciája többet jelent, mint az emberiség történeti fejlődésének összes eredményei. «Megvilágosodott már, meg tudományosodott a' Nagy világ, és világosodásának kellemetes sугárrival kedves Hazánkknak is nem fősvényen kedveskedett», írja a *Minek a pap az ország gyűlésében?* c. röpirat. Valami nagy meleg érzés dagasztja a kebleket, az eljövendő paradicsomi kor előérzete, mely az egész világon el fog terjedni s az emberiséget a testvériség láncába fonja (Beethoven IX. szimfóniája). De a világosságot elsősorban mint ellentétet fogják fel: a sötétség az egyház, a pozitív vallás, mely a tekintélyi elven alapul s amely kiépített rendszerével elállja a diadalmasan haladó ész útját. «Az igaz Philosophiának világa olyan sebes harpozással kezd a máj időben a keresztyének között terjedni, a' minéműt a' Világ még eddig soha nem látott, s a' Histórianak és a' Criticának segítségével még azokat a dolgokat is megkezdette világosítani, mellyek a' Scholai tövisses tudományoknak és balgatag fene buzgóságnak setétségével régtől fogva bé-fedezve rejtekben voltak», írja a francia Laurier és fordítják ketten is Rautenstrauch bécsi jozefinista német fordításából magyarra (1782). Magyarországon öntudatot ebbe az érzésbe főleg a *toleranciáért* vívott harc önt. Sokszor felvilágosodás egyenlő vallásszabadsággal. A *Magyar Kurir* szerkesztője is megvetéssel emlegeti a mult században kijött könyveket, melyek szerinte gyűlöletes gondolatokkal, merő ráfogásokkal és hamis vádakkal teljesek és hozzá-

teszi, hogy «a' mai megvilágosodott Század és a 'mostani nyugodalmas állapotunk ellen való vétek volna, ha mi azon rettenetes zavarodásban élt eleinknek példáikat követni akarnánk, a' mellynek tsak olvasásától is irtózunk» (1791, toldalék a 79. számhoz). Mily sötétnek tetszhetett a deista vagy indifferens ujságíró előtt a hitvitázó irodalom százada! Érthetetlennek találja a gyűlöletet, mely a különféle felekezetek között dül, mikor azt sokkal jobb helyen lehet alkalmazni : maga a pozitív vallás, a józan ész diadalának egyetlen akadályá ellen. A toleranciával együtt jön meg a testvériség érzése is s a nemes érzésű gróf Batthyány Alajos diétai beszédjében lelkesen üdvözli korát : «Végre úgy látszik, eljött az idő, midőn világosság terjed el a felvilágosodás fáklyájáról a mi hazánk hajnalodó horizontján és a szeretet és természetes szükség kötelékét kötjük szeretett polgártársainkkal, akik készek azt elfelejteni, amit szenvedtek miattunk». (*B. A. beszéde*, 1791 febr. 8.) Világosság, fáklya, hajnal : a szociális érzés jövőbe néző utopisztikus képei bukkannak fel a szónok képzeletében. Bizakodó optimizmusa ellentétben áll azzal a kétkedővel, ki egy évvel azelőtt még így írt : «Világos jele és próbája ez annak, hogy még a Világosság 'Dél Pontyátul messze járunk, és a melly Hajnal sugárai hozzánk el jutottak is, azon kellemetes Sugárok, ezen nemes Hazának nagy részire nézve, nem annyira a' belső meg győződés jeles fényességéből, mint a' keresztyén türelem felséges bé hozása által meggyengült erő szakos Apostolságok tehetetlenségéből hasadtanak». (*Az erőszakos térítőknél a szent vallással való visszaélésekről*, 1790.) A sziveket még nem tölti be az igazság, a világosság ezúttal felülről, az uralkodótól jött. Nem a jó Szív, józan Ítélet, Egyenesség, Igazságszeretet, keresztyén szelidség, hanem a hatalom kényszeríti a papságot a toleranciára. Néha meglep bennünket, milyen jelentéktelen változásokban leli meg az új idők embere az eljövendő boldogabb kor előjelét. Fazekas Mihály, a *Ludas Matyi* írója, ódát ír az első *Debreczeni Kalendárium*hoz, melyből az időjövendölés kimaradt :

A' boszorkány a' levegői sárkány,
 Tátos és tündér, kik az ostobáknak
 A setétben ült babonás világban
 Bábjai voltak :

Szent hevétől a' szabad értelemnek
 Mind elolvadtak, valamint az ablak
 Zúzmarából egy hideg északán nőtt
 Tzifra virági.

Oh ditső nemzet! Te ki hajdanában
 A' vitéz korban egekig ragyogtál
 A' világosság kiderült korában
 Éjbe maradnál!?

A második kiadás elé is hasonló szellemben ír :

Szünjetekek hát ó kertmívelők az időre kiomlott
 Értelmek gyökerét a' tél babonáiba fagyalt
 Jéggel rakni körül. Zsendül a' józan okosság,
 A' mi tsak árnyékoz, takarítgassátok előle.

Itt a természettudományos öntudat önti az észbe ezt a nagy bizodalmat, a szent páthoszt s így a nép mesevilága és a hagyományos középkori eredetű időjósításai természetesen sötétséget jelentenek a világosság kiderült korával szemben, mely ebben a kérdésben még nem jutott el a romantikus esztétika érzékvilágához: nekik a tündér, a sárkány, a tátos az ostobák üres bábjai. Ugyanaz a rideg kritika ez, mint amit a vallás misztikumával szemben alkalmaznak.

Ez az a kor, midőn a hortobágyi pásztor is bevezetik a természettudományos gondolkodásba (Jeney György: *Természet-könyve. A' Hortobágyi pásztor, és a' Természet-
 vizsgáló*, 1791). Megmagyarázzák neki a józan okosság nevében, természettudományos alapon a lidércfényt, eloszlatják babonás hitét a boszorkányokban és ieckét kap a fizikából és asztronómiából.

A türelmetlenebbek kétségbeesnek azon, hogy milyen lassan érkezik a világosság. A *Magyar Kurir* egri levelezője a Világosságnak azon mértéke után sóhajtoz, ami más városokban is megvan. Boldogtalan város ez az Eger — mondja — hol a protestánsok nem telepedhetnek meg s így a «szorgalmatosság» szenved hátrányt és ahol a papnövendéket, ki türedelemről prédikál, kiteszik a Házból. «Semmi sintis is igazabb, mint az, hogy ott' leg szaporább lépésekkel látjuk menni elő a' világosságot, a' hol egyvel-gést, mindenféle vallású lakosok tesznek Társaságot, hogy

pedig a' Világosság, mely alatt éppen nem az indifferentis-
must értem, hanem a' józan Religiót, teheti tsak az embert
boldoggá, azt tudja minden, a' ki a' maga szemével is lát.»
Ha más vallásnak is lesznek, akkor «dehetetlen, hogy az illy
úton Eger is ki ne bújjon azon véghetetlen sűrű homályból,
a' mellyben kinlódik. És tsak ez az egyetlen út Egernek
meg-világosodására, ha annak egy félszázad alatt vala-
mennyre kell menni. Nálunk a könyvek senkit sem világosít-
hatnak, mert azokat is jó lelkű Lakosok gyóntató Atyjáik-
nak kezeikből veszik, a' *Lyceumbéli Typografia* nyomtatja.»
De azért nimfák elegen vannak, züllött diákok is. Ellenben
theatrum nincs. (1791, 1411 l.)

A nyilván protestáns P. L. M. S. jelzésű levélíró szo-
morúan eped a *józan religió* után, mely magasan felette áll
a felekezeti gyűlölségnek és kiemelné Egert véghetetlen sűrű
homályából. Mily messze van ez a jelen, a Lyceum-nyomda,
a gyóntató atyák uralma attól a szép jövőtől, melyet a
világosság embere lelki szemével lát. A próféciák, utópiák,
látomások kora a XVIII. század; apostolai nemcsak lázasan
készítik elő a jövő idilli boldogságát, hanem képzeletükben
előre meg is festik azt. A szabadkőművesek miszticizmusa
világít ezekben az utópiákban, melyek a magyar irodalom-
ban is megelérhetők. Nagyváthy János álma: *A XIX-ik száz-
ban élt igaz magyar hazafinak örömórái* elképzeli, hogy majd
a társadalmi szerződés igaz értelmezését felfogva, a magyar
nemesség lemond jogairól. Erre «az Öröm könny-hullatás-
nak patakja zuhog már alá meg-élemedett Ortzámon», írja
s elpihen háza előtt elérzékenyedve jobbágyokból lett
«Munka-segítő Társain», kik nemesak ellátják öregségére,
hanem még vigyáznak is rá. Hálát ad, hogy földesúrnak
teremtette az Isten, mert így jót tehet embertársaival,
javait átengedheti nekik: «Nem érdemlettem Uram! én
azt, hogy engem' Munkás-Társaim Uroknak nevezzenek :
Nem is akarok hát én egyéb lenni közöttök; hanem csak
Emberek' Baráttya, Attya és Boldogságoknak Vezére».
Mikor a papok felhagynak a világi dolgok intézésével és
türelmet prédikálnak, újra felkiált : «Oh, boldog János pap
ország!» Nagyváthy másik szabadkőműves utópiája a *Fridrik*
nyomán kesergő veres barát-templárius még az időpontot is
megjósolja, mikor áll fel újra az igazság szerzetének uralma :

És nékem úgy látszik, hogy a' NAP' Sugára
 Fel-hágván az Égnek Közép Abrontsára,
 Sok-féle színekkel lövi már nyilait,
 'S Melengeti ez hólt Madárnak hamvait.
 És ha az Időket böltsen fel summálom ;
 A' mit belől érzek, igaznak találom.
 'S a' Fénix, melly hideg Hamvába borulva
 Feküszik, huszon-négy Esztendő el-múlva
 Ki-vel Füszerszámbúl készített Fészkébül :
 Mert öt-százig tartó gyászos Idejébül
 Annyi van még hátra ; 's a' mik el-fojtanak
 Négy-száz hetven hatonn felül haladtanak.

Akkor eljön az óra, mikor a Méltóságos a szűrös embert
 örömmel csókolja mint testvérét. A Nemesség megismeri
 társán az istenség képét.

Oh Ég! hozd közénk azt az Egyenlőséget!
 Akkor az okosság vakságbul veretett
 Bilintse el szakad, mellyel meg-köttetett.
 'S Ama' Vért szomjúzó Lelki Mészárosok
 Le-rakják szégyenlve kezekbül Pallosok
 SZABADSÁGA leszz a' Lelki-Isméretnek :
 Szabad leszz e' kor az Emberi Nemzetnek
 Gondolkozni, írni, szólni, és ítélni.
 'S igaz Vagyonával szabadosan élni.

Oh! Ég! a' melly látod e' Szívet vérzeni,
 Siess a' Köd után NAP-FÉNYT deríteni!

Megtaláljuk ez áradozó sorokban a fényszimbolumot,
 mely áthatol a fanatizmus ködén. Az egyenlőség, a lelki-
 ismeretszabadság és az okosság trónra ülnek a belsőleg
 érzett igazsággal. NAP, SZABADSÁG, NAP-FÉNY nagy-
 betűkkel szedve ragyog az olvasó elé, aki érzékenyülve
 ábrándozhat el a jövő kép idillikus boldogságán.

Eddig ismeretlen volt az az utópia, mely 1782-ben ke-
 szült a következő címmel : *PRÓFÉTZIA mellyet látott álom
 közben egy Frantzia ez előtt Tizennégy esztendőökkel*. Magyar
 nyelvre fordítottatott 1782-dik Eszt. Februariusban.¹ Klasz-

¹ Nemz. Múzeum kéziratára : Oct. Hung. 370.

kus példája ez a kis irat annak, mint terjed nálunk a világsodás ideológiája. Első részében az előszó szerint önciából fordították. A toldalék azonban a fordító eredeti munkája s ebben a mű első részének átolmátásait Magyarországra viszi át. Péter 700 évig alszik és ábrándjai álmában feljeseznek. Az átalakult országban találkozik Jánossal, el elmagyarázza neki a változásokat :

«Péter. Ugyan kérlek egy szóra! úgy tetszik nékem, hogy én időmben itt laktak a' Kaputzinusok, amott a' Szürke barátok, amodébb a' Kármeliták. Hova lettek ezek a' munkyás emberek az ő cipőjökkel, szakállokkal és korlyokkal.

János. Nem hizlalunk mi a' mi társaságunkban többé olyan élet nélkül való, de azonban mozgó mesterséges alkotmányoknak sokaságát, mellyek szint' úgy magokra innattak, mint a' millyen unalmasok voltak; a' kik olyan értelem nélkül való fogadást tettek, hogy ők soha emberek nem lesznek, és a' kik külön vették magukat, azoknak társaságoctól, akik emberek voltak. Ezeket mindazáltal matokat inkább szánakozásra, mint pirongatásra ítéljük méltóknak. Minthogy ők az ő ifjú és gyenge idejükben adták magokat olyan állapotra, a' mellyet ők nem esmértek jól, nem tudták, miből áll: inkább a törvényeket tartottuk vétkeseknek, a' mellyek ő nekik meg-engedték, hogy az ő vakságok szerint tégyenek rendelést arról a szabadságról, a' mellynek becsit és árát nem tudták, nem esmértek.»

Szomorú, természetlen élet folyt ezekben a klastromokban! De mikor aztán megjött az éres ideje, a tömlőcajtók maguktól megnyiltak és a barátok a szolgaságból ismét emberi állapotra jöttek.

A római püspök szerény és szegény ember lett, aki békét és szeretetet hirdet. Nincsenek gazdag egyházfejedelmek, kik megmosolyogják az állam boldogtalanságát. Nem küldünk aranyat indulenciáért. Az idő ledöntötte az emberek hi székenységét. Viszont a római császár ura lett Itáliának, mely megtisztított a «dologtalan férgektől».

De azért a vallás megvan. «És ugyan ki volna olyan háláadatlan, hogy halgatna látván a teremtésnek tsudait, a' ki-terjesztett erősségnek tündöklő kereksege alatt. Imádjuk mi is az Istent, de az a tisztelet, a' mellyet őnéki teszünk, már ma semmi zürzavart, semmi veszekedést nem okoz. Kevés Papjaink vagynak minékünk, akik vagynak,

azok börtsek, megvilágosítottak (toleránsok), másoknak meg szenvedőik.» Ezek a nyomorultak vigasztalói, önfeláldozással dolgoznak a közjón. Tűzvész, áradás idején valóságos hősök. De haláluk után nem űzünk kultuszt a reliquiáikból: «Mikor ezek a' felséges Lelkek vissza térnek ama tiszteletes valósághoz a'kitől vették eredeteket, nem zárjuk ezeknek testeket, mint valamely szentségeket, az ezeknél testeknél alább való értzek közzé; le írjuk az ő életeknek historiáját és igyekezzük őket követni legalább a' nagyból»

Nincsenek intoleráns gyűlölködők, nincs teológia. Nem vizsgálják apróra a Mindentudó végzéseit, tanácsait Nem mulattatják ceremóniákkal az embereket.

Aztán Péter és János bemennek egy kávéházba és ott az újságokban olvassák gyönyörködve a felvilágosodott ember szívét örvendeztető híreket. A római püspök könyörög császár életéért és *gyalog* megy haza. Otthon a józan okossággal megegyező és szívreható *erkölcsi* törvénykönyvet ír. Nápolyban egy templom kincseit a szegények felségélyezésére és egy *vízárók* megcsinálására fordítják. Toletumban 1999-ben egy tudós ír egy 1867-ben lerombolt klastromról: «Már tizenöt száz esztendőktől fogva nem látunk egész Európában egyéb monumentumokat, hanem némely ruformájú, hegyes és magas tornyú Templomokat.» A benn levő táblák «ijesztő és undorodást szerző festések». Mi boldog volna az emberiség, ha víz-folyásokra, árkokra költöttek volna!

Madridban megtiltják a Dominicus nevet, «mert amik fene állat, ki hajdan felállította a Tribunal Inquisitionist ezt a nevet viselte». Versaillesban XIV. Lajos képét leveszik a falról a nép kivánságára, mert 300,000 hű népét kiverte az országból, csak azért, mert azok nem azon a módon tiszteleték az Urat, amelyen ő. «IV. Henrik előtt arcra borították»

S aztán egyszerre magyar hírek következnek. A fordító nekibátorodva, a saját hazáját is kifesti a francia felvilágosodás színeiben:

Pozsonyból Febr. — — napján. Most közelebb múlt Ország-Gyűlésében meghatározott.

«Hogy az ezután uralkodó Királyi Felségek alázatosan kértessenek az ő Királyi Székekbe való be-üléseknek alkalmatosságával, hogy magokra vegyék-fel a' IOSEFI Nevet, ama Nagy Ditsósségű, Böltességű és Igazságú Második JÓSEFNEK áldott és Felséges emlékezetének örök meg-

maradására; a'ki az ő Császári és Királyi leg-felsőgebb Székében ülvén és sokféle nyelvű, törvényű, vallású embereknek parantsolván, meg-esmérte mely nemes teremtese légyen az Istennek az okos lélekkel bíró ember; és közönséges parantsolattal megtiltotta, hogy senki-is az ő szélesen ki-terjedő birodalmában, a' más ember lelki esméretén uralkodni ne kívánjon; senki az ő hozzá hasonló természetű embertársát a maga örökös jobbágyának tartani ne merje, senkire másért egyébért tekintet ne légyen, ha nem a' virtusért, az ő természeti és maga szorgalmatossága által szerzett minemúségeiért, mellyeket az erkölcsösöknek fedhetlensége meg-nemesít . . .

Budáról. A' Hazának terhes és hasznos szolgálatjából ki fáradott Tisztos Személyeknek számára JUTALOM HÁZAT építtetvén az Ország, egy régi és nagy helyet el-foglaló roskadt épületet fundamentomostol kihányat; mellynek valamely pintze forma részéből sok száraz tsontokat hánytak ki, mellyek között találtak egy réz iskátulyát, a'mellyben lévő pergamenen illyen írás olvastatik; a'mint azt ki lehetett nyomozni: . . . Itt van már érzem . . . Érzem ha mind későre is az én szenvedéseimnek végét . . . Koporsó! nyisd fel a' te szádat . . . Halál! szélesítsd-ki a' te soha meg-nem elégedhető de még is én reám sokára akadó torkodat, nyel-jetek-el engemet, hadd találjam meg az én boldogságomat a' halál setét éjtszakájának rettentő tsendességében, a' mellyet a' dél színben levő fényes napnak világossága én-nékem-nem adhatott . . .»

Young gyászos stilusában folytatja siralmát a szerencsétlen magyar apáca, egészen a halál pillanatáig:

«De mit látok! . . . Itt van . . . Eljött . . . Engem keres . . . Megyek . . . Sietek. Meg-szóllítom. HALÁL! . . .

Érzem az ő hatalmát . . . Térdeim reszketnek . . . nem hallok . . . setétülnek szemeim . . . nem bírom . . . rogyok . . . Ah(?) kívánt . . .

Úgy gondolkoznak a' Tudósok ebből az írásból, és amaz épületnek formájából, mellyben e' találtatott, hogy ott valaha valami Szerzetes Rendnek, nevezetesen pedig a' Szerzetes Szűzeknek lakások lehetett; és a' mint az írásnak módjából s a' Magyarságból hozzá vesznek; még a' tizen-nyoltzadik Százban esett dolog. Jutalmat tett-fel a' Budai Tudós-Társaság annak, a ki ezt a' Matériát leg-jobban meg-fogja világosítani.

Egerből Febr. — — napján. Tegnap indult-ki a' mi kegyes Atyánk, hogy az ő vigyázása alatt lévő Szolga Társait meg-lássa, és őket intse, 's lelkek esméretére kérje; hogy ama közönséges Toleran . . .

Azonban zörgettek az ajtón. A' mi aluvó Franciánk felserkent. Nem tudott örömeiben mit tsinálni, hogy ő azokat tsak álmában is láthatta, a' mellyeket sok száz ezeren ébren szeretnének látni. Tsak azon szomorkodott, hogy az utolsó újságot végig nem olvashatta, és annak még semmi értelmét nem vehette. És a' mint lehet gondolkozni, alig ha ismét álomnak nem adja magát: ha talán ez 's mások-is őneki álmában fel-fedeztetnének. Míg ő aluszik, mi addig vigyázunk, jó éjszakát kívánván néki».

E kis műben *in flagranti* leptük meg a francia ideológia hatását egy magyar főben: láttuk mint száll át a francia eredeti deizmusa, antiklerikalizmusa és utilitarista felfogása a jozefinista magyar lelkébe s hogyan alakul át képzeletében a francia utópia hatása alatt a jövőendő Magyarország . . .

A *Bécsi Magyar Múzsza* egy 80 éves öregasszony versét közli a *Józan Okosságról* (1787), aki egy bizonyos Sz. K. M. E. L.-hez a következő magasztalást intézi.

A' te nevedet is azok közt találom,
Kik józan okosság tiszta világánál,
Járnak a' vezérlő tsillag sugáránál.
Kik a' setétségben fáklyákat gyújtottak
'S annak munkáiból sokat le-rontottak!

Micsoda kor ez, mikor a 80 éves öregasszonyok ennyi reménységgel és tűzzel vannak tele?

Az utópia álom marad, ha lágyszívű emberek forgatják fejükben, de türelmetlen forradalmi hangulattá lesz a temperamentumos, aktív hajlandóságú emberekben. Így lesz az ábrándból véres valóság és Bacsányi, Verseggy, Martinovics ábrándjai és jóslatai mögött már ott van a forradalmi *tett*, az emberek mohón csüngenek a francia forradalom eseményein és szeretnék a tanulságokat országukra alkalmazni.

Vannak azonban olyanok is, akik hideg fővel ítélkeznek az új eszmékről s ezek nyilatkozatai nem kevésbé értékesek. Nem az ellenfeleket értem, kik rendszeresen ostromolták az új gondolatokat, hanem azokat, akik objektív szemmel

igyekeztek az eseményeket megítélni. Így a *Freimüthige Beurtheilung des zurückgelegten Landtages vom Jahr 1791*, melyet Hatvani helytartótanácsi gyakornoknak szoktak tulajdonítani, bámulatos éleslátással emeli ki a racionalista világreformátorok kiméletlenségét és elvakultságát: az ázsiai despota sem embertelenebb, mint a reformáló világpolgár, ki az *abstractum* emberiségért minden időbeli meglévőt feláldoz; a szabadságért való rajongás ugyanolyan, mint volt hajdan a vallási rajongás. — Lehet-e ennél kritikusabban meglátni a racionalista forradalmi ideológiának a tényeket semmibevevő, romboló hatását? hogyan lesz az emberiség sorsán, a testvériség láncán elérzékenyülő filozófusból vérengző zsarnok, mint Robespierre vagy Lenin? Pedig még csak 1791-ben vagyunk. Ha a tények nem simulnak, össze kell törni őket az emberiség jobb jövődjé kedvéért. «Wehe dem Lande . . . wo Bürger ins Feld ziehen, um die Kluft, welche die intellektuelle Welt von der wirklichen trennt, zu überspringen.» Ez az éles és mély gondolkozásra valló ítélet annál meglepőbb, mert a szerző maga is a felvilágosodás hívének vallja magát, ettől várja az igazi krisztusi vallás és erények elterjedését.

A felvilágosodási mozgalom, mint e nyilatkozatokból kiderül, ép oly tudatos volt nálunk is, mint másutt: tisztában volt céljaival, módszerével, eszközeivel, ellenségeivel.

Két nagy, eddig érintetlen területet bolygatott meg nálunk is az új világnézet: az állami és a vallási életet. E gondolatkörökből logikusan folyik a forradalmi gondolat, melynek magyar életét külön fejezetben tárgyaljuk, majd a visszahatást vázolva, rá kell mutatnunk arra, hogy az erőteljes reakció ellenére is mi maradt meg a szellemi mozgalmából a magyarság számára. Ha mindezt sikerült meggyőzően ábrázolnunk, elértük célunkat.

ELSŐ RÉSZ.

A Z Á L L A M.

I.

Montesquieu.

A francia felvilágosodás politikai eszméi legelőbb Montesquieu-vel vonulnak be a magyar gondolkozásba. Montesquieu-nek a *Törvények Szelleméről* írt nagy könyve rövid idő alatt bejárta Európát. Ez a hatalmas mű a fejlődő természettudományok módszerével készült: Montesquieu beutazta egész Európát, tanulmányozta az egyes államok politikai szervezetét. Bámulata az angol alkotmánynál állapodott meg, ahol az egyén szabadságát a szabadelvű és mégis történeti fejlődésből fakadó törvények biztosítják. Ezzel szemben keményen elítéli az önkényuralmat, mely Franciaországot anyagilag tönkretette. Eszméi közül nagy hírre tett szert az ú. n. *klimaelmélet*: szerinte az egyes országok politikai szervezete nagyobbrészt a természeti viszonyoktól függ, a forró klíma kedvez a despotizmusnak, a mérsékelt az alkotmányos monarchiának. De még népszerűbb lett az angol alkotmány tanulmányozásából elvont hatalom-megosztási elv; e szerint az államélet csak akkor egészséges, ha a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmat egymástól elválasztva egymástól különböző személyek gyakorolják.

Az *Esprit des Lois* magyar földön is rövid idő alatt nagy tekintélyre tett szert. Rámutattam másutt, mily döntő befolyással volt Montesquieu a magyar felvilágosodás egyik vezéralakjának, Bessenyei Györgynek politikai eszméire: Montesquieu-től tanult módszert, az ő mintájára igyekezett műveiben Magyarország meglévő politikai berendezését racionális filozófiai alapokra helyezni.¹ Montesquieu empi-

¹ *Bessenyei és a francia gondolat.* Egyet. Phil. Közl. 1922.

rikus analizisét alkalmazza, átveszi hármas beosztását az államformákra vonatkozólag, alkalmazza, majd kritizálja klímaelméletét.

Bessenyei Montesquieu-kultusza azonban nem elszigetelt jelenség. Montesquieu predesztinálva volt arra, hogy a Habsburgellenes magyar nemesség kedvenc olvasmánya legyen, hiszen ő a Habsburgokat megrója, amiért a magyarság elnyomására törekedtek; viszont a magyar nemesség az *Esprit des Lois*-ban megtalálta létezésének elméleti igazolását: Montesquieu szerint ugyanis a nemesség a monarchiának elengedhetetlen feltétele; e nélkül a monarchia despotizmussá fajul.

Emlékeztek-e még a pozsonyi diétán Montesquieu-re, aki 1728-ban meglátogatta a magyar országgyűlést és egy hónapot töltött magyar földön, többek közt Nádasdi Lukács belgrádi püspökkel poharazva és Esterházy primással beszélgetve?¹ Elég az hozzá, hogy 1751-ben, három évvel az *Esprit des Lois* megjelenése után, így ír Montesquieu-nek Caldwell nevű angol barátja: «Lehetetlen Önnek elmondanom, mily kelete van az *Esprit des Lois*-nak valamennyi országban, ahol megfordultam: itt angolul már a negyedik kiadást adják ki; láttam németre fordítva Bécsben és mikor nemrégiben Pozsonyban voltam a diétán, láttam latinra fordítva egy könyvkereskedőnél, kinek össze-vissza valami húsz könyve volt a boltjában».² Ez az adat igen jellemző és bizonyítja, mily korán kezdik nálunk Montesquieu-t olvasni. Az a tény, hogy a politikai nyelvre lefordítják, igazolja, hogy a magyar politikusok már Montesquieu életében belőle tanulnak politikai gondolkodást. Van Swieten, Mária Terézia felvilágosult minisztere is segített feloldani a tilalmat, mellyel Bécsben a jezsuiták az *Esprit des Lois*-t sujtották.³ Kaptott is rajta a magyar nemesség; fegyverül használhatta az abszolutizmus ellen, mert az ő ideálja az alkotmányos, nemességre alapított monarchia volt. Amily éle volt a könyvnek Franciaországban, ugyanolyan lehetett nálunk, hol az Istentől származott abszolút uralom volt a politikai vezéreszme. Csak Nagy Frigyes mintájára alakult

¹ *Correspondance*, I, 226.

² *Correep.* II, 407. Ezt a latin fordítást nem sikerült megtalálnom

³ Baranyai Z. *Első Montesquieu-fordításaink*. Egyet. Phil. Közl

ki lassan a *felvilágosult* abszolútizmus, melyben az uralkodó úgy fogja fel hatalmát, mint amely népe jólétéért és nem önmagáért való, de a magyar rendek szemében még ez is csak nyers abszolútizmus marad, mint az II. József esetében bebizonyosodott. Montesquieu konzervativizmusa, forradalmi átalakulásoktól való irtózása is növelték iránta a szimpátiát; nála a józan ész inkább analizál, igazol s nem önmagából alkot, mint majd a XVIII. század deduktív gondolkodóinál: Rousseaunál és az enciklopedistáknál. Helvetius Montesquieu-höz írott leveleiben élesen kidomborítja a kétféle szellem, az empirikus konzervatív és a deduktív forradalmi politikai gondolkodás közti különbséget: «az olyan író, aki hasznot akar hajtani az embereknek, inkább egy jobb világrend (*meilleur ordre des choses*) igaz maximáival foglalkozzék, mintsem megerősítse azokat, amelyek veszedelmesek, mert hiszen az előítélet beléjük kapaszkodik, hogy használja és megőrökítse őket. Arra használni a filozófiát, hogy ezeknek fontosságot tulajdonítsunk, annyit jelent, mint az emberi elmét hátravetni és a visszaéléseket megőrökíteni». Mindez vonatkozik a monarchiára, a hatalmak megosztására, a nemességre stb. Viszont Montesquieu külön fejezetet ír (XXIX, 18) az egyformaság kultusza ellen, elveti a racionalista ideológia általánosságra törekvő, mindent saját képére alkotó, a való életet szűk és sablonos korlátok közé szorító formáit.

Mikor Rousseau a Társadalmi Szerződést általánosan népszerűvé teszi, megtartja Montesquieu hármas felosztásának elvét (*Contrat Social* III. könyv, 1. fej.), de azt adminisztratív jelentőségűvé súlyesztí. Különösen nem hajlandó a végrehajtó hatalommal a monarchia létjogosultságát megalapozni; ha ilyen van, az csupán a közösség alárendelt megbízott végrehajtója, de nem külön jogi személy. A *Contrat Social*-ból aztán Montesquieu megosztási elve belekerül az *Emberi Jogok*-ba is és a francia forradalom első éveinek kedvelt és sokszor hangoztatott alapelve lett.

Így érthető, ha a hatalom megosztásának eszméje, melynek formulázója már régebb idő óta népszerű volt Magyarországon, együtt jelentkezik nálunk a társadalmi szerződés tanával. Együtt vannak ezek a gondolatok a francia forradalomban is. Csakhogy míg a társadalmi szerződés a politikai osztály felfogásában bizonyos sajátos fogalmazásban

bukkant fel, addig a montesquieui elv a maga teljes tisztaságában volt a nemességre alkalmazható.

Mikor Esterházy József 1785-ben alkotmánytervezetet nyújt be II. Józsefnek, ebben megállapítja, hogy «a legfelsőbb hatalom minden jól berendezett államban tudvalevőleg három főágra oszlik: törvényhozó, őrző és végrehajtó hatalomra. «A törvényhozó hatalom a király és a rendek kezében van, a törvények végrehajtása feletti felügyelet a király feladata, aki ezeket a bíróságok által a törvényben megállapított rend szerint hajtja végre. Semmiféle bíróság nem csinálhat törvényeket».¹ S ha Esterházy József így, Montesquieu elvei szerint meg meri mutatni a királynak a helyes utat, nem habozik kijelenteni, hogy a fentebbi elvek alapján viszont a megyék sem gyakorolhatnak törvényhozó hatalmat.

Az 1790-ben megnyílt rendi országgyűlés gondolkörében az executiv és legislativ hatalom elválasztásának szükségessége már nem probléma, hanem elfogadott közhit, amely csak valami abusus folytán nincs még érvényben. A zempléni diétai utasítások a két hatalom elválasztását követelik. «Si legislativa et executiva potestas in iisdem manibus sit, pessime est libertati Reipublicæ consultum, tyrannica etenim imperia, tyrannica methodo executioni mandabuntur», írja Batthyány Alajos (*Ad amicam aurem XVI.*), hosszasan fejtegetve Montesquieu alapján a hatalom-megoszlás hiányának bajait. Ugyanitt számtalan más fejezetben, így a fényűzéssel foglalkozóban is megtaláljuk Montesquieu *Esprit des Lois*-jának nyomait. Hajnóczy szintén az *executiva* és a *legislatoria* elválasztását kívánja az állam alaptörvényeiben (*De Comitibus*), mert a törvényhozás hatalma a polgári társadalom természeténél fogva a nemzetnél van. Ha tehát valamely nemzet jogait, érdekeit kevesekre vagy egyre bízva, törvényhozó hatalmát nem adhatja át. A történelem tanúsága szerint legjobb az az államforma, melyben a *legislatoria* a nemzetnél marad és választható és visszahívható képviselők által gyakoroltatik, az *executiva* egynél van és a *judicaria* külön választott testületnél van. És részletesen kifejti, mennyi baj származik abból, ha a *legislativa* kevesek kezében van. Mintegy Montesquieu szemével keresi a monarchia züllésének okát, aki

¹ Privatbibl. S. Majestät fasc. conv. D. 20 és 21 §.

szintén ilyen módszert alkalmaz, mikor az egyes államformák lehetséges elfajulását elemzi.

Hajnóczinál találjuk meg a legtisztábban a Montesquieu alapján álló 1789-iki forradalom szellemét, melyben már Rousseau és Montesquieu politikai teóriái egyesülve jelentkeznek, s ez magyarázza, hogy nála a francia gondolkodó már nem a nemesi privilegiumok igazolására szolgál.

Ezzel szemben a *Vox litteratorum Hungariae filiorum ad comitia regni Anni 1792 di*, éppen a nemesség eredetét magyarázza a hatalom megosztásával. Szerinte a nemesség úgy keletkezett, hogy mikor a társadalom megalakult, szétosztották a hatalmat törvényhozó, felügyelő és végrehajtó hatalomra. Akiket a hatalom gyakorlásával megbíztak, elhagyták otthoni foglalkozásukat s így keletkezett a nemesség, amely e szerint a hivatali privilegiumhoz van kötve. Tipikus nemesi racionalizmus, melyhez hasonlót találunk Bessenyeinél is.

Mennyire közhelyé lett ez a gondolat, bizonyítja, hogy még daljátékot is írnak, melyben a Törvényhozóhatalom és a Végrehajtóhatalom énekelnek. Bolla Márton, «a' történetek tanítója» szerezte a librettót az *Éneki Szerzeményhez*, melyet Kolozsvárott az erdélyi státusok összehívására adott ki és Schreier János, a Böltselkedés Tanítója «alkalmaztatott muzsikához».¹

A daljátékban *Egyenesszivűség* megállapítja, hogy a megosztott hatalom teszi csak az uralkodást állandóvá.

Ének (Aria).

Kiván menekedni
Továbbra terjedni
Mindenféle hatalom,
Melly ha meg van osztva,
Avagy határozva ;
Függő az Uradalom.
Az, tsak a' Gyülésben
Nő igaz mértékben
Hol köz a' diadalom ;

¹ Éneki szerzemény, mely musikához alkalmaztatva, az erdélyi nagy fejedelemség' ország gyűlése tartásakor' a' méltóságos tekenetes, nemes Karok és Rendek tiszteletekre ki-adatott 1792. esztendőben Sz. Mihály hav. Kolosv. 1792.

Mellyből nyilván támad,
 'S mind két részre árad
 Költsönös bizodalom.

Majd a Törvény és Szabadság kölcsönös szemrehányások után duettben éneklék nagyszerű egyességüket. Aztán Hazafiság szólóban állapítja meg, hogy az országgyűlés folytán :

Elmés, nemes izlések
 'S erköltsi ékességek
 Ki-terjednek Hazánkra
Józan világosodás
 Ki-nyiltabb gondolkodás
 Jó ránk, 's maradékinkra.

De a legmeghatóbb a Törvényhozóhatalom, a Végrehajtóhatalom és az Egyenesszívűség terzetto-ja! Egyenesszívűség közeledni látja Törvényhozóhatalmat és Végrehajtóhatalmat. Egyenesszívűség recitativóban fejezi ki szent rémulését, lángodozó szeretetét és tiszteletét : «O mi kegyességgel elegyítik felségeket!» sóhajtja a nagyszerű harmónia láttára. Ámde a két jeles úr vitatkozva lépnek fel és mindegyik magának követeli az elsőséget és Egyenesszívűségnek döntenie kell. Miután mindketten felváltva kuplékban dicsekednek, a bíró megállapítja, hogy

Hatalmas két Tehetségek
 Győzhetetlen Erőségek,
 Kettőtöké a Felség.
 Egygyikét törvényhozásban,
 Másikat kormányozásban
 Illeti az elsőség.

Mire a két actor kezét fog és duettben, majd a bíróval együtt tercettben énekelnek :

T. H. és V. H.

Ime mi egész erőnket
 Egyesítjük Felségünket
 Maradj örökké velünk.

T. H., V. H. és E. Sz.
 Hol mi hárman szövetkezünk
 És egy végre törekedünk ;
 Nints ki meg-rontsa
 Avagy fel-bontsa
 Hathatós intézetünk.

Ez a groteszk szerzemény jelzi az idők változását. Régebben egyszerűen örültek az országgyűlés összehívásán a magyarok, mert az nemzetük politikai életét jelentette, most azonban már racionalista alapon tudják, milyen politikai rendszerben élnek és boldog illuzióval állapítják meg a tökéletes montesquieu-i összhang pontos működését.

A radikális köztársasági mozgalom hívei is szívesen tanulnak Montesquieu-ból. Szentmarjay lelkesen olvassa és magyarázza. Abaffy külön papírlapra írja fel magának a híres montesquieu-i elvet : «Die Grundlage einer freien Verfassung ist unabhelflich zertrümmert, wenn die gesetzgebende Macht von der vollziehenden ernannt wird». Az összeesküvők az *Esprit des Lois*-t és a *Grandeur et décadence*-ot legalább annyit olvasták, mint a *Contrat Social*-t. Bacsányi, Óz, Szentmarjay, Martinovics állandóan idézik védekező irataikban, mint általánosan tisztelt szaktekintélyt politikai és büntetőjogi kérdésekben.

Már a rendi országgyűlés ellenzéke szerette volna a franciák mintájára a végrehajtó hatalmat a törvényhozóval együtt az országgyűlésre összesíteni : a katonáktól követelt eskű gondolata ennek a törekvésnek a megnyilatkozása.

Egyik bécsi ágens szerint (Gotthardi) már 1791-ben mondogatták a magyarok, a francia háború kitörését várva : «Potestatem Legislativam jam occupavimus, nunc tempus advenit, nobis Potestatem Executivam procurandi». A Martinovics-katé pedig már Rousseau fogalmazása szerint érti a hatalom megosztásának elvét : «A törvényhozó testnek mindig lábon kell állni, hogy a konstitúcióban meghatározott értelem szerint hozzon törvényeket ; amely törvényhozótest hasonlóképpen a népnek képviselő küldötteiből vagyon összeszerkesztve. Végtére a kormányzat, vagyis igazgató hatalom felállítatik avégre, hogy a törvényhozótest által hozott törvényeket végrehajthassa ; de ezen igazgató hatalom mindenkor a törvényhozótestnek hatalma alatt vagyon és tőle függ».

Ez volt a főtanulság, melyet a magyarok az *Esprit des Lois*-ból merítettek. Tanultak ugyan belőle liberálisabb büntetőjogot, antiklerikalizmust, hazafiságot és republikanizmust is, de oly mélyen egyik gondolata sem szántott, mint a hatalom megsztásának elve.¹

II.

A Contrat Social.²

A XVIII. század vége felé a hagyományos történeti jogfelfogás mellett, avval összeolvadva, vagy azt kiszorítva, Magyarországon is elterjed a racionalista természetjog alkotása: a társadalmi szerződés gondolata. E gondolat legelőbb a felvilágosult bécsi udvari politika hirdeti, melynek Martini tanár a hivatalos jogbölcseleje: József császár magát, kétségtelenül Martini hatása alatt, a társadalmi szerződés által egybekapcsolt polgárok közakarát-letéteményesének tekinti és ugyanezen okból küszöböli ki a közbeeső megerendszert.³

De meghal József és elmúlik vele együtt rendszere. Ekkor a társadalmi szerződés új alkalmazást kap: a forrongó reménység igyekszik ezzel az elvvel a maga történeti jogait az uralkodóval szemben racionális alapokra fektetni, majd végül a radikális demokrata mozgalom a tiszta rousseau-i és a francia forradalom által elfogadott formájában állítja fel mint magától értetődő axiomát: a társadalmi szerződést és a belőle logikusan következő egyenlőségi eszmét.

A társadalmi szerződés legegyszerűbb fogalmazásában

¹ Az *Introductio ad politica r. Hungariae* 1790 Montesquieut kivonatolja. Az *Eine Seltenheit* szerzője az általánosan használt jogi oraculumok közt említi Filangieri, Rousseau, Heineccius, Bodin, Justi, Beccaria mellett. A jogi dissertatiókban idézik; Batthyány Alajos politikai eszméken kívül antiklerikális idézeteket vesz belőle, Laczkovits *Matzedóniai vitézének* előszavában az államfenntartó elvek elméletét idézi, Kisfaludy Sándor *Hazafiui szózatában* hazafiságot merít belőle stb. stb.

² Ez a fejezet némi változásoktól eltekintve már megjelent a *Minerva* II. évfolyamában.

³ Marczali: *Magyarország története II. József korában* II., 453. Marczali szerintem tévesen, Rousseau és Hobbes hatását látja József ily értelmű szavaiban.

szerződés a természeti szabad állapotot elhagyó emberek közt, mely szerint közösségbe állanak saját biztonságuk védelmére. Ha uralkodót tesznek, ez hatalmát a néptől nyeri és feladata a közös cél: a társaság védelmének biztosítása. A szerződés gondolatát az ókori racionalizmus találja meg többé-kevésbé tisztult formában. A társadalmi állapotot megelőző individuális természeti állapot hite általánosan elterjedt hypothesis az ókorban és Epikuros határozottan megfogalmazza, hogy «a természeti igazságos valami hasznot célzó megállapodás, hogy másokat ne bántunk, se magunk bántalmat ne szenvedünk. Mindazon élő lények számára nincs sem igazságos, sem igazságtalan, melyek nem tudtak megállapodást létesíteni arra vonatkozólag, hogy se ne bántsanak, se bántalmat ne szenvedjenek; hasonlóképpen áll a helyzet mindazon népekkel, melyek vagy nem tudtak, vagy nem akartak megállapodni, hogy se ne bántsanak, se bántalmat ne szenvedjenek. Igazságosság önmagában véve nincs; ez csak az egymással való érintkezést szabályzó megállapodás — bárhol és bármikor történjék is — arra vonatkozólag, hogy se ne bántunk, se bántalmat ne szenvedjünk».¹

Íme a XVIII. századi gondolkodás egyik alappilléret megtaláljuk az antik méterializmus tanaiban. Hogy a hasznosság, az anyagi célszerűség a társadalom kialakulásának oka és tárgya, — hányszor fogjuk még ezt a magyar racionalistáknál hallani! — epikureista gondolat. Másrészt meg a sztoicizmus kozmopolita racionalizmusa megteremti a természetjogot, s vele a hatalomátruházás gondolatát, mely így a *Digestá*-ba is belekerül. A katolicizmus a középkorban átveszi a sztoicizmus természetjogát és teológiai értelmet ad neki: az antik aranykor nála azonosul a bűnbeesés előtti ártatlanság állapotával; valamint a sztoicizmus szerint a szenvedélyek anarchiává bontották az idillikus állapotot, — lásd ennek modern kifejtését *Rousseau* híres *Discours*-jában, — úgy a katolikus teológia szerint a bűnbeesés megfosztotta az abszolút természetjogoktól saját eszére és munkájára hagyva az embert. Ilyesformán tudták Aquinoi Szent Tamás és a pápák a racionalista ter-

¹ Huszti József fordítása Diogenes Laertius (X.)-ből: idézve *Epikuros etikája* c. cikkében, *Athenaeum* 1921, 24. Idézi Père Montagne is: *Théorie du Contrat Social*. Paris, Bloud 1909.

mészetjogot kifejleszteni mint a túlvilág felé vezető átmenetet az átlagos kereszténység számára. Ezt a természetjogot aztán kétféleképen használta az egyház; pozitivistá értelemben, a fennálló társadalmi rend igazolására és támadó értelemben, mikor az uralkodók visszaéléseit fékezve szembeállította a nép hatalmát az uralkodóval.¹ Pontosan ezt magyarázza meg Zsivics Mátyás teológiai professzor az *Ephemerides Budenses* hasábjain hitvédő könyvét gúnyosan kritizáló racionalista szerkesztőnek.

Viszont a kálvinizmus is, melyet oly szoros kapcsok fűznek a neo-sztoicizmushoz, kiépítette a természetjogot, még pedig nem mint valami mellékes relatív értékű jogot, ahogy a katolikus egyház tette, hanem beleolvastva azt az egyházjogba. Így nyer a kálvinizmus kezdettől fogva radikális, demokrata, sőt republikánus színezetet: Junius Brutus (talán Du Plessis-Mornay) már a XVI. században kimutatja a társadalmi szerződést a bibliából, egyrészt Isten, a király és a nép, másrészt a nép és a király között s őt követi számos más politikai író.² Nem véletlen, hogy Grotius, Puffendorf és Rousseau, a társadalmi szerződés legújabb formulázói kálvinisták, a két első a modern sztoicizmus atyames-terének: Justus Lipsiusnak tanítványa és barátja.

Mindez már az egyént felszabadító renaissance szelleme. A humanizmus felújítja az antik individualizmust és ezzel együtt elterjeszti a társadalmi szerződés gondolatát is.³

Az ókorra támaszkodik a materialista Hobbes *Leviathan*-ja, Rousseau *Contrat Social*-jának közvetlen mintája, aki Epikuros szellemében a természetes állapot «Bellum omnium contra omnes»-ével szemben nem talál más menekvést, mint a társadalmi szerződést, mert ebben a nép összes jogait átadja az uralkodónak, hogy az anarchiából kijusson.

Ezt a pesszimista hipotézist, mely az autokrácia alátámasztására szolgált, fordítja ki Rousseau, kiben az ókori materializmus szerződéstana Hobbesen keresztül egyesül a keresztény új-sztoicizmussal, melyet a genfi professzor Barbeyrac tanításából Grotiuson keresztül ismer meg, és a

¹ V. ö. Ernst Troeltsch, *Das stoisch-christl. Naturrecht und das moderne profane Naturrecht*. Hist. Zeitschr. 1911, 106. köt.

² Du Plessis-Mornay szerzőségét bizonyítja a hagyományos Hubert Languet ellenében Waddington, *Revue Historique* 1893.

³ V. ö. Ruber József: *Werböczy gondolatvilága*. Minerva 1923.

demokrácia sarkkövévé teszi. A szerződést ő oly értelemben magyarázza, hogy az egyének összes jogaikról lemondanak s azokat a közösségre ruházzák, mely így uralkodóvá, *souverain*-né válik. A király, vagy az oligarchikus kormány, csupán csak mint végrehajtó kormánysszervek szerepelhetnek, mert a tettet egyes egyének hajtják végre, de az uralkodás a közösségé.

*

Egyáltalán nem állíthatjuk, hogy a társadalmi szerződés fogalma tisztára Rousseau *Contrat Social*-ja nyomán terjedt el Magyarországon. Concha Győző rámutatott Martini bécsi egyetemi tanár *hivatalos* tanainak fontosságára és erre magunk részéről számos példát tudunk idézni. Egy pesti jogi disszertáció 1790-ből ama természets állapot rajzával kezdi, midőn mindenki bíró volt.¹ Ez azonban sok kellemetlenséggel járt s így fel kellett áldozni a függetlenséget; államfőt tettek, hogy rend és béke legyen. «A társadalom célja tehát a közbiztonság volt, melynek az élet kényelme alá van rendelve: ketten együtt teszik a nyilvános jólétet, az ember boldogságát.» Az uralkodó minden joga és kötelessége ehhez a célhoz illeszkedik. Mindezeket pedig a doktorjelölt saját bevallása szerint Martini *Lehrbegriffe des allgemeinen Staatsrechts* és Sonnenfels *Grundsätze der Polizey* c. művéből veszi. Ezen a példán tehát közvetlenül látjuk beigazolva azt, amit Concha állított: t. i. hogy a jogi oktatásban Martini tanai terjesztették el a társadalmi szerződés fogalmát. Egy másik disszertáció (Johann Alois Vlach, *Abhandlung über den Wucher* 1790) Montesquieu, Beccaria és Grotius mellett megint Martini idézett művére hivatkozik. Rousseau tanítása különben tilos volt. És 1837-ben Kováts Pál pozsonyi folyóiratában, az *Alveare — Méhkas*-ban ezt írja (IV. 165): «Talán helyesebben cselekedett volna a' haragos czáfoló is Martiniként, kit mi is olvasgattunk tanuló korunkban, sőt tisztelünk ma is, ámbár, Mária Theresia alatt' élt is (mert akkor is voltak tudósok, akkor is boldogul éltek eleink szép alkotmányunk mellett) ha, mondom, a' polgári társaság eredetéről vélekedéseket egymással egyez-

¹ Jos. Ign. Varenn, *Abhandlung von den Eigenschaften des peinlichen Richters*. Pest 1790.

tetni igyekezett volna.» A jogvégzett emberek tehát még a liberális kor hajnalán is Martini-ra emlékeztek vissza, ha a társadalom eredetéről elmélkedtek. Martini könyvét, a *De jure civitatis*-t, még Budán is kinyomatták, 1795-ben, az egyetemi nyomdában «in usum Academiarum Hungariæ».

A hivatalos körök tehát még a francia forradalom után is megmaradtak a társadalom keletkezésének racionalista magyarázata mellett: «a természetnek állapotjában minden embernek a' magok-megtartásokra, tökéletesebbé váló tételekre, egymáshoz hasonló Jussok volt; mert ezek a' Jussok az embernek valóságából folynak, a' melly mind-ezeknél egyféle¹ és vizont a társadalom alapja az anarchia elkerülése céljából közelhatározással kötött szerződés. Bizonyos, hogy az Isten kegyelméből való uralkodás XIV. Lajos és I. Lipót-féle theisztikus magyarázata után ez valóságos profán ideológia, mely felér az elmék forradalmosításával, még ha a további következtetések gondosan távolmaradnak is Rousseau és a francia forradalom radikalizmusától. Martini maga annyira messze állt Rousseautól, hogy ő volt József császár bizalmas jogi tanácsadója abszolút intézkedéseiben.

Divatba jön a pozitív magyar jogi kérdéseket a társadalmi szerződés racionalista magyarázatával bevezetni: a Rosenmann István joghallgató neve alatt kiadott közjogi compendium, mely latinul (1791) és németül is (1792) megjelent, azzal kezdi, hogy az emberi hajlamok különbözősége és szabadoossága veszélyeztetvén a közbiztonságot, az emberek társaságokba állottak össze; ebből következik, hogy a polgári legfelsőbb hatalom bár isteni eredetű, mégis közvetlenül szerződésből (*conventio*) és az alattvalói kötésből (*pactum subjectionis*) származik és hogy ennél fogva a társadalommá alakuló emberek hatalmában áll a legfelsőbb hatalmat akár magának megtartani, akár másra átruházni tetszés szerinti feltételek mellett. Ilyesformán keletkezik az ismeretes háromféle kormányforma. S ennek a műnek írója:

¹ A' Báro Martini Természet-törvényéről való állatásainak magyarázatja. Németből ford. Diénes Sámuel Béts 1792; VI, 115. Egy másik művét is lefordították: *Fejedelmek és polgárok eredete* 1793 fordította Zarka Károl. (Nemz. Múz. kéziratárában, Oct. hung. 130.)

Ürményi József, a konzervatív párt vezére, a *Ratio Educationis* szerzője.¹

Így hatol be a társadalmi szerződés gondolata a magyar jogászvilág észjárásába. Martini elmélete természetesen Hobbes, Puffendorf, Grotius és Rousseau racionalista szerződéselméleteinek egyeztetése az abszolutizmussal: ő a felvilágosult Habsburg-abszolutizmus teoretikusa. Azonban Magyarországon forrásai is mind ismertek voltak már e korban. Másutt kimutattam, hogy Bessenyei valamennyit idézi, mikor a «társaság» eredetéről elmélkedik. Osztozik Hobbes és Puffendorf pesszimizmusában az ember természetes vad önzésére vonatkozólag; «Hobbes úgy hiszi: emberi nemünk természeti szerint, szüntelen való háborúra van teremtve.» Bessenyei szerint az embernél «nincs fenébb állat».² Így Puffendorf is: «nullum homine animal ferocius» (*De officio civis* II. 5). Ugyancsak Puffendorfra és Hobbesre hivatkozik a *Noch etwas zum Nachdenken über Ungarn* (1790) szerzője, mikor a társaság eredetéről elmélkedik és az előjogok szűkítését követeli, hogy minél több ifjú részesülhessen a felvilágosodás áldásaiban. A legvilágosabban utalnak Puffendorf racionális természetjogára Cházár András gömöri főjegyző művei: *Hungaria semper sua* (1785) és a *Quaerenti: quid sit crimen laesae majestatis? amico respondit* A. Ch. (1795). «Hogy a társadalmak a természeti állapot bajainak elhárítására álltak össze, hogy ennél fogva a társadalom boldogságától függ a polgárok boldogsága és hogy a legfőbb hatalmat minden polgár szentnek és sérthetetlennek tartozik tekinteni, jól mutatja ki Puffendorfius.» S alább: «Az a kötelezettség, hogy egyenlő sorsot viselünk, a Társulási Szerződésből (Pactum Consociationis) ered, valamint a társadalom természete is. Az embereket társaságba a szeledebb élet reménye hívta. Nincs ugyanis a természeti állapotban levő embernél nyomorultabb dolog a világon. Így hát a természetnél fogva kívánja kiki a társaságot és ézt kívánva kívánja, mint Puffendorf mondja, a társadalom rendjét is.» Ezek a röpiratok egyúttal Grotiusra is utalnak, de a felségsértésről szóló Rousseau *Contrat Social*-jának, sőt a *Droits de l'homme*-nak ismeretét is feltételezik, ami szín-

¹ L. Ballagi Géza, *A magyar politikai irodalom* 517. l.

² L. cikkemet: *Bessenyei és a francia gondolat*. Egyet. Phil. Közl. 1922, 19 l.

tén arra vall, hogy Magyarországon a társadalmi szerződés fogalma több forrásból fakadva nőtt folyóvá: általánosan ismert állambölcseleti elvvé.

Az 1790-iki országgyűlésnek ez egyik vezéreszméje. Általános nézet, hogy II. József megszegte a társadalmi szerződést és így a nemzet visszanyerte cselekvési szabadságát. Ezért az új szerződésben, az első diplomatervezetben minden jog a nemességé, a királyi kinevezési jogot is maguknak követelik a rendek. A sokat hangoztatott «*filum interruptum*» képzete a racionalista állambölcseletben fogamzott. Régi magyar tendenciák, politikai erők kapnak így racionalista színezetet. A vérszerződés, az Aranybulla felkelési záradéka, az erdélyi fejedelmek békéi és a Pragmatica Sanctio a társadalmi szerződés fogalma alá sorakoznak és filozófiai általánosságot nyernek az új ideológiában. Koppi jogtanár, az összeesküvők barátja, kimutatva a Crouy-család árpádházi eredetét, minden külszín dacára a «*filum interruptum*» gondolatát erősíti és nem is mulasztja el alkalomadtán a *jura naturae et socialia*-ra és a *pacta conventa*-ra hivatkozni.¹ Hoffmann tanár, bécsi ágens, Barits pesti egyetemi tanárnak a koronázásról írt könyvét denuncálja a királynak, mint amelyben a veszedelmes *contrat* fogalmát és a *Droits de l'homme* hatását lehet felfedezni.²

A vármegyék resolútióiban lépten-nyomon felbukkan az új politikai elmélet. Az erdélyi rendeknek egy tiltakozó felirata már 1787-ben a népfelség elvére hivatkozik a császárral szemben s ez a merész felirat két évig foglalkoztatja az államtanácsot.³ Pest-Pilis-Solt megye kinyomatott feliratában, melyet a bécsi titkos levéltárban mint «*sehr starker gedruckter Brief*»-et őriztek, kétségkívül a következő sorok tetszettek erőseknek:

«Legszentebb Fenség! A közjog, az emberi jogok és ama Társadalmi Szerződés értelmében, melynek alapján a birodalmak összeálltak, a Fenség eredetileg a néphez tartozik: ez az axioma, melyet Természet-Anyánk minden ember szívébe beírt, azok közül való, melyekben az az igazságos fejedelemnek (bízunk benne, hogy Felsőged is ilyen) kételkednie nem szabad, s melyek ellen a népek sem

¹ *Jus electionis* etc. 38 l.

² Privatbibl. f. 15, n. 6.

³ Marczali, *Magyarorsz. tört. II. József korában* III, 329.

saját gyávaságuk folytán nem véthetnek, sem azokat el-
 évülni nem hagyhatják, minthogy az emberi természettel
 vele születtek és attól elválaszthatatlanok.

Ez a fenség a törvényekkel mérsékelt uralkodásban a
 törvényes fejedelemmel és a néppel közös törvényhozó ha-
 talom által oly módon tartatik fenn, hogy a nép számára
 mindig szabadon állnak azon eszközök, melyek az államnak
 a dolgok és személyek biztonsága érdekében kitűzött célja
 szerint az egyes korszakok viszonyaival összegegyeztethető-
 nek látszanak . . . »

Ennélfogva a rendek felszólítják a királyt, adja meg
 jószántából azokat a jogokat, melyeket a belgák fegyverrel
 vívtak ki, mert nem jó, ha a nép erővel szerzi meg jo-
 gait. Kívánják végül, hogy a «modern viszonyok kívánal-
 mának megfelelően új szerződésekkel és feltételekkel biz-
 tonságunk és a polgári élet megszilárdíttassék».¹

Nyitra megye, a franciás gondolkozású és ellenzéki ér-
 zésű Forgách grófok fészke, 1790-iki átiratában valóságos
 rousseau-i dedukcióval fejti ki a jozefinista elnyomás logikai
 lehetetlenségeit: «Mert vagy egy átoltjában vagyon hatal-
 mak a Királyoknak, vagy a Néptől vétetnek fel, vagy vá-
 lasztatnak, vagy következnek; de azért még a következés
 Törvénye se teheti azt igazságossá, a' mi igazágtalan: a'
 választók Közbe-szava sem tzelozhat a' Tulajdon veszedel-
 mekre: a' Nép se viheti által a' gonosz-tévő hatalmat a'
 melly neki nints, az Isten sem, a' ki ezt nem teheti: a' Fő
 Uralkodókra. Hibáznak a' Fő-Uralkodók, hogy ha az ő
 sorsok Méltóságát a' Törvények szabados általhágásitól
 mérdegéllik, Valjon ki ada illy szabadságot? Az Isten, nem;
 A' Természet nem, a' Józan elme nem, maga sem a' Nemzet:
 már pediglen ezek által azok, a' mik a' Királyok.»

Rousseau ugyanilyen dedukcióval mutatja ki, hogy az
 ember nem adhatja el szabadságát, mert utódjáéval nem
 rendelkezik. Nyitramegye szerint pedig a népnek nincs «go-
 nosztevő hatalma» s így azt nem ruházhatja át és még erő-
 sebb dedukcióval hozzát teszi: «Isten sem».

Akár ilyen nyiltan, akár leplezve, a József reformkor-
 szaka alatt félretolt nemesség a társadalmi szerződés elve
 alapján lép fel az uralkodó ellen és követeli jogait, melyeket
 a történelmi gravaminális érveken kívül a természetjog

¹ Bécsi áll. levéltár, Vertrauliche Acten, Secr. fasc. 3, No 5.

racionalista állambölcselete is alátámasztani látszik. Az új királyi diploma az új társadalmi szerződés, miután a régít az uralkodó megszegte a vele szerződött néppel szemben. A népen természetesen csak a nemesség értendő, a nem nemes nem kötött szerződést a királlyal. Ez a saajátságos nemesi forradalom, melyben a demokrata elvek csupán a nemességig terjednek, a magyar politikai viszonyokból folyt, és hozzá egészen hasonlóan Belgiumban is megtalálható.¹ Rousseau és a racionalista népfelsgtan különös módon a privilegizált osztályokat erősíti meg az uralkodóval szemben. Egy idegen származású szemlélő, Sauer, nagyváradi kanonok, a király ágense jól elemzi ezt a belső ellentmondást az angol követhez írt levelében: «ces grands faiseurs... avaient établi les principes suivants: que tout Roi est enclin au Despotisme, et par conséquent ennemi de toute nation, qui a une liberté constitutionnelle: qu'il faut donc mettre les Rois dans l'heureuse impossibilité d'opprimer un peuple, qui selon ses loix doit être libre: Partant de là ils concluoiert qu'il falloit ôter au Roi l'armée, les finances, la nomination aux grandes charges et benefices et la collation des biens fiscaux, et pour convaincre leurs subalternes de la justice de leurs demandes, ils établissoient cet autre principe, que le contract par lequel le Peuple se soumet à un Roi étant bilatéral, il cesse d'être obligatoire, dès que l'une des deux parties l'a enfreint, d'où il s'en suive (!) que quand même la diminution projetée de l'Autorité Royale ne seroit pas fondée sur nos loix antérieures, nous serions en droit de la statuer de nouveau...»

Sauer a reálpolitikus hiába igyekezett megértetni barátai-
val, hogy a király jószántából sosem fog jogairól lemondani. Majd igen tanulságosan párhuzamot von a francia demokrácia és a magyar rendszer között:

«Au reste, il n'y a dans le fond rien de commun entre notre système et celui des démocrates françois, et, le croi-riés-vous? ce dernier système est beaucoup plus consequent que le notre, car enfin les françois ont fait main basse sur toutes les Loix Royales, et ont établi cette maxime du droit naturel le plus pûr: *tous les hommes sont égaux*, mais nos Gentilshommes disent: le Roi, les Magnates, les Prelats, les Gentilshommes sont tous égaux et à cela ils ajoutent:

¹ Mitrofanov, *Joseph II.*, I. 294.

il n'y a que les Gentilshommes qui sont hommes, car il n'est pas question de changer quelque chose à l'état du bourgeois, ou du Païsan, qui dans le fond n'a pas besoin de changement, puisqu'il est assés favorisé par la Loi.¹ A hideg fővel szemlélő valóban elcsodálkozhatott ezen a szűkkörű forradalmon. Még a külsőségekben is ilyennek mutatkozott a mozgalom. A két legradikálisabb gróf: a francia anyától született Sztáray Mihály és a franciás műveltségű Fekete János kijelentik, hogy ők leteszik a grófi címet és átmennek az alsótáblához a köznemesek közé, akik be is engedik őket, de nem adnak nekik szavazati jogot. Mindamellett Sztáray hordja a kamarási kulcsot és nem igen hangoztatja, hogy elvégre az alsótábla is csak privilegizáltak testülete!²

Így érthető, hogy Szacsvay *Vizi-Álmodozásai*-ban Magyarországot *törvényes demokratika monarchiának* határozza meg, hol a nagyszámú nemesség a nemzet egyik része; a másik része a parasztság, amely jó sorban él (M. Kurir 1791., 1034).

A nemesi ellenállás ellenfelei is kiaknázzák a helyzet visszáságát: a hirhedt *Babel* szerzőjének ez legerősebb érve a magyarok ellen. Hoffmann tanár, ki az abszolutizmus híve, nyíltan Hobbesra utal, ki szerint az ember képtelen szabadságban élni. Az emberi ész találta ki a *souverain* fogalmát, mert szükségesnek érezte. Azonban Hobbesnek hívei e korban már csak az udvari emberek közt akadtak. Hoffmann éppúgy kiélezi a magyarok és franciák közti ellentétet, mint Sauer: a «magyar szamarak» Mirabeaut utánozzák, holott Franciaországban a nép lépett fel a nemesség és az arisztokrácia ellen, itt meg a nemesség a király és a nép ellen. A Bastillet a nép bevette mint a titkos arisztokrata zsarnokság zugát, itt meg a Diplomában új Bastillet állítanak fel. Ott minden kiváltságot eltörölnék, itt visszaállítják azokat. Ott a királlyal illedelmesen bánnak, itt usurpatornak nevezik. Ott a csőcselék sokakat lámpára húzott,

¹ Kelt 1790 aug. 9-én. Vertr. Acten, Secr. fasc. 4, t. 3, p. 1, No 8.

² Ismeretlen levele Sztáray Antalhoz 1790 júl. 14 és Gabelhofer jelentése 1790 júl. 1. Vertr. Acten, Secr. fasc. 4, t. III, p. 1, No 8 és fasc. 11, No 4. Dicsérettel említi Martino vicis is: *Discussio oratoria c. művében*. A nemesi forrongás sajtósági politikai mentalitásáról l. Marczali Henrik, *Az 1790/1-diki országgyűlés*. Budapest, 1907; I. 113.

«in Ungarn — — — »; egyszóval az arisztokraták játszá-
 k a nép szerepét.

Énnek a nemesi radikalizmusnak filozófiáját képviselik Bessenyei György politikai iratai, kinél az «alku» fogalma-
 zása Rousseau-ra utal, de ezt az «alkut» ő se vonatkoztatja
 a nem nemesekre és a demokráciát határozottan elítéli.
 A *Társaság eredetét* az alku magyarázza: «Lassan tsak Ol-
 vasó! itt jövünk már a törésre; — figyelmezz a Természet-
 nek kötéseire . . . Szolgáid leszünk — ezt kiáltja a nép, —
 fegyverünk, verejtékünk a tiéd, — ne keress magadra sem-
 mit, mindent mi adunk, — vedd által a törvénynek igaz-
 ságát és valaki ellenedre cselekszik, büntesd meg annak
 hatalmával, mit kezdedre, eszedre bízunk, — verd földhöz
 az erőszakost, tartsd fenn a közbátorságot, hogy kiki ura
 legyen keresetének; vigyázz ellenségeinkre és ha jönnek el-
 lenünk, állj sorsunkra, vezess, ütközz, győzedelmeskedj.»
 A választott király így felel: «Által veszem hatalmatok,
 fel vállalom ügyeteket; szolgájává teszem magamat az or-
 szág igazságának, javának, bátorságának, győzedelmének,
 dicsőségének. Minden veszedelmével szembe szököm, trut-
 tzolván érettetek a véres halált is. Szerencsére teszem ki
 életemet, valamikor sorsotok kívánja. Főbírátok, kapi-
 tánytok leszek. Királyi módon szolgálván hazátokat, mely-
 nek ügye folytatására életemnek minden idejét fel áldozom.»
 Nem lehet viszont olyan alku, melyben a nemzet minden
 hasznáról lemondjon, vagyis lehetetlen államforma a despo-
 tizmus. Mikor volt ilyen alku: «Mi is által adjuk neked min-
 denünket, te se adj nekünk semmit; mi is szolgáltunk ne-
 ked mindég, te is parantsolly nekünk örökké.» Egy uralkodó
 sem szólhat így népéhez: «Fogom én is Felső Magamat
 királyi módon arra méltóztatni, hogy éltetekkel, kenyere-
 tekkel parantsollyak, semmit sem tevén boldogságotokért
 annál egyebet, hogy a mikor tetszésem tartja, benneteket
 felakaszthassalak.» Rousseau szavai ezek, ilyen frappáns
 fordulatokat az ő ragyogó tolla használt a despotizmus cá-
 folására. Ugyanígy a *Törvények útja* az alkun át vezet és
Magyarország törvényes állása az alkun nyugszik. Azonban to-
 vább nem megy Bessenyei: a nép nála is az országgyűlés-
 ben levő nemesség, tehát ő is a régi magyar alkotmány racio-
 nalista teoretikusa s a néppel szemben csupán praktikus
 engedményekre, humánus enyhítésekre hajlandó. Bessenyei
 politikai gondolkozása tehát nem elszigetelt jelenség, mely

az ő franciás olvasottságából ered : ő csupán az elevenen ható politikai koreszmék megfogalmazója.

*

Mikor aztán a magyar mozgalom mind demokratikusabb jelleget ölt, Rousseau népszerűsége rohamosan növekszik. Mint ahogy a század közepe táján lefordították latinra és árúsították Magyarországon az *Esprit des Lois*-t, 1792-ben egy Czindery (László?) nevű fiatal ember lefordítja latinra a *Contrat Social*-t s a könyvkereskedő (Stahel és Kilián) beadványban kéri a helytartótanács cenzurái osztályától a kinyomatási engedélyt. A beadvány azzal érvel, hogy szükség van nálunk ennek az igen híres és Tacitus ékesszólásával írt műnek a latin fordítására, mert az eredeti fensége és az idegen nyelv kétértelműségekre adhat okot. A latin fordítást csak a műveltebb emberek fogják olvasni, de miután a nyelvet ismerik, nem fogják a művet félremagyarázni.

A beadványhoz mellékelve van ízelítőül az első könyv három első fejezetének a fordítása. Nem lesz érdektelen, ha a hirhedt, tüzes első fejezetet elolvassuk, mert azt hiszem, sehol másutt a világon Rousseau művét nem tolmácsolták Cicero nyelvén :¹

«Olim omnis homo natus est liber ; nunc omnes ubique inter vincula gemunt, et, qui se ceterorum Dominum arbitratur, servus est, et ipse. Unde hæc revolutio? equidem nescio. Quid est, quod eam justam, legitimamque queat efficere? Confido me huic questioni satisfacturum.

Si solam considerem vim coactivam, et effectus unde oriundos pronus essem dicere :² si jugum excutere potest, et excutit, facit adhuc melius : nam quum libertatem suam eodem jure recipiat, quo ea illi accepta fuit, aut eam jure recipit, aut accipientis nullum fuit. Sed jam ordo rerum civilis, seu nexus socialis aliud statuit jus inviolabile, cui cetera jura omnia veluti basi insistunt. Hoc tamen jus, quod et nexu sociali hominum promanat, non est naturæ effectus, verum pactis conventionibus innititur. Quæritur

¹ Az ügy aktái a Helytartótanácsi Levéltárban, Revisio libr. 1792 szept.

² Másolási hiba folytán kimaradt a mondat eleje : «Tant qu'un peuple est contraint d'obéir et qu'il obéit, il fait bien.»

quibus conventionibus? Prius, quam huic questioni solvenda accedamus ea quæ prius adduximus argumentis sepienda veniunt.»

A helytartótanácsi referens elutasítást javasol. Szerinte éppen az ellenkezője igaz annak, amit a beadvány állít: a francia szöveg értelme kristálytisza, mint a víz, mely sziklákat zúz össze, a fordítás ellenben a latin nyelv sajátosságainak elégtelen ismerete miatt több helyen, oly hevenyészett világosság és kifejezés dolgában, hogy a latinul visszaadott szerzőt újra lehetne latinra fordítani. De elutasítandó azért is, mert Rousseau művei Mária Terézia alatt tiltott, József alatt túrt olvasmányok voltak s a túrt könyveket már József alatt sem volt szabad újra kinyomatni, s annál kevésbbé lefordítva kiadni. Még a *Confessions* sincs a megengedett könyvek közt. A beadványt el is utasították, holott a tárgyaláson egyesek más véleményen voltak. Így gróf Haller Antal, az egyik pesti szabadkőműves páholy főmestere, a helytartótanács elnöke, gróf Barkóczy Ferenc és báró Podmaniczky József tanácsosok, utóbbi a Habsburg-ellenes párt vezére, szívesen segítettek volna kedvelt olvasmányuk népszerűsítésében és azt javasolták, hogy a fordítás közlésére nézve kérjék ki külön az uralkodó engedélyét.¹ Annaira benne éltek a racionalista politikai gondolkodásban, hogy nem haboztak volna a század egyik legradikálisabb könyvének engedélyezését magától a királytól kérni, holott tudták, Rousseau mennyire elitéli a monarchikus államformát. A tanács mégis megtagadta az engedélyt. Ekkor fog hozzá Kazinczy Ferenc is a *Contrat Social* fordításába: sajnos többet eddig nem tudunk erről a munkájáról.

Szentmarjay Ferenc vallomásában említi, hogy foglalkozott a *Contrat Social* fordításának gondolatával. Elkobozott iratai közt meg is találtam a majdnem kész fordítást, amelyet talán letartóztatása miatt nem fejezhetett be.² A következő címlapot adta neki a francia egyenlőségért rajongó ifjú:

¹ B. Mednyánszky jelentése 1792 okt. 6. Privatbibl. fasc. 26. II. Lipót titkos jellemzése, fasc. 4, No 28. Különös, hogy a helytartótanácsi jegyzőkönyv a különvéleményről nem tud és referensnek nem Mandicsot, hanem Püchlert nevezi meg. Rágalmazott Mednyánszky, mint máskor is?

² Vertr. Acten, Secr. 11 A (No 51).

Társaságbéli Szerződés, avagy A' Politikabéli Törvénynek Eleji J. J. Rousseau, Geneviai Polgár által — foederis aequas Dicamus leges. A' Eneid. XI. Bernában, Helvétziában 1793.

Szentmarjay a III. könyv 9. fejezetéig (*A jó országlásnak jeleirül*) jutott el. Az idealista ifjú emléke megérdemli, hogy legalább két rövid fejezetet elolvassunk félbemaradt és eltemetett művéből:

1-ső szakasz.

Foglalattya ezen első könyvnek.

Az ember szabadon született és még is mindenütt lán-tzonn van. Némelly, a' ki azt véli, hogy ő másoknak ura, még azoknál is nagyobb rab. Miképp esett meg e' változás? Ezt nem tudom. És mi teheti azt törvényessé? E kérdést úgy vélem, hogy meg fejthetem.

Ha az erőszaknál és az abból származó következtéseknél egyébire nem tekintenek, azt mondanám: hogy mindaddig, míg valamelyik nép engedelmeskedni kénytelen, és engedelmeskedik, jól tselekszi. Mert szabadságát szinte olly jus-sal nyervén vissza, mint a' mellyel attúl megfosztatott; vagy van jussa, hogy azt vissza vegye; vagy pedig senki-nek jussa nem vót arra, hogy attúl meg fossza. De a' társa-ságbéli rend egy szent jus, és minden törvényeknek talpköve. E' jus nem a' természetből ered; következtés képen a meg-egyezésekben fundáltatik. Az tehát a' kérdés; millyenek ezek a' meg egyezések? De minek előtte erre jöjjünk, szük-ség előbb megállapítanom, a' mit imént mondtam.

6-ik szakasz.

A társaságbéli kötésről.

Fel teszem azt: hogy az emberek már arra a' pontra érkeztek, mellyben az egyes individuum azon akadályok-nak erejével, mellyek a természeti állapotban való meg ma-radásával ellenkeznek, nem bír többé arra: hogy magát ez állapotban tovább is meg tarthassa. Akkor ezen eredeti állapot többé nem tarthat, és az emberi nemzet elveszne, ha létének módgyát meg nem változtatná.

Már valamint az emberek egy új erőnek nemzésére való tehetséggel nem bírnak, hanem mind a' mit végbe vi-

hetnek egyedül az : hogy azt az erőt, melly benne van, egyesíttetik, és úgy azután alkalmazhatták ; úgy szintén nintsen is megtartásoknak egyéb módgya, hanem csak az : hogy öszvetársalkozással egy olly summa erőt alkossanak, melly az akadályoknak ellentállást megbírja, és egy mozdító által járásba hozatván, mindenfelé egyaránt munkálkodgyon.

E summa erő egyedül többeknek öszveszerkezésébül származhat : de mivel az erő és a szabadság minden ember' megtartásának első eszközi ; ezeket miképp kötelezze ő le a' nélkül, hogy azzal magának ne ártson, és hogy azon gondokat is, mellyekkel magának tartozik el ne mulassza? E' kérdést tárgyamra alkalmaztatván, im e' szókba lehet foglalni :

Mikép lehetne egy ollyan öszvetársalkozásnak módgyát fel találni, melly mindenik társnak személyjét és javait az egész köz erővel védgye, és oltalmazza ; 's melly által kiki mindnyájokkal egyesülvén ne engedelmeskedgyen még is másnak, hanem egyedül magának ; egy szóval olly szabadon maradgyon, mint előbb? Ez ama' sarkkérdés, mellynek fej-tését a társaságbéli szerződés adgya.

E' kötésnek feltételi a' dolognak természetébül úgy megvannak határozva, hogy azokat a legkisebb változtatás hiába valókká és foganatlanokká tenné ; úgy annyira, hogy ámbár annak módgya szerint talán soha még nem tétetődtek is ki, mindazonáltal még is mindenütt ugyan azok, mindenütt titkon értetődnek, és megösmértetnek mind addig, míg a társaságbéli kötésnek meg szegése által kiki első jussaiba vissza nem lép, 's természeti szabadságát vissza nem veszi, el vesztvén a' szerződésbeli szabadságot, mellyért amarrúl lemondá.

Ezen feltételek jól megértődvén mind tsak ez egyre mennek ki, tudniillik : *hogy mindenik társ tellyesen által adgya az egész közönségnek magát minden jussaival egygyütt.* Mert először, kiki magát mindnyájoknak adván, a' fel tétel mind-egyikre nézve egyenlő ; a' fel tétel pedig egyenlő lévén, senkinek semmi oka nincs arra, hogy azt másoknak súlyossá tegye.

A' mi több ; mivel az illetén elidegenítés minden legkisebb kivétel nélkül esik meg, az egyesség olly tökéletes a' mint tsak lehet, úgy hogy többé egy társnak sints semmi jussa arra, hogy valamit vissza kívánnyon. Mert ha a' külö-

nősöknek még némelly jussok maradna, valamint hogy azután olly közönséges fellyebb való nem vólna, ki ő köztök, és a' közönség közt itéletet tegyen, úgy szinte kiki némelly részént önnön bírája lévén azt akarná, hogy mindenben is az legyen, és így a' természeti állapotnak tsak ugyan még is vége nem volna, az öszvetársalkodás pedig szükségképpen tirannizáló vagy hiába való lenne.

El végre kiki magát mindnyájoknak adván, tulajdonképp senkinek sem adgya; és szinte mint a társak közül nints tsak egy is, kinn az ember ugyan azon just ne nyerje, mellyet néki magánn enged, úgy kiki mind azért, a' mit veszт annyit érőt, és ezen felül még több érőt nyer, annak megtartására a' mije van.

Hogy ha tehát a társaságbéli kötéstül mind azt, a' mi nem mivoltához tartozik elháríttjuk, meg látszik, hogy a következő ki mondásra megy ki: *«kiki közülünk személyét és egész tehetségét egybe teszi a' köz akaratnak fő kormányzósága alá, és mi mind egyetemben mindenik társat, úgy mint az egésznek elválhatlan részét által vesszük».*

Azon szempillantásban mindenik kötéstévő tagnak különös személye helyett, e' tselekedetbül egy morális és öszveséges test támad, melly szinte annyi tagokból áll, a' mennyi voxokból a gyülekezet; és a' melly szinte ezen tselekedettül egy-létít, közönséges *énnyét*, életét, és akarattyát veszi. E' mindnyájoknak egyesülése által illyképpen alkotott közönséges személy, hajdan köztársaságnak hivatott, most pedig *köztársaságnak*, vagy *politikabéli testnek* neveztetik; melly midőn szenvedő az az: *engedelmeskedő* tagjai által *státusnak*; midőn tselekedő az az: *törvény szerző fejedelemeinek*; hasonlóhoz képest pedig *hatalomnak* hivatik. A' mi az öszvetársalkodókat illeti: ezeket öszveséggel vévén *népnek*, külön pedig midőn a fejedelmi hatalomban részesülnek, *polgároknak*; és a' midőn magokat a státusnak törvényeihez tártják, *alvalóknak* nevezzük.

De e' szók sokszor öszve kevertetnek, és egymással fel tseréltetnek; mellyeket elég, ha midőn egész valóságos értelmekben vétetnek, meg különböztetni tudgyuk.»

Feltünő e fordítás könnyű eleganciája és szinte modern mondatkötése. Szentmarjay Rousseau-nak kongeniális fordítója: fiatalos tűz, rajongás lobogott benne.

A társadalmi szerződés gondolata úgyszólván a levegő-

ben volt a francia forradalom idején. Egy titkos császári ágens szerint a pesti könyvkereskedésekben csak az olyan természetű könyveket keresik az emberek, melyek a «Saturnus mesés korára» alapított természetjogot fejtegetik.¹ Amikor a király a pillniti békét megköti, kávéházakban és könyvkereskedésben szüntelen afféle beszédek lehet hallani, hogy «az uralkodók csak zsarnokoskodni szeretnek... és hogy nem áll hatalmában a csupán szerződés-szerűleg fennálló uralkodóknak országokat cserélgetni».² Úgy gondolom, igen erősen elterjedt gondolat az, amely már ennyire a közbeszéd tárgya. S ezt jól tudja a *Magyar Kurir* bécsi szerkesztője is; nem mulasztja el soha, hogy Rousseau növekvő népszerűségéről ne tudósítsa a magyar közöniséget. 1791 január 14-én megírja, hogy «Ama nevezetes Frantzia tudós Russzó (Rousseau) János Jakab' örök emlékezetére egy oszlopot emeltetett a' Nemzet gyűlése illy felül irással: *La Nation Française Libre à Jean Jaques Rousseau*, az az: *A' szabad frantzia Nemzet, Russzó János Jakabnak, Az Oszlop' talp kövén, ezen fontos mondás olvastatik: *Vitam impendere vero, Az igazság' nyomozására szánni életét.* — Özvegye számára az említett tudósnak, 1200 livra fog esztendőnként járni a' Nemzet' Kintstárjából. — Igy kívánnya meg-bizonyítani hálá-adatosságát a' Nemzet Gyűlése, egy olly Ember eránt, kinek útmutatását sokban követte és követi!» Ugyanezt a hírt hozza a budai latin újság az *Ephemerides Budenses* is pár nappal később. Szacs vay, mint általában kortársai tisztában vannak azzal, hogy a *Contrat Social*-nak milyen döntő fontossága volt a francia forradalom ideológiájának kialakulásában. Nem is késik ugyanazon év december 2-án tudósítani a *Contrat Social* forradalmi népszerűségének újabb fázisáról: «*Frantzia Országban minden Papok, kik Ruszszónak Contractus Socialis nevű munkájára meg-esküdni nem akarnak, küldtetesenek az emberek társaságából számkivettetésbe.* — E' vala Nov. 14-én a' Nemzeti-gyűlésben egy *Isnárd* nevezetű Deputátusnak a' meg nem esküdt Papok ellen való projectuma. Ezen projectum felett igen hosszasan folyt mind *pro*, mind pedig *contra*, a vetélkedés. Tsak ugyan a' projektum nem válhatott*

¹ Kollma yer Gotthardihoz 1792 jan. 16. fasc. 15, No 11.

² Strohmeyer Ignác könyvkereskedő jelentése 1791. szept. 26. fasc. 11, No 6.

Dekretommá, hanem mások mást, és sokan, sok félét javasoltanak ellenek. — Szegény *Ruszszó!* őtet életében a' maga munkáji tették szerentsétlenné, és íme' most azoknak a' Frantziáknak maradéki, kik őtet ezen ő munkájáért magok közt sem szenvedték, azt akarják, hogy a' Papok eskütevésének, az ő munkáji közzül egyik, sinor mértéke legyen.»

A röpiratokban mind gyakrabban találkozunk a *Contrat Social* gondolataival. Az ismeretlen szerzőtől eredő *Introductio ad politica regni Hungariae*, a *Contrat Social*-t veszi fejtegetései kiinduló pontjául, holott a mű leginkább Montesquieu tanait igyekszik Magyarországra alkalmazni.¹

A szabadság az emberi nem dísze. «Natura enim liberi omnes nascimur.» Ezt a szabadságot kell meghatározni, mert arról lemondani a természet joga tiltja. Ugyanis arról a kötelezettségről, hogy magát és övéit megtartja, senki az őskorban a természeti jog sérelme nélkül le nem mondhatott s így az államba állással együtt e szabadságtól, melyet a természet adott az ésszel ellátott embereknek, nem foszthatjuk meg magunkat egészen. — Bármilyen az államforma, két jognak érintetlenül kell maradnia: az egyes polgárok és az egytetemes állam szabadságának. Azzal az egyes polgárok cselekedetei, ezzel az egész nép fensége van alátámasztva. Ezt pedig minden nemzet, mely még nem a despotizmus áldozata, joggal követelheti. — A természetes szabadság kellemetlenségei nem csekélyek. Nincs biztonság, mindig az erősebbtől kell rettegnünk. Ezért jutottunk a polgári társadalomhoz, ezért fogadtuk el a polgári szabadságot, mely csak arra vonatkozhat, ami a törvényben megvan.

Mindezek a szabadságra vonatkozó fejtegetések egyenesen Rousseaura utalnak, kinek első mondata: «L'homme est né libre». Mikor Krály József kamarai tisztviselő a *Sieben Kurfürsten* fogadóban főbe lövi magát, hogy az üldözés elől megmeneküljön, levelet hagy hátra, melyben azt írja, hogy ő szabad embernek született, szabadon akar is meghalni.² Természetesen ezek a gondolatok a francia forradalom idején már minden politikai műben, beszédben, röpiratban, újságban megjelöltek, mert a francia forradalom eszméi mind a

¹ Fővárosi ktár. Ballagi-gyűjt. 314 sz.

² Szirmay Antal, *Historia Jacobinorum Hungarorum, Hazánk* X. 335.

század közepén megjelent standardmunkákból erednek. Így vessük össze a fenti fejtegetésekkel Mirabeau néhány sorát (*Aux Bataves sur le Stathouderat 1788*): «Tous les hommes sont nés libres et égaux. Égaux et libres par l'intention de la nature ils le sont encore, par le voeu primitif de toutes les sociétés, puisqu'en se rassemblant, ils n'ont pu sacrifier, chacun que la même portion de liberté et d'égalité.» Nyilván Rousseau szelleme vezeti a francia forradalmat és így érthető, ha nálunk a francia forradalom hatásának folytonos fokozódásával a hivatalos racionalista társadalmi szerződés fogalma mind sűrűbben a Rousseau-féle radikálisabb alakot ölti magára.

Rousseau tanait használják fel a polgári elemek, midőn a rendi ország alapzatát rengetik. Belnay tanár röpirata, a *Reflexiones cunctorum Hungariae civium non nobilium* a természetjog és a társadalmi szerződés alapján követeli a társadalom minden tagját megillető egyenlő polgári jogokat. Az állam ugyanis olyan jogokat, melyeket maga a mindnyájunkat egyenjogúnak teremtő Természet sem adhatott, senkire átruházni sem nem akarta, sem nem tudta, csupán annyit, amennyiben azok a közjó létrehozásához, minden polgári társadalomba-állás (consociatio) alapjához és okához szükségések voltak. A törvényhozó hatalom többeknél van, a végrehajtó egynél, de egy sem használhatja a saját javára magának tartva fenn azt, ami az egészé. Így a nemesség előjogaival bitorolja a közösség jogait. «Ezeket az igazságokat, minden polgári közjog alapelveit, előbb-utóbb büntetlenül sem ignorálni, sem megsérteni nem lesz lehetséges: ezt mutatja Franciaország példája, amely minden nemzet arisztokráciáját megreszketteti. Franciaország esete óta nyilvánvaló, melyek az ember jogai . . . Eloszlott a külszín, mellyel a szörnyű feudális rendszer az igazságot betakarta és ez teljesen napfényre került.» Eljönnek az idők, s nincsenek messze, mikor az uralkodó osztály uralmán elkeseredett nép a tény igazságát, melybe az eredeti jogait helyezte, kétségbevonja, mikor majd megvizsgálják minden polgári rendi előjog szükségességét és azt a franciák módjára meg is tagadják, midőn minden egyenlő mértékre visszaállítva a királyi hatalmon, a megerősített nyilvános szerződéseken kívül semmiféle közvetítőt sem kicsikart beleegyezéssel, sem a tény erejénél fogva el nem ismernek. Ezért mondjanak le már most jogaikról és csak a közjót tartva szem előtt állít-

sák vissza azon jogokat, melyeket a Természet és az állam célja juttatott mindenkinek és melyet sem a pozitív törvény, sem a szokás, sem a kor el nem törölhet.

Mennyi gyújtóanyag van Rousseau tanaiban! Nálunk is, mint Franciaországban a búskomor filozófus természetjoga, egyszerű formulái, történelemellenes posztulátumai megindították azt a folyamatot, mely a forradalomra, a tényleges, történeti, pozitív jogi állapot felborítására vezet. S míg az arisztokraták forrongásukban a racionalista természetjoggal igyekeztek alátámasztani az uralkodóval szemben rendi hatalmukat, addig egy fokkal lejjebb, titkársaik ugyanennek a természetjognak radikálisabb formulázásával megszervezik a rendi hatalom ellen irányuló forradalmi szervezkedést. Valóban a Martinovics-összeesküvés teljes ideológiája a *Contrat Social*-ban és az ezen alapuló *Déclaration des droits de l'homme*-ban meglelhető: a társaság egyes tagjainak irodalmi működése is ezt bizonyítja. Szentmarjay, B. Orczy László titkára nemcsak lefordítja a *Contrat Social*-t, hanem közli barátjaival, így Tántsits Ignáccal, ki szintén résztvett az összeesküvésben; magántársaságban is lelkesen magyarázza Montesquieu, Mably és Rousseau tanait.¹ Az egyik összeesküvő, Verhoszky Sámuel iratai közt találunk a *Contrat Social*-ból készített kivonatokat (*Theses tirées du Contrat Social*)²

Hajnóczy is a társadalmi szerződés nevében támadja a nemesi privilégiumokat. A terhek aránytalan elosztása ellenére van annak a célnak, «melyért az emberek társaságokba összeállottak, ellenére a személyi biztonságnak és a természetjog erejénél fogva mindenkit megillető dolgok birtoklásának». Joggal kérdezheti az igazság és méltányosság barátja, ha nem rabja a születési elfogultságnak, vajjon az olyan állam, melyben ilyen alaptörvények vannak, «megérdemli-e a konstitúció, vagyis annak az összerződésnek a nevét, melyet a természetes szabadsággal rendelkező emberek polgári társaságba történt egybeállításuk alkalmával kötöttek».³ Ugyancsak Rousseau — nem Martini! — értelmében fejti ki Jean-Jacques makacs deduktív logiká-

¹ Zgürich, Orczy kancellistájának feljelentése, Privatbibl. f. 15, n. 22.

² Vertr. Acten, Secr. 11 A (no 51.)

³ *De diversis subsidiis* 199. l.

jával másutt, hogy a törvényhozó hatalom a polgári társadalomban természettől fogva a nemzeté. Ha bárki is azt lassanként magához keríti, a nemzet visszakövetelheti. Ennek oka igen egyszerű. (Mint minden racionális okoskodás.) «Minden kormányformának a Nemzet jólétére kell irányulnia és egyesegyedül magának a Nemzetnek akarata határozhatja meg, vajjon ezek vagy azok a törvények, ez vagy az a forma az ő hasznára fordíthatók-e. A Nemzet nem tekinthető másként, mint az ember természetes állapotában. Valamint u. i. ezt nagyatyái, ősei nem kötelezheték arra, hogy természeti jogából kivetkőzzék, éppúgy az állam sem foszthatja meg unokáit azoktól az ajándékoktól, melyeket magától a természettől nyert.»¹ Ezekben az iratokban már a társadalmi szerződés láthatólag átcsúszott a Rousseau-féle fogalmazásba: már többé nem a király és a nemzet paktumáról van szó, a hangsúly a közösség jogának elidegeníthetetlenségén nyugszik. Halljuk Rousseau hangját a magyar demokratákn keresztül, akik szintén nem csupán azt állítják a tényleges, pozitív történeti állapotról, hogy igazságtalan, hanem azt, hogy *lehetetlen*, mert ellenmond a józan észnek.

A legnagyobb következetességgel Martinovics építette politikai gondolkodását a *Contrat Social*-ra. Első műveiben, melyeket a magyar közönségnek szánt, mint az arisztokrata nemzeti forrongás leghevesebb ellensége csak a rendiséget támadja a Társadalmi Szerződés alapján. Mindkét beszéde, mely a helytartótanácshoz beérkezett jelentések szerint az egész országban elterjedtek, annak a gondolatnak az állandó hangsúlyozása, hogy az összerződés más kötést, mint a király és a nemzet között levőt, nem ismer s így a nemesség és a papság jogbitorló osztályok. Már a *Rendhez intézett beszéd* (*Oratio ad proceres* 1790), melyet Laczkovics fordított és átdolgozott, a társadalmi szerződés elvei alapján követeli a rendiség eltörlését és a papság világi hatalmának megszüntetését, mert «az emberek között lévő említett két féle Méltóságos és Nemes Rendet a' Társaságnak egygyeztető kötéséből (*e pacto Societatis*) semmi féle módon sem lehet ki eredesztetni. A' Fejedelemmel egyben kaptsolt Országigazgatás, és a' Polgári-Társaságban lévő embereknek alatt a' valóságai, engedelmeskedései (*subjectio*) teszik egyedül

¹ *De comitiis* 161. l.

a' Polgári-Társaság' egygyeztető kötéseinek (*pacti socialis*) természetét és tulajdonságát, a' mellyeken kívül semmi más egyéb féle bódogulás a' Városi Társaságnak első idejében az el-nyomásra 's uralkodásra vágyódó esztelen dühössége vitte végben aztat, hogy a' község némelly élesebb elméjű, 's ravaszabb eszű Társaság' tagjainak hatalma alá igazságtalan törvény által vetettetődött, és a'melly vágyódás olyan haszontalan és ártalmas Királyotskákat hozott e' világra, kiknek mirigyivel mint a' Királynak tulajdon szenteséges személlye, mind pedig az ő a' közönséges bódogulásnak meg-szerzésére fel-szentelt Trónussa a' Polgári-Társaságban lévő emberekkel egygyütt megvesztegettettek.»

Viszont Rousseau szerint, ha valaki lemond a szabad-ságáról, az nem kötelezheti utódait, akik nem vesztetik el természeti jogaikat: «ils naissent hommes et libres; leur liberté leur appartient, nul n'a droit d'en disposer qu'eux». És Martinovics: «Ha valamely Nemzet a' tudatlanságnak sötétes mélységében elmerülvén a' Királynak fel-szentelt személlye mellé, gonoszúl, igazságtalanul, és törvénytelenül, ilyen *Szultánokat* maga kebelében felfogadott, és ezeknek a' Törvényhozó hatalomnak némely részét oda engedte, 's irott Törvényeknek tzikelyeivel ezen hatalomnak általadását meg-erősítette és meg-bizonyította-is; ezen rossz mindazonáltal ugyan azon nemzetnek utánna későbbben következendő nemzetségét (*generatio*) azoknak meg-tartására nem kötelezheti, így tehát, valamennyi a' következendő Nemzetségnek (*posteritas*) vagy Királyoknak esküvései, mellyek a' későbbben újjra nemzödött (*regenerati*) *Mágnások* és Nemesek által a' Királyoktól ki-préseltettek, egygyetemben semmit sem érnek, és a' Polgári Társaságnak fel-szentelt egygyeztető kötéseivel (*pacto*), a'melly az efféle dib-dáb titulusokkal fel-piperézett mázos áll-ortzákat kebeléből ki-zár, tellyességgel ellenkeznek. A' Társaságban lévő későbbben világra jött Nemességek nem lévén nevendék esztendő és időkbén (*minorennis*) az előttök el-múltt Nemzetségekre nézve, bizvást, tökéletesen rendelhetnek mind azokról, a'mik a' Polgároknak közönséges bódogulásaihoz illők, hasznosak, és lehetségesek... A' Társaságban lévő Polgároknak nintsen egyéb Törvények 's hatalmasságok egynek a' másikán, hanem csak az, a'melly a' Társaságnak egygyeztető kötéséből alkujából (*e pacto Civitatis*) egyne-sen származ.» Az arisztokraták az emberi nem ellenségei,

mert megakadályozzák, hogy az emberek a sötétségből világosságra jussanak és a *Contrat Social* egyszerű és világos tanával megismerkedjenek: «Melly meszsze távoznak azok az igaz emberiségnek 's szabadságnak Törvényeitől, kik veszedelmesnek vélik azt tenni, ha a' Község a' tudatlanságnak sötétségéből világosságra vezettedők, és ha mindenféle ámitó ravaszkodások fonalának el-metszése után, azon együgyű igazságnak meg esmérésére és meg-fogására meg-tanítottatik, mely a' Polgári Társaságnak egyben állása, szövetkezése 's egygyeztető kötéseiben áll.» Ha tehát a Társadalmi Szerződés gondolatát elterjesztettük, akkor megismertettük a néppel természetes jogait, melyeket sohasem fog többé elfelejteni. Martinovics annyi erőt tulajdonít Rousseau egyszerű formulájának, hogy annak egyszerű ismeretében már a forradalom megvalósítását látja. Mert a természet törvényei, melyek «az egygyezés és alatta-valóságnak meg-határozott kötéseiből (*e pacto unionis et subjectionis*)» erednek, állandóak és szentül megtartandók, ellenben amelyek «a formának módosságnak rendelkezéseihez (*ad Decretum formae*) tartoznak, a' *Politikus* testnek 's dolgoknak változásával» megváltozhatnak.

Ugyanezen gondolatokat fejt ki újra az *Oratio pro Leopoldo II.* «Az embereknek a természet két világos ösztönt adott: a Biztonságot és a Szabadságot; s hogy ezeket gyakorolhassák, egy társaságban állanak össze, hogy egyesült erővel és a bölcsesség minden eszközével egyrészt magukat megtarthassák, másrészt azon dolgokkal szabadon élhessenek, melyek a közbiztonságot nem háborítják.» Minden ebből a szerződésből folyik és semmi sem állhat meg a társadalomban, ami annak céljaival ellenkezik. «Minden polgári törvény, mely nem a társadalmi szerződés természetéből folyik, profanálja a törvény szent nevét, a polgárookra igazságtalan ígát rak és a társadalomban számtalan bűnt szül, mely a király tekintélyét gyanuba hozza, életét örökös nyugtalanságnak teszi ki, és a polgárokat a szorgalomtól, a hasznos munkától, mindenféle szükséges engedelmességtől visszatartja.» A társadalmi szerződés erejét semmiféle elnyomatás nem törölheti el, mert a társadalmi élet szerződése minden nemzedékkel újra és egészen megszületik: *Totum renascitur*. A történelem is megcáfolja a polgári társadalom ellenségeit, kik azt mondják: «A tisztán társadalmi szerződésre épített civitas alaktalan filozófiai eszme (*idea*),

mely sohasem valósítható meg.» Újra meg újra elismétli, aláhúzza, kiemeli, hogy a szerződés, mely által a polgári társadalom összeáll, a jogot a társadalom minden tagjának egyenlően osztotta ki, hogy azok ugyanazon mértékben élvezék a biztonság és szabadság gyümölcseit.

Ugyanílyen gondolatokat tartalmaz a *Status regni Hungariae anno 1792*, melynek második paragrafusa a magyar alkotmányt támadja a társadalmi szerződés érveivel: «Magyarország politikai alkotmánya privilégiumokból és immunitásokból van összetétele, tehát nincsenek semmiféle szilárd alapelvei és nyilván a Társadalmi Szerződés két főalapot: — a polgárok egyenlőségét és szabadságát — egyáltalán nem ismeri.»

Ezekben az iratokban Martinovics, ki ekkor még a király titkos ágense, a királyt védi és belevonja a társadalmi szerződésbe, holott Rousseau tudvalevőleg a királyt csak mint kormányzati végrehajtó szervet ismeri el a monarchikus államformában. A roham egyelőre csak a privilegizált osztályok ellen irányult.

Hogyan fejlődnek ezek az absztrakt gondolatok forradalmi szándékká, jól mutatja a fordító: Laczkovics példája, ki már magánlevelezésben ilyeneket ír: «Ezt kellene a magyar nemességgel is cselekedni, mert ez valósággal pondus inutile terræ és honnan veszi eredetét? — Azon Rablók s Tolvajokkal, kik idegen országból éhség miatt erre költözödvén országot foglaltak, — mint tolvaj, lator, üzött, fosztott, rablott, rontott, pörkölt; — szép eredete valósággal a Magyar Nemességnek! s abból akarja minden szabadságát Privilegiumát derívtatni. — De hiszem, nem adok tíz esztendőtt nékie, hogy ennek is vége leszen, s a fölfuvalkodott Nemes nem leszen egyéb Ország Lakos, és Polgárjánál.»¹ Ő az, aki Martinovics elfogatásakor magántársaságban így fenyegetődzik: «Már későn történt Martinovicsnak megfogattatása és a Monarchiának, melly ugy-is subsistálni nem fog, nem használhat; nem adok egy vagy két hónapokat, úgy lövöldözzük a Hercegeket, Groffokat és Bárókat mint a nyulakat.»² Ime a *Contrat Social*, a francia forradalom szabadság és egyenlőség dogmatikusainak bibliája, nálunk

¹ Szily Ádámmal; Vertr. Acten fasc. 43, no 9.

² Pöriratai; Vertr. Acten. fasc. 43.

is kitermeli a legradikálisabb nivelláló demokrata forradalmi hangulatot.

Nem csoda tehát, ha Martinovics kátéjának, az *Emberék és polgárok katekizmusá*-nak politikai alapgondolata szintén a *Contractus* lesz. Itt már Martinovics elvetett minden engedményt, kompromisszumot melyet korábban a királynak tett és Rousseau elveit a lehető legtisztább formában írta át. A káté második része teljesen a harmadiknak és negyediknek az alapgondolata a *Contrat Social* kérdés és feleletben való feldolgozása.¹

«Miben áll a társaságoknak megegyesülése, vagyis az úgynevezett *Contractusa*? Az ebben a formulában áll: Mi ezen polgári társaságnak egybeszövetkezett tagjai akarunk egész testi s elméleti erőnkkel mindenféle erőszakoskodó elnyomatásnak ellenállani, fönn akarjuk természetes törvényeinket tartani, úgymint életünket, szabadságunkat, vagyonunkat és egyenlőségünket.» S aztán következik Rousseau további fejezeteinek kivonata: a törvény a régi közakarát kifejezése, minden polgár tartozik a törvényhozásnál jelen lenni (— megszűnik a *Contrat Social*, mondja Rousseau, ha távol maradnak); a polgári társaság tulajdonai a konstitúció, a törvények egybeszedése és a kormányzat, vagyis a kiszolgáltató, ügyviselő és törvényszékes hatalom. Íme az egyetlen magyar írás, amelyben Rousseau teóriája egészen tisztán jelenik meg: a *gouvernement* Martinovicsnál mint a népfenség vagy mint ő írja, a népfejedelemség egyik eszköze és szerződő fél, az uralkodó a nép, a többi csak hatóság. Ezekon a hivatalokon kívül semmi más megkülönböztetés a polgári társaságban nincs.

*

Rousseau elveit a francia nemzetgyűlés pregnánsan összefoglalta az *Ember jogainak kihirdetésében* és alkalmazta a *Constitution*-ban. Taine szerint (*La Révolution* I, 247), az egész *Déclaration*-ban csak egy cikk, a hatalom megosztása származik Montesquieutól, a többi mind a *Contrat Social* elveinek kijelentése. Hozzátehetjük, hogy a hatalom megosztásának elvét bizonyos módosítással Rousseaunál is megtaláljuk (III, 1). A híres *Déclaration des Droits de l'homme* bevezetése szerint azért van szükség az ember jogainak

¹ Kiadta Fraknói Vilmos, *Martinovics élete* c. műve függelékében.

kihirdetésére, mert azok a tudatlanság és romlottság következtében feledésbe merültek; ezért állandóan a polgárok szeme előtt kell őket tartani, mert azok *egyszerű és kétségbevonhatatlan* elvek. Rousseau racionalista természetjoga tényleg feltételezi, hogy az emberek elfeledték természetes jogaikat, a természeti állapotot követő korrupció korszakában.

Az Ember Jogainak kihirdetését 1789 augusztus 26-án fogadta el a francia nemzetgyűlés, de nem végleges szövegében. Ezt a határozatot hosszú vita előzte meg, melyben több tervezet küzdött egymással. Alapelvét valamennyi a *Társadalmi Szerződés*-ből meríti.

Sajátságos dolog, hogy Magyarországon nem az ideiglenesen elfogadott szöveg terjed el, hanem az egyik korábbi tervezet. Az emberek mohón kaptak az újdonságon, nem törődve a nemzetgyűlési viták eredményével. A *Magyar Kurir* már augusztus 22-iki számában közzéteszi az *Emberi jogokat*, sőt az *Acte Constitutionnel*-t is, mely pedig csak 1791-ben került tető alá. Bacsányi, Szentmarjay, Szilávy János lefoglalt iratai közt megtaláljuk a *Droits de l'homme*-ot, Hajnóczy a *Moniteur*-ből, a francia hivatalos lapból lefordítja a francia alkotmánytervezetet latinra, Laczkovics ugyancsak a *Moniteur*-ből talán magyarra. Martinovics az 1793-iki országgyűlésre készít egy magyar *Droits de l'homme* és *Acte Constitutionnel* tervezetet, mely a francia mintájára készült, az ésszerződés erős hangsúlyozásával.¹

Vannak kritikusabb elmék is a magyar jakobinusok közt. Őz Pál iratai közt, — (nem az ő írása!) — van a *Droits de l'homme*-nak és a *Constitutio*-nak egy latin kivonata, mely kritikus megjegyzésekkel kíséri az egyes cikkeket.² Őz Pál szövege teljesen azonos a *Magyar Kurir* szövegével, tehát nem az elfogadott törvényes szöveget kommentálja, hanem valamelyik korábbi tervezetet. Az ismeretlen kritikus legelőbb általános megjegyzéseket tesz az egész tervezetre:

«A francia alkotmány két részből áll, mely az ember és a polgár jogait tartalmazza. Magának az alkotmánynak címezése ez: Mi a francia nemzetnek a törvény értelmében összehívott és valamennyi rend polgáraiból egyetlen nemzeti gyülekezetbe gyűlt képviselői, kiknek határozott meg-

¹ L. kivonatát Fraknoi, *Martinovics élete* 94. 1.

² Nemz. Múz. kéziratgy. Hung. 8°, 401 és 507.

bízásuk Franciaország törvényeit megszabni és a közboldogságot megállapítani, kijelentjük és felállítjuk a következő alapokat és állam formáját, vagyis a francia állam alkotmányát, mely e törvény elfogadása és megerősítése után senki által, és semmi részről meg nem változtatható. Nem igaz, — teszi hozzá a magyar kritikus, — hogy megbízásuk 1° hogy az államformát felforgassák, csupán a visszaéléseket és a pénzügyet kellett volna megjavítaniok, 2° hogy ez alaptörvény legyen, azt színlelik, közös akarattal hozták e törvényt, pedig annak elfogadását halálos fenyegetésekkel eszközölték ki, 3° azt mondják: senki ezt meg ne változtassa és mégis az egész megváltozott. Az ember jogainak kihirdetésében a filozófusok zavaros elméletét fogadták el és a veszedelmes szavakat sem eléggé meg nem határozták, sem határokat nem szabtak meg, hanem filozófiát hirdettek ki.»

Olvasta-e az ismeretlen magyar már Burke-öt, a francia forradalom népszerű angol kritikusát, nehéz volna megmondani. De hogy józanul ítélte, azt nem tagadhatjuk.

S itt közlöm a *Magyar Kurir* fordításának egy részét, mely már csak azért is figyelemreméltó, mert ez az *Emberi Jogok*-nak és a francia alkotmánytervezetnek egyetlen magyar nyelven megjelent fordítása s így ezt az országban a legegyszerűbb ember is olvashatta. A zárójelbe tett megjegyzések Őz Pál kéziratának latin kommentárjaiból származnak:

«Minden embereknek egy meg-foghatatlan és meg-győzhetetlen kívánságok vagyon a' boldogságra (*Ez igaz*), hogy ezt minden öszve-vetett szorgalmatosságokkal elérhessék; ezért társaságokat és kormányzó-székeket állítottanak fel; tehát minden igazgató Széknek a' Népek közönséges boldogságát kelletik tzelül maga eleibe tenni. Ebből következik az, hogy a' Kormány-szék azoknak javakért, a' kik kormányozznak vagyon felállítva, — minthogy minden felsőség és minden hatalom a' Társaságba állott Nemzettől származik. Az emberek természet szerint szabadok és egyenlő Törvény alá vagnak rekesztve. (*Ez kavarja fel csupán egész Európát, ez a rendkívül általános tétel: Mit értsünk ugyanis szabadságon? amellet józanon értelmezve egészen hamis állítás. Az ember ugyanis beszélni nem tudó gyermeknek születik (infans), nem szabadon; a serdülő ifjúnak természetesen belső és külső erőket kell szereznie, ennélfogva mások alá tartozik,*

nyilván természettől fogva engedelmeskedik a szülőknek és az isteni törvénynek; ha felszabadulása után nincs saját öröksége, az élelemért és ruháért szolgálni tartozik, ennél fogva ismét nem szabad; ha sok vagyona van is, mégis az emberek társágában él, tartozik embertársainak viszonyaihoz alkalmazkodni; ennél fogva sohasem szabad. Akinek nagyobb fizikai ereje van, vagy értelme, vagy szorgalma, nagyobb jogokat követel embertársaitól, ennél fogva nem mind egyenlők; és ez a rendkívül általános állítás, mire volt jó? főleg a szegények úgy értették: hogy mindenki szabadon tehet amit akar és zavaroghat.) Az elsőségnek fundamentoma mindenkor egyedül tsak a' közönséges választás lehet. Hogy valaki szerentsés és bódog lehessen, annak a' maga testi és elmebeli tehetségeivel való élésre, szabadságának kellekik lenni (*Tehát ha valaki mindenféle bűnben akar garázdálkodni, jogát gyakorolja másokon. Itt csupán az ember jogait fejtik ki, az ember kötelességéről azonban semmit sem szólnak*), hadgya meg hát ki ki másoknak is ezen természeti just. A' Regirung tsak akkor zabolázhatja az embereknek testi és elmebeli tehetségekkel való szabad éléseket, mikor ezek elkerülhetetlenül szükségesek, hogy a' közönséges Nemzetnek jussa vagy Törvénye oltalmaztassék, és az afféle tselekedetek, mellyek a' Társaságnak ártalmasok, meg-akadályoztassanak.¹ A' Regirungnak szükség kivált-képpen a' minden emberekkel köz Törvényeket és jussokat oltalmazni; mint p. o. a személyes szabadságot, kinek kinek tulajdonjává, bátorságban való létét, és gondolkozásinak másokkal való szabad közlését. (*Álnok tétel; az embernek persze szabad, amit gondol, kimondani, leírni és kinyomatni is; tehát minden ostobaságot kinyomatnak.*) A' Lakósok tsak azoknak a' Törvényeknek vettethetnek alájjá, mellyeket vagy magok, vagy az ő személyekben állított Representánsok meg-engedtenek és jóknak találtak. (*Itt nem mondanak semmi újat, ez megvan minden köztársaságban és mérsékelt monarchiában.*) A' mi egy ilyen Törvény áttal nem tiltatik, a' mind szabad, és arra, a' mit az illyen Törvény nem parantsol, senki sem kényszeríttethetik. (*Ez különös*

¹ Itt az Őz Pál szövege eltér Szacsva y fordításától, mert ebben a 9. § hiányzik: «Ad promovendam publicam felicitatem, debet esse regimen, seu aliqui imperare aliqui obedire debent.» A kommentátor hozzászól: «Ergo hi amittunt jura physicalia et moralia; ne hoc appareat dicunt ultra» és következik mint Szacsva ynál.

felfogás; mert a nemzet elmulaszthatja az isteni, a természeti törvények kihirdetését és akkor úgy-e, szabad lesz áthágni ezeket a törvényeket, melyek nincsenek beírva a polgári törvénykönyvbe?) Egy Törvénynek ereje sem hat-ki azon tselekedeteknek büntetésekre, mellyek a' Törvénynek kihirdetése előtt történtek. Hogy a' Despotismusnak úttya gátoltassék, és az Uraságnak is Törvénye sérelem nélkül maradhasson, a' Törvény-adó, a' Törvénynek ki-szolgáltatójától és a' Birói hatalomtól szükség hogy meg-külömböztessek, és hogy ez egy kéznél ne maradjon. Minden embernek szükség a Törvényben, minden Törvénytelen dolog ellen, leg-ottan óltalmat és segítséget találni. Minden embernek szabad a' Törvénytelen erőszakot vissza-verní. Senki meg-nem tartoztat-hatik, vagy fogságba nem tétetethetik, különben, tsak a' Törvényben kinevezett történetekben. — A' Büntetéseknek nem az akarat szerint, hanem Törvényesen ki-szabva, és mindenekre egyenlő-képpen, minden rangra való nézés nélkül kelletik ki-szolgáltatódni. — Minden Tagja a' társaságnak, akinek tsak a' Státus' óltalmához jussa vagyon, tartozik ennek hasznára segítségül lenni, és annak szükséges költségeire, az ő vagyonnya vagy jövedelméhez képest azt segíteni; azon kívül, hogy ez ellen tsak leg-kisebb ki-fogást is tehetne, ha akárki volna is az. (Ezt a törvényt Mirabeau javasolta, akit annyira becsülnek a Lipót alatti országgyűlésen; ez a törvény elméletileg helyes.) A maga vallásabeli vélekedéséért senki-is meg-nem háboríttathatik, mind addig, valamíg a Haza Törvénye-szerint él, és a közönséges isteni tiszteletet nem botránkoztatja. (Igaz, mert a belső dolgokról nem ítél a bíró, azonban ezt a §-t később megváltoztatták.) Minden embernek jussok, vagyon, a' magok Hazájokat el-hagyni, és a' magok Polgári jussokról lemondani. (Ezt később megváltoztatták.) — A nyomtatás-béli szabadság, legerősebb bizonyosága a' nyilvánosság szabadságnak, melyre nézve tsak az ezzel való vissza-élés, ha t. i. valaki zenebonára való indító dolgokat nyomtatna, vagy mást sértegető motskos írásokat, tsak a' büntetethetik meg. (Ezt sürgetik most Magyarországon, de erről a szándékról mit sem akarnak tudni. Ez a záradék szűk is, mert így, ha valaki Isten, a jó erkölcsök ellen ír galád dolgokat, büntetés nélkül kerül ki, minek következményeit látjuk Poroszországban.

Ez a szabadság és egyenlőség, melyet Rousseau elfogadott;

e tárgyban Voltaire általában így nyilatkozott Rousseau ellen: az egyenlőség rendszere nekem mindig az ostoba ember szemtelenségének tünt fel; szívesebben élek minden szabadságszeretetem dacára egy ökor körmei alatt, mint ezer pocoktársam fogai között.)»

Ebben a bő tervezetben majdnem teljesen benne van a hivatalosan elfogadott *Déclaration*.- A magyar kommentátor általában hidegen áll a nagyhirű törvényjavaslattal szemben és megjegyzései mutatják, hogy jól van tájékozva a részletekről.

Az *Emberi Jogok kihirdetésében* együtt van a francia forradalom, mondjuk Rousseau egész ideológiája, mely oly vonzerőt gyakorolt egész Európára. Benne van az összerződésből eredő jogok és kötelességek, a szabadság és egyenlőség tana, a hatalom megosztása, a szabad vallásgyakorlat, a gondolat és sajtószabadság, mind megannyi varázslatos ige, egyszerű formula, melynek számtalan rajongója akad a jozefinizmus által előkészített Magyarországon is. Legfeltűnőbb eset Gömörmegye tiltakozása a cenzura ellen (1793); ebben a megye kijelenti, hogy a gondolatszabadság az ember legszentebb és elidegeníthetetlen természeti joga. «Mi a' le-írt just királyi jusnak nem tartjuk, nem is tartjuk, mert meg-állított igazság az: Hogy

A' Fejedelemségek, a' népeknek öszve-társaskodásoktól vévén lételeket, ők tsupán azokkal a' jussokkal bírhatnak, a' mellyekkel a' szerződések által fel-ruháztattak. Így,

Nem lévén a' Fejedelmeknek eredeti jussaik; következik: hogy a' nékiek ki-mért jussokat egyedül a' Társaságoknak Törvényeikből lehet meríteni, magyarázni, és meg-határozni; nem lévén tehát az említett jus eránt a' Haza' Törvényeiben meg-állítás, bizonyos, hogy azt a' Nemzet magának fel-tartotta. Különben is

A' szabad gondolkodás és annak közölhetése az Emberek' Természeti jussait illetvén, valamint ők ezen jusról le nem mondottak, úgy annak határozását, az Emberi Szentséges jussoknak meg-nyaláztatása, 's több veszedelmes következtetések nélkül, a' Fejedelmeknek (a'mint alább megmutatódik) által sem adhatták. Fellyebb való jus ez minden képzelhető Polgári jussoknál.»

A legutolsó mondat a természetjog teljes diadalát jelenti a történelmi jog felett; Gömör az «Emberi Szentséges Jussok»-ból állapítja meg a gondolatszabadság mindenek-

feletti szabadságát. Ugyanannak a Cházár Andrásnak műve ez a felirat, aki egy saját neve alatt kiadott röpiratban a felségsértés vezet le a társadalmi szerződésből és a nép-felség gondolatából. Gömörmege felirata nagy visszhangot keltett; Abaffy, a magyar jakobinusok házigazdája meg is említi a *Marseillaise* dallamára a papok ellen írt lázító latin versében: ¹

Si quis pacta ex Rousseaune
 tradat bono patriæ
 pingunt hunc pro nebulone
 Regi et Ecclesiæ:
 Si quis Pains vel Voltairi
 mentem, vel *Jus hominis*
 Scribat, ut nunc Gömör, erit
 reus status criminis.

Köztudomású volt, hogy Gömörmege az *Emberi Jogokat* merete a királyi akarattal szembe helyezni.

Abaffy Ferenc gondolt arra is, hogyan lehetne a társadalmi szerződés tanát, az egyenlőség elvét és a francia alkotmányt az egyszerűbb emberekkel s talán a franciák ellen harcoló magyar katonákkal megismertetni. Ismerte a *Gérard apó Almanach*-ját, mint ez ítéletéből kiderül, előtte volt a francia minta, melyet Collot d'Herbois hasonló céllal írt. Abaffy, ez a hinterland-agitátor egy rég bevált eszközhöz nyúl, melyet különösen a reformáció szeretett alkalmazni: fiktív dialógus formájában adja elő a forradalmi ideológiát. Ezt az eddig ismeretlen művecskét, melyet Abaffy lefoglalt irományai közt találtam, mutatom be itt:

Egy magyar katonának, ki 1792-ben Novembernek 6-ik napján tartott nagy vérontásban ² a' Franciáktól el-fogattatott, fogságának idejében tett feljegyzései.

Azon csatát és hallatlan ütközetet, melyben én el-fogattattam, hasznos volna le-írni, de sorsom kedvezni akarván, s az időnk környülállásait tekintvén, jobbnak itélem, mostan aztat itten el-hagyni, ha Isten ő sz. Felsége életemet meg tartja, és édes Honnyomba egyszer vissza térhetek, mindazon ütközetről, mind más egyéb dolgokról

¹ Abaffy röpirata, Vertr. Acten Secr.

² A franciák Jemappes-nál megverik az osztrák hadakat.

bővebben fogok írni. Ezen folyó 792-k esztendőnek November havának 6-ik napján a franciák kezébe estem és azon hónapnak 29-kén Francia Országnak fő-városába Párisba vitettetem. Pogány és kegyetlen nemzetnek tartván a franciákat ámbár az alatt az idő alatt, méglen Párisba jöttem, kedveztek nekem és több más rab társamnak is a franciák, mégis mindenkor féltem és remegve mentem velek, mertt azt véltem, hogy olyanok, amilyeneknek nekünk a mi tiszteink őket le-írták; de melly nagyon meg-tsalatkoztam, mertt noha én rab vagyok nállok; ők mindazonáltal nem úgy bánnak velem mintt ellenséggel, hanem mintt emberrel. Nekem egy meg-lett becsületes polgárnál Lontrié Ferencnél szállást adtak, annál egy szobában vagyok, ágyam is jó vagyon, mertt a hazámban se volt különbség; minden napra 7 krom vagyon, melyet én a gazdámnak adok és ő azért engemet étellel, itallal kitart; a ruhám, melyet a tsászártól kaptam minthogy még jó, másra szükségem nintsen; fegyveremet a katonatisztnak, kinek mindennap 2-szer tartozom meg-jelenni, kellett adnom, ő nekem a helyett kék, veres és fejeér pántlikát varrott a ruhámra, hogy szabadon járhasak a városban. Az én házi-gazdám egész háza népével nagyon megszerettek engemet, s én minthogy írni, olvasni tudok, a deák nyelvet is valamennyire értem, más egynehány rab társaimmal tsak-hamar megtanúltam francziául, erre való nézve igen sok francziával meg-ösmarkedtem. Egy időben, midőn a XIV-ik Lajos piattzán magam sétálnék egy franczia megszóllít, s azzal egy darabig beszélgetvén, kértt, hogy mennék vele a házához, ottan többet és bátrabban szólhatnánk egymással; el is mentem vele, s a házánál sok szivességet mutatván hozzám, azt kérdi: ha tetszenék-é nekem Francia Ország?

Én. — Igenis uram! nekem nagyon tetszik, mert ez igen szép ország.

A franczia. — Hát a Constitutiója?

Én. — Uram! arról én nem szólhatok, meg-lehet, hogy neked tetszik s nekem nem vagy ellenbe: nekem tetszik s neked nem.

A franczia. — Uram ne gondold hogy én olly alávaló ember volnék, aki veled nem igazán szóllna. Velem bátran beszéllj, én az egyenes szivet szeretem.

Én. — Hozzám való bizodalmat köszönöm, azért

tehát veled úgy fogok szóllani mint egy igaz szívű emberrel. Mink is Magyarok az olyan embert kedvelljük, kinek az vagy a száján, ami a szívéen. De hogy igazán meg-mondjam, én a ti constitutiótokat nem értem, kérek uram! magyarázd meg azt nekem.

A francia. — Ennél semmit nem teszek szívesebben. Én a mi konstitutiókat ditsérni nem akarom, hanem ha egygyszer neked meg fogom magyarázni, itéld ha jó-e vagy rossz? A mi egész konstitutióknak tehát veleje ez: a szabadság, az egyenlőség, a tulajdon, és bátorságos birtok s élés.

Én. — Kérek uram! magyarázd meg nekem a szabadságot.

A francia. — A szabadság nem egyéb nállunk, hanem mint hogy az emberek midőn maguk között társaságokat formáltak, mindnyájan szabadok voltak, azaz: nem voltak rabok, martalékok, szolgák, egyik a másikat vagyonnyában s élelmében nem háborgathatta, ha egyik társaságban neki nem tetszett élni, a másikba mehetett, élelmét mindenféleképen kereshette és sorsát könnyebbíthette, mi tehát egyebet a szabadság alatt nem értünk, hanem hogy szabadon élhessünk s szabadon kereshessük élelmünket.

Én. — Ha lehet, szólljal erről bővebben.

A francia. — Szívesen. A világ látod mikor kezdődött, bizonyos az, hogy akkor annyi emberek nem voltak, mint most, akkor semmi külömbözés ez emberek között nem volt, s minthogy nemzetek nem voltak, természetesen országok sem voltak, mivel tehát az egész föld kereksege senkié sem volt, egy pár ember itten, másik és harmadik és így több amottan telepedett meg, ezek fiakat, a fiak unokákat és így több több embereket nemzettek. Az ember a maga szükségeit ki nem pótolhatta, tehát csináltak bizonyos társaságokat, mindnyájoknak szabad volt vagy ebben a társaságban megmaradni, vagy mást maguknak keresni. Hat, hét vagy több emberek öszvejövén így szóllottak egymáshoz: mi ezen társaságot formálni akarván, hogy magunk sorsán könnyebbítsünk, kötelezzük magunkat arra, hogy egyik a másiknak segítségére leszünk: mi férjfiak a mezei, mi asszony személyyek pedig a belső gazdaságra vigyázunk, egyik a másikat magáéva nem tulajdonítja, sem egyik a másik szolgálja nem lészen, hanem ha egyikönk valamiben fogyatkozást tapasztal, aztat mi mindnyájan ki pótoljuk; aki magának kézi munkája által valamit

keres, azt szabadon bírja, szabadon arra fordítja, amire akarja.

En. — Most itten semmit nem akarok ellen vetni, hanem mit tészén az a szó: *egyenlőség?*

A francia. — Barátom? ezt a szót sokan igen rosszul magyarázzák, és a mi ellenségünk ezen szónak rossz értelme miatt ócsárolják s tenkre teszik a mi constitutióinkat, ők az egyenlőséget úgy magyarázzák, hogy ha nekem két ökröm vagyon, s neked megint egy sincsen, tehát te bátran el-veheted az én egyik ökrömet, nállunk a dolog nem úgy vagyon, mertt látod, hogy Darniénak több értéke vagyon, mintt (Rendieu) Rangyiőnnek és (Lajain) Lazsénnek még mint Darniénak s ezen embernek, aki itt az utcán megyen semmije sincsen, azért mégis egyik a másikáét el nem veszi; az egyenlőséget tehát mi úgy értjük, hogy a *törvény előtt* egyenlők vagyunk az az: a törvény úgy bünteti a gazdagot mintt a szegényt, az igazság valamint a gazdagnak a szerént a szegénynek is kiszolgáltatik, amiképp a gazdag hasonlóképen a szegény is, ha alkalmas, a tisztségek legnagyobb poltzára léphet; itten nállunk semmi jobbagyság nintsen, hanem én, aki egy néhány falut birok, a magam embereivel meg alkuszom, hogy azon földért, mellyet neki adok, mennyit fizessen.

A magyar jakobinus tehát még az egyszerű emberrel szólva is, az összerzódéssel kezdi a beszédet, mikor a francia alkotmányt akarja megmagyarázni. Érzi, hogy a *Contrat Social* természetjogán, a *Discours* sztoikus idilljén, a természeti állapot elképzelésén alapul az egész történelem-ellenes jogrendszer. És mint Rousseau és a *Droits de l'homme*: a szabadság, egyenlőség és tulajdon elvét magyarázza a más elmaradt világból a paradicsomba csöppent magyar katonának.

Kétségtelen mindezek után, hogy a Társadalmi Szerződés gondolata rendkívül fogékony talajra talált Magyarországon. A francia forradalom természetjoga keresztül-kasul járta az elméket nálunk is, behatolt a gondolkozó, olvasó, sőt a csupán társalkodó emberek észjárásába, csakhogy a társadalmi osztályok és egyének különféleképen reagálnak rá, szükségletükhöz és természetükhöz képest.

MÁSODIK RÉSZ.

A VALLÁS.

I.

A delzmus.

A *Bécsi Magyar Múza* 1788-ban egy verset közöl valami Gvadányi-típusú régi jó magyartól. Arról panaszolkozik a poeta, hogy Gyöngyösi szépséges versei immár a f . . . nek sem kellene, ma mindenki csak Voltéren kap :

De mégis kevés van a' ki őtt forgattya ;
Rúszszot pedig 's Vóltért inkább apolgatya,
Mint kis Leánykáját ezt ugy tsokolgatya,
Még éjjel is Vóltért magával hálatya.

Frantzia kötésben szépen bé-kötteti :
A' farkát aranyos tzifrával festeti,
Selyem pántlikából hosszan ereszteti
Jegyzőjét, 's Levelek közibe téteti.

Osztán ezt forgatya tászlisos kezével :
Mely gyengült jó szagu Spiritus levével,
Fodorított haja fejrült Lisztével,
Igy olvass Voltérból Frantzia nyelvével.

Meg áll 's azt az égnél fellyebb magasztalya,
Ki azt nem olvasta, mind bolondnak valya,
Frantz nyelvét ditséri, Magyart otsárolya,
Az ugy mond leg szebje, nyelveknek ez alya.

Frantziául nyissa száját beszéllésre ;
Tanitssa szép modos maga viselisre,
Kivált pedig a' strinf és erszénykötésre,
Dámának e' szükség a' boldog élésre.

Mert a' Kátékésist ma már el-hagyhatni;
 Nem szükség elméjét avál kinoztatni,
 A' helyett Voltérból jobb lesz olvastatni,
 És Frantzból Németül véle fordittatni.

Nagy változást figyel meg a jó öreg verselő: azt a fordulatot, amelyet Kovachich említett tanulmányában a hétéves háborúval magyaráz: az ősi hagyományos vallásos nevelést elhagyja a műveltebb magyar nemesség, elhagyja a «kátékésist» Voltaire-ért, aki mihamar a legnépszerűbb név és olvasmány lett Magyarországon, éppúgy, mint az egész művelt Európában.

Kazinczy erdélyi útjában Cserei Farkasnál megtalálja Voltaire és Nagy Frigyes mellszobrát. Cserei maga írja neki, hogy Voltaire-t és Rousseau-t tartja az igazi megvilágosodás előmozdítóinak és bár munkájukat igen nagy szabadságú tűzzel vagy nem eléggé világosan végezték, «egy hosszan tartot veszedelmes homálynak ki-tisztítására varásló erejű fáklját gyujtottak, hogy az annak lángjából füstölgő pára a ködnek mérgit el oszoltathassa». A *Candide* magyarc fordítója is (1793) ugyanily lelkesedéssel emlegeti, mi sokat tett Voltaire a «le tiprott emberi érzékenységnek, a józan gondolkodásnak fel emelésére», de hozzáteszi ő is, hogy «ezen mostani Philosophusok Előljárója talám néha tovább is ment legyen, mint kellett volna.» Tehát felismerik benne a józan ész harcosát, de kissé idegenkednek tiszteletlenségétől a tekintélyt még mindig tisztelő magyarok.

A Voltaire-kultuszt erősítik az ujságok is.

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek 1790-ben* (178 l.) közli egy magyar utazó leírását Ferneyről és Voltaire kastélyáról és elmondja egyúttal, mint tette le Ferney lakosága a francia forradalom nemzeti esküjét. Szacsvay *Magyar Kurirja* sem mulasztja el, hogy Voltaire hamvainak a Pantheonba való diadalmas temetéséről részletesen be ne számoljon (1791 jún. 7). «Ki gondolta volna ezt valaha? — írja — hogy az a' Voltér, kit az egész Kereszténység annyira láttatott gyűlölni és kárhoztatni, ezt a tiszteletet érje az ő korában valaha?» Voltaire testét csaknem ép állapotban találják. Erre Szacsvay ezt a tipikusan voltaire-i megjegyzést teszi: «Minthogy a' Voltér testében azt találják a Frantziák, a' mely tsak 100 esztendőkkel is ez előtt nagy

Argumentum volt a' *Canonizatio Processusában*, a' Szentség meg-próbálására (hogy a' teste nem rothadott el) könnyen meg-eshetne, hogy a' Frantziák e' mostani meg-fordult állapotban, ha rajtok állna, Szenté tennék Voltért, vagy leg-alább életében el-talált sok jövendöléseiert a' Proféták közé számlálhatnák». Voltaire bizonyára mosolygott volna magyar tanítványa megjegyzésén és örült volna azon, hogy még az ő holttestéből is tudnak szatirikus argumentumot kovácsolni az egyház ellen.

Gróf Fekete János, az ellenzék legradikálisabb szónoka, annyira tisztelte Voltaire-t, hogy francia verseit küldözgette el neki, melyekben a filozófiának a valláson kivívandó diadalát jósolja meg és versei olvasását jó magyar tokaji borokkal könnyítette meg a ferney-i remetének. Lefordította a *Pucelle*-t és több más költeményét is. Bessenyei Györgynek is Voltaire volt a legkedvesebb olvasmánya, megvédi az atheizmus vádja ellen és szkepticizmusától egész életén át nem tudott megszabadulni. Sándor István *Sokjélé*-jében szintén az atheizmus vádjával szemben védelmezi.

Nem is volt ő atheista. Voltaire deista volt, vagyis elméletileg hitt egy Isten létezésében, de deizmusa annyira intellektuális jellegű, annyira ment minden vallásos fel-emelkedéstől, miszticizmustól, sőt még páthosztól is, hogy mindenki csak a negativumot, a tételes vallás legnagyobb ellenségét érezte benne. Nála a pozitív vallás, akár katólikus, kálvinista, akár zsidó, egyenlő a vakbuzgósággal, fanatizmussal és babonával, superstícióval. A különféle vallások szerinte a papok hamisságának (imposture) eredménye, akik az embernek a természeti tüneményektől érzett félelmét saját gonosz, önző céljaikra használták fel. Mindaz, ami külső kifejezése, szimbóluma a vallási életnek : szentségek, ceremóniák, teológia és dogmái, az emberek természetes józanságának elhomályosítására eszeltettek ki. Ennélfogva a középkor a sötétség korszaka.

Mindezek a nézetek általánosan elterjedtek a XVIII. századi francia gondolkozók és írók műveiben és Voltaire csupán a legpregnansabb kifejezőjük, mert ragyogó stílussal, mindig éles gúnnyal, kiapadhatatlan friss szellemességgel szórta széjjel e tanokat egész Európában. E gondolatok az antik és modern materializmusra, de főleg az angol deistákra mennek vissza. Bizonyos finomabb és erősen racionalista hajlandóságú lelkek a súlyos angol polgár-

háborúk és felekezeti harcok szörnyűségeitől megundorodva gondolkozni kezdtek a különféle vallások értékén és arra az eredményre jutottak, hogy ami a vallásokban érték, az mindnyájukban közös és a pozitív vallás, vagyis a fanatizmus csak az istenadta józan ész elhomályosítása által győzedelmeskedhetett. Voltaire csak annyiban tér el Collins, Shaftesbury és Bolingbroke gondolatvilágától, hogy belőle a vallásosságnak még a szikrája is hiányzik, míg általában az angoloknál a deizmus még vallásos és ethikai szükséglet (Shaftesbury). A franciáknál csupán Rousseau deizmusa van telítve vallásos érzéssel; ő közvetve a német pietisták tanítványa. Ezért áll szemben egész életében Voltaire-rel, kinél a negatívum, a tagadás a faculté maîtresse, aminek a voltaire-i szarkasztikus mosoly a jellegzetes kifejezése. Ő támad, gondolatának mindig hegye van, nem szereti a kontemplatív érzelmeket.

Egy nagy érzése van Voltaire-nek és ez szerezte legtöbb hívét: nagy száralma az emberiség szenvedései iránt. Ő szintén nem csupán teoretikus alapon támadta a katolikus egyház intoleranciáját, az abszolutizmus és feudalizmus elnyomó intézményeit, hanem minden igaz emberi érzésével vetette bele magát a nagy harcba. Hogy is lehetek volna ethikai értelemben véve oly ideális gondolkodású emberek, mint Bessenyei, lelkes bámulói, ha nem érezték volna az érző szívet kíméletlen támadásaiban? Persze gyöngén megalapozott filozófiájával és empirikus szkepticizmusának gyors következtetéseivel több kárt okozott, mint hasznot hajtott. Több idealizmust ölt meg, mint amennyit mentett.

A fanatizmus és superstitio yádjá hallik Magyarországon és mindenfelől Voltaire munkáinak elterjedése nyomán. A Habsburgok, különösen Mária Terézia, protestánsellenes elnyomó politikája és a jozefinizmus, mely maga is Voltaire-kultuszt űzött, egyik reakciót felidézve, másik gondolatokkal, érvekkel táplálva terjesztették el a nagy francia író népszerűségét Magyarországon.

Voltaire szépirodalmi művei is elsősorban tendenciózus tartalmuknak köszönhetők, hogy általánosan elterjedtek Európában. A magyar irodalom újkora Bessenyei tragédiáival kezdődik s ezeket Bessenyei, Gottsched és Voltaire mintájára készítette, felhasználva alakjait a felvilágosodás gondolatainak közlésére. Zechenter Voltaire *Mahomet*-jét

ülteti át, pedig ebben a keresztény valláson «oldalaslág» nagy gyalázat esik (Alexovics), Göböl Gáspár *Brutus*-t, Pétzei *Zaire*-t, *Alzire*-t és *Tankréd*-ot fordítja: mindegyik darab a toleranciát, deizmust hirdeti s a fanatizmus és despotizmus ellen tör egyes jól elhelyezett célzásokban. De a magyar közönség jól tudja, miért olvassa e darabokat, hiszen ujságjai pontosan tudósítanak a párizsi eseményekről; a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (1790, 721) elmondja, hogy Párizsban *Brutus* előadásakor e versek után

Mais je te verrai vaincre, ou mourrai comme toi
Vengeur du nom Romain, libre encore, et sans Roi . . .

a közönség viharos tapsba fog és felváltva kiáltják: éljen a király, éljen a nemzet!

Gróf Fekete János a *Pucelle*-t fordítja le érthető célzattal, a vallásnak nem lehetett szemtelenebb persiflage-át találni, mint e művet.

Az sem véletlen, hogy a *Henriade*-ot nálunk ketten is lefordítják és mindkettő Svájcot járt református pap. Péczeli hosszabb időt töltött Genfben, Szilágyi Sámuel meg a bázeli Bernoulli tanítványa volt. Péczeli a fanatizmus ellenszenves rajzáért fordítja le Voltaire költeményét; megdobbant kálvinista szíve, mikor a Szent Bertalan-éj realista képeit olvasta benne. Voltaire eposza az ideális toleráns, protestánsból katolikussá lett, tehát indifferens uralkodó apotheozisa, akinek utilitarista és népjóléti ideáljai vannak. Péczeli meghatva idézi D'Argens márki *Lettres juives*-jét, melyben a toleranciát prédikáló francia író elmeséli, mint ölelte meg és áztatta könnyeivel a IV. Henrik szobrát övező rácsot. A felvilágosodás IV. Henrik-kultusza tényleg nagy méreteket öltött nálunk is. Fordítják és játszik Collé *Partie de chasse du roi Henri IV*-ját. Az a *Profétzia*, melyet az utópiák közt ismertettem, levéti XIV. Lajos képét a versaillesi kastély falairól, mert kikergette országából a hugenottákat, ellenben IV. Henrik előtt «arcra borítottak». Mátyás-mondáink egy jó része a felvilágosodás korában keletkezett, úgy hogy a IV. Henrikhez fűződő anekdotákat Mátyásra alkalmazták.¹ Szilágyi Sámuel

¹ Zolnai Béla, *Irodalomtörténet* 1918. és *Revue des Études Hongroises* 1923, 125

debreceni professzor *Henri*-ának bevezetésében nyíltan megállapítja Voltaire és költeményének érdemeit :

«A' Könyv-Irónak természet szerént elől kellett adni azokat a' Viszsaéléseket (abususokat), mellyeket a' Babonásak és a' kik különös Isteni jelentéseket képzelnek magoknak (a Fanatikusok) a' Vallásból szoktak tsinálni . . .» Beszél aztán a papság utálatos politikájáról és megállapítja, hogy «ezen Verseknek leg-főbb tzelja a' közönséges Társaságnak java és tsendessége . . .» és a fanatizmus leküzdése. Most már mintha vége szakadt volna ennek is : ez pedig a filozófiának köszönhető, mely Európában utóbb annyira meggyarapodott. A tudományok mindig hasznára voltak az emberiségnek. Egyenlőségből, békés együttélésből keletkezik a népek boldogsága.

A *Henriade* katolikusedellenes propaganda-erejét jól érezték a felvilágosodás magyar ellenfelei. Éppen ezért a leghevesebb köztük : Alexovics Balázs egyik művének todalékául lefordítja a német Zabuesnigból a *Henriade* kritikáját és megjegyzi, hogy ő jól tudja, miért van magyar protestáns részről ez a nagy lelkesedés Voltaire eposza iránt. Nem a műélvezet, hanem «más oka vala ezeknek a' Fordításoknak».

A felvilágosodás százada mindent saját gondolata szolgálatába állított. Az exotikus, a keresztény világon kívül eső országok és népek tarka különfélesége nagyszerű eszköz volt a kereszténység magába zárt gondolkozásának szétporlasztására. A deisták szívesen használták fel a keleti népeket arra, hogy velük a kereszténység értékeinek relativitását bizonyítsák. Kezdek felfedezni, hogy pl. a törökök a «túrhetőségben» előbbre vannak, mint a keresztény Európa (*A török birodalomról való legujjabb tudósítások*, Nagyszében, 1790, 72 l.).

«A' midőn ellenben Európában a *Katholika* Hit egyedül tartván magát idvezítő igaz Hitnek, a' *Reformáta* és *Lutherána* Vallás egyedül állítván magát igaznak lenni, az *Első*, a' Békességes-túrés helyett, fegyverrel, számkivettetésszel való átokkal és a' Szent, más Valláson lévők után-való vallatással szokott élni az Eretnekeknek megtérítéseken ; a' *Második* pedig a' Túrhetőségnek színe és az emberi szeretetnek fetsegése alatt, a' békességet szerető Hazafiakat, minéműek a' *Deisták*, *Naturalisták*, és *Sociniánusok*, mint *Hitetleneket* üldözi, mivelhogy azoknak öszve summá-

zott emberi feltételeket, mint igazságokat bé-venni nem akarják.»

A szatírára természetől fogva hajlamos francia valóságos divattá tette az exotikum szatirai alkalmazását a XVIII. században. Voltaire magyar ellenfele, Alexovics is felismeri ezt a bujkálást és ír azon könyvek ellen, «mellyek a' kárhuzatos tévelygéseket már egy Állatról-való költemény alá, már az Amerikai vadak' le-írása alá, már a' Klimából, vagy Szeretseny-Országból küldött Tudósítások alá, már a' Filozofjának betsüendő Neve, 's Képe alá, már a gyermeki nevelésről írott Oktatások alá dugják, rejtik, bujtattyák.» Dufresny *Amusements sérieux et comiques*-ja és főleg Montesquieu *Lettres Persanes*-ja óta szokásba jött mindenféle vadembereket felleptetni az európai közélet kritikusi gyanánt. Ezek a vadak a természet józan eszű és a fanatizmustól el nem sötétített fejű emberei, akik deisták, türelmesek, antimilitaristák és a vallási és egyéb szertartásokat üres hókuszpókusznak nézik, de viszont szívükben jók, igazak: a XVIII. század erkölcsi optimizmusának hordozói, utópikus absztrakt elmeszüleményei. Otahiti a szelíderkölcső vademberek hazája keresett szimbolummá lett. Benkő Ferenc *Parnassusi időtöltésében* külön fejezetben foglalkozik Otahitival. Dayka Gábor egyik versében Otahitit állítja szembe az európai «bigottsággal és gonoszsággal». Voltaire használta fel és fejlesztette ki a legnagyobb sikerrel a szatírának ezt a módját *Zadig*-ban, *L'Ingénu*-ben és a párbeszédekben számtalanszor állította szembe a józan vadakat elvakult fanatikus papjaikkal vagy az elbizakodott európaiakkal. Ezáltal akart perspektívát nyújtani a kereszténység történeti átértékeléséhez.

A *Bécsi Magyar Múza* közöl *Memnon vagy az emberi Böltesség* címen (1787) egy ilyen szatirikus mesét, mely a *Zadig*-nak halvány kópiája. (Voltaire *Zadig*-ja eredetileg szintén *Memnon* cím alatt jelent meg.) A magyar mesében a bölcs Memnont egy asszony lépre csalja és kifosztja. Egy nap alatt megcsalják, lerészegítik, kiütik a szemét, vagyoni-
lag tönkremegy. Végre őrangyala tudtára adja, hogy mindez azért van, mert tökéletes bölcs akart lenni. «Ha így vagyon a dolog, úgymond Memnon, nagyon tévelyegnek némely Poéták és világi böltsek, a' kik azt állítják, hogy minden jól foly ebben a' világban; igen helyyesen állítyák, úgy mond a' Magasságbéli Bölts, ha az egész világ alkot-

mányáról értik ezt. Oh! akkor hiszem én ezt, úgy mond Memnon, a' mikor egy szemem hijjával sem lések».

Voltaire zseniális szatirája mély benyomást hagyott a lap szerkesztőjében, mert újra visszatér rá. Közli Eldorádó leírását (1787 júl. 25.), ahol «Kandida és Pánglos (Voltairenak bizonyosága szerint) a' leg-jobb világot fel-tánálták vala». De ez az Eldorádó már nem a régi s ha «ama tudós *Leibnitz* minden Jésuitákkal edgyütt fel-támadhatna, bizonyára az ő tsupa képzelődéseken fundált vélekedéseket meg kellene változtatniok. Lehetetlen vólna ugyan-is, hogy ők már ma ezt a' világot mind azok között a sok ezer lehető világok között leg-tökéletesebbnek tartanák». Ebben az Eldorádóban nem tudnak aranyról, adósságról, lottériáról, templomkincsről, Lorettóról, Máriacellről. Nincs inkvizíció, nincs katolikus, lutheránus, kálvinista, quaker, török, keresztény, pogány, zsidó, frájmaurer, anabaptista, husszita, szociniánus. Nem tudunk Voltaire-ról, Rousseau-ról, Wielandról. Szeretet és örök ifjúság honol e földön. Voltaire a megmondhatója, hogy van ilyen ország.¹

Bessenyei német regénye, melyet Kazinczy magyarra is lefordít, az *Amerikai Podocz és Kazimir* és a *Tarimenes utazása* is ehhez a műfajhoz tartozik. B. Orczy Lőrincnek elveszett műve a *Fejér tatárok országáról* valószínűleg ilyenféle szatira lehetett.²

Marmontel is használ józaneszű braminokat olvasói kioktatására. A század nem hiába lelkesedett érte; Voltaire mellett ő volt Rousseau felléptéig a legnépszerűbb francia író. Báróczi is, Kazinczy is rajta kezdik a magyar próza újkori történetét; bizonyára nemcsak kényeskedő stílusa, hanem meséinek tendenciája miatt is. Nem megvan benne a felvilágosodás egész hitvallása?

«Oh édes atyám! az álom' képzelődései tartományok szerint járnak, de az itélet mindenütt egyforma, és a' világosság, melly ennek kútfeje, épen úgy elterjedett, mint a' napnak sугárai, hogy szélyyel vagynak terjedve.

Ez az idegen megvilágosít, és álmétkodtat, azt mondja

¹ Hogy az az egész tréfa valami német ujságból van kiollózva, azt egy mellékelt kép bizonyítja, melyen német szöveget olvashatunk.

² Említi Ányos kiad. 1861. — Csaplár B. Révai M. *életr.* III, 4. — Bessenyei, *Holmi*.

magában Zolinzeb: mind azokat a' miket szívem, okosságom, a' természetnek titkos szava mond, hogy higgyek, maga is hiszi, és Isteni tiszteletemben semmit és egyebet nem tagad, hanem csak azt, a' mit magam is olly nehezen hagyok jóvá.»¹

A felvilágosodás debreceni bajnokának, Fazekas Mihály-nak is van olyan verse, melyben a perzsa fejedelem főpapjával társalog. Míg az a fanatizmust képviseli, a fejedelem elrendeli:

Parantsolom tehát menten főtörvénynek irassék
Minden vallás országomban tiszteletben tartassék.

Podrokocz krónikája avagy a gorganidi zarándok címen dialógust írnak, melyben egy barbár és egy filozófus beszélgetnek.²

Laczkovits is szembeállítja Rigolet jezsuitát a kínai császárral és Voltairet utánozva a jezsuitát mint a babona és fanatizmus apostolát, a kínai császárt pedig mint a természetes józan ész emberét rajzolja. (*A Jézus-társaságbeli szerzeteseknek Kínából való kiűztetése.*) De a legvakmerőbb, s a voltaire-i dialógusokon is túltesz Laczkovics másik gúnyirata, *A keresztyén vallásban magát oktattatni vágyó utazó ember*, melyet Laczkovics a cenzura megkerülésével Landerernél titokban nyomtatott ki. Ebben egy távol keleti országokból jövő utas elmagyaráztatja magának a keresztyén vallás rendszerét. Természetesen az előadás voltaire-i szellemben, a ceremóniák, dogmák, tehát a pozitív vallás külsőséges és nevetséges beállítása. A szentmise, Jézus születése a csodák, a Szentháromság dogmái gyerekes és esztelen dolgok a deista idegen szemében.

«Kevélyen vissza felelek: Hogy én olly országban születtem, hol az Istent mint a' leg-főbb, 's hatalmasabb Értelmességet imádják, ki a' világot teremtette 's maga vóltában tartja, ki a' más jövőendő Életben meg jutalmazza az itt el-követett jó tselekedeteket; a' Tiszteletünk pedig határozatlan hálaadásban, s engedelmességben fundáltatik, és a' jó erköltsöknek úgy mint, mértékletesség, békességes Tűrés, betsület, mással való jó téteménynek gyakorlásában, és igasságnak szeretésiben építettik.»

¹ *A próbára vetett barátság*; Báróczi ford.

² Orsz. Ltár, Helytartótanács Revisio Libr. jzkv. 1792 okt. 9.

Izdenczy, akinek a király szokása szerint egy másik pamflettel együtt kiadta a hozzá beküldött röpiratot, azt mondja róla: «Ez a' füzet a katolikus vallás titkainak goromba, boszantó és piszkos szatirája. A szerző szándéka, hogy semmit se higyjünk, ami fogalmainkat felülhaladja és azt állítja, hogy az említett titkokat gazemberek költötték, hogy tekintélyt és pénzt szerezzenek a hiszékeny néptől. Ezért mindkét darabot tilalommal kell sujtani.»¹

Maga Laczkovics, mikor a helytartótanács megkérdi, kitől és hány példányban kapta a könyvet, büszkehangú választ nyomat ki,² és tiltakozva a *spanyol inkvizíció* ellen, művecskéjét Voltaire kontójára írja: «Hogy a' kérdésben lévő könyvetske, egy-néhány exemplárisokban hozzám petsételve *sub anonymo* küldettetődött, mellynek fel-nyitása 's el-olvasása után tapasztaltam, hogy nem egyéb munka annál, mellyet Voltair már régen írt, mert minden országokban és boltokban mindenféle nyelveken, sőt még lengyel nyelven is árultatik, el-adatódik, 's az okossan gondolkozó világ által olvastatódik; és a' mellyet most Bétsben előlfizetendő pénzért az ujságok tudósítása szerint, minden megcsonkítás nélkül újra nyomtatnak; ugyan e' végre esmérőseim és barátim között el osztogattam». Laczkovics előtt tehát a Voltaire-féle szatira lebegett, mikor ocsmány kis könyvét megírta, sőt egyenesen Voltaire-fordításnak mondja, hogy az üldözés elől meneküljön.

Alexovics Balázs, pálos szerzetes, ki mindig a legérzékenyebben reagál a magyar felvilágosodás minden újabb jelenségére, felismeri Voltaire szellemét az *Utazó ember*-ben és ezzel kapcsolatban a Chevalier de La Barre halálos ítéletét közli és hasonló sorssal fenyegeti meg a szerzőt. La Barre tiszteletlenségét a vallásos ceremóniák iránt az ítélet a *Dictionnaire philosophique*-nak tulajdonítja. Voltaire később tollával védte meg a kivégzett emlékét; ez volt azon pörök egyike, melyek őt az emberiség védőjévé avatták a világ szemében. Mikor néhány év múltán Laczkovics feje is lehullott, Alexovics bizonyosan elégedetten gondolt jövődölésének beteljesedésére.

A legjellegzetesebben voltairianus színezetű a jozefinistakor szellemi termelése. Az osztrák jozefinista írók, Blu-

¹ Privatbibl. fasc. 6, no 104.

² Megvan a pörakták közt; Vertr. Acten,

mauer, Eybel, Rautenstrauch, Huber, Wittola, Ruziczka mind szívesen utánozták Voltaire harci modorát és így került be fordítás, adaptálás és utánzás révén nem egy jozefinista voltaire-i szellemű termék a magyar irodalomba. Legbuzgóbban Szacsvay a Bécsben megjelenő *Magyar Kurir* szerkesztője terjesztette ezt a jozefinista voltairianizmust. Ő fordítja az *Izé purgatóriumba való útazását* és írja meg a *Zakkariásnak a pápa titkos író-deákjának Rómából költ leveleit* (1786), mindkettő igazi voltaire-i termék, még a szatira formájára nézve is. Mindkettő a pozitív vallás, a szertartások, a hierarchia és a pápai tekintély elleni izgatás a Voltaire által divatba hozott színlelt szörnyűködéssel és nevetséges, fanatikus alakok rajzával. A cél egyúttal József egyházellenes politikájának magasztalása. *Zakkariás*-ban a bécsi jozefinista írók egész listáját megtaláljuk, jeléül, hogy mily környezet hatása alatt írta Szacsvay ezeket a pamfleteket. Ő képviselte Bécsben magyar részről a jozefinizmust s majdan ő lesz a francia forradalom lelkes híradója, kürtöse, népszerűsítője is hazánkban. Ez az ő történeti fontossága.

Két fent idézett röpirata már eddig is ismeretes volt. Azonban kevésbé is ismeretes az a leírás, amelyet az 1787-iki Bécsről ad a Bécsi Magyar Muzsában, pedig itt is érdekes dokumentumát adja egyházellenes felfogásának (*Bétsnek Tüköre*). A klastromok tömlöcök.

«Ha valaki a' Klastromi állapotot az ő egészsz romlottságában elő akarná adni, és azt a' köznép' és szenteskedésök' allyassága előtt útálatossá tenni, nem vólna szükség egyebet tselekedni, hanem tsak azokat a' Vádakról és Vallásitételekről való Protokollumokat kellene kinyomtatattni, a' mellyeket az Igazgató-szék és esztendőktől fogva azokról a' sok asszony' és férjfi úri Klastromokról készített.

Ezen alkalmatossággal újjolag megerősítetnek találatott lenni *Monteskő*nek megtzáfolhatatlan mondása: — hogy a' zabolátlan indulatoknak kovászsa, sehol olyan forráságban nintsen, mint ezen természet ellenvaló záros kőfalak között . . .

Hát még — a' szegény Apátzák! Egy férjfiú, ki az e' féle dolgokban bizonyos esmérettséggel bír, azt erősítette nekem, az L—Klastrom' Szüzeinek eltörlése alkalmatosságával, hogy ha néki minden könyvtseppért, a' mely ebben a' Klastromban elhullattatott tsak egy varró tőt adnának

is, meggazdagodnék. — A' tővel való hartzok és a' pántlófiknak egymás fejébe való verése, tsak semmik; — de hogy a' kétségbe esett Leánykák sokszor igen vakmerő dolgokra is vetemedtek, ez iszonyúság, de valóságos igaz.»

Ennélfogva jeles munkát végzett az, — értsd II. József — aki a klastromoktól a várost megtisztítja. De azért jó volna elrettentő például egy-kettőt a külvárosban mutatóba fenntartani. «Ha pedig annak intő-példájául, hogy a' képzelt Isteni illetetés (*Fanatizmus*) melly igen meg tsalja az embereket, ritkaságnak okáért meg némelyeket ezek között meg akartok tartani, tehát ezen föld alatt lakó embereknek *Coloniá*-ját a' leg homályosabb Hóstatoknak végső szegeleteiben telepítsétek meg.»

A klastromi állapot romlott, a szerzetesek, apácák szenteskednek, a falakon belül a legszörnyűbb dolgok mennek végbe e természetellenes állapot következtében.

A francia irodalom egyik legkedveltebb témája egy idő óta a szerzetesek és apácák bűneinek és lelki gyötrelmeinek rajza. Diderot infámis *Religieuse*-e, a *Le portier des Chartreux* (Histoire de Gouberdom), mely a század legborzalmasabb könyve lenne, ha Marquis de Sade nem ebben a korban élt volna s melyet egy szép napon XV. Lajos fiatal leányának toilette-asztalkáján találtak meg és számtalan más hasonló termék a filozófia nagyképű maszkjában szörnyű mocsokkal kenik be a zárdák hírnevét. Ez is a kor szellemének egyik kifejezése. E kor teljes értetlenséggel állt a szerzetesi étellel szemben, mert az aszkézis a természet megtagadása és az ember autonómiájának tökéletes megsemmisítését jelenti, tehát pontos ellentéte a felvilágosodás sztoikus és epikureista gyökerekből táplálkozó autonóm moráljának. Két tökéletesen ellenkező világnézet harcol itt egymással.

S amikor Szacsvay a kor szelleméhez híven a klastromok belső ügyeiről felvett igazgatószerkesztési jegyzőkönyveket ajánlja épületes olvasmányul, megelőzi a franciákat, akik három év mulva a Bastille lerombolása után adják ki a *Chasteté du clergé dévoilé où procès-verbaux des séances du clergé chez les filles de Paris trouvés à la Bastille* (Róma, 1790, Barbier szerint Darimajon műve). Ezt a könyvet, mint a fentebb idézett szörnyűségeket, buzgón olvasták nálunk is, megtaláljuk őket Csáky István gróf és neje homonnai könyvtárában (ma Aradon).

Már fentebb idéztük azt a franciából fordított *Prófétziát*,

melynek magyar folytatásában, a magyar utópiában oly fontos szerepet játszik az apácakolostorok eltörlése. Ebben a pamfletben még jobban kidomborodik a szerzetesellenes irány filozófiai háttere. Az egyik szempont az utilitarizmus, mely a felvilágosodásnak szintén jellemző vonása, mert az utilitarizmus minden materialista, sőt szenzualista rendszerhez hozzátartozik. Az ember azért alkot társadalmat, mert szükséges és hasznos rá nézve, azért jó, mert be kell látnia, hogy ezzel mozdítja elő legjobban saját jólétét. A felvilágosult abszolutizmusnak, Voltaire-nek, Montesquieunek és az angol filozófusoknak is egyaránt főszempontja az anyagi jólét előmozdítása. A népet szaporítani kell és jólétét emelni: s ezt a filozófusok a monachizmus eltörlésével igyekeznek előmozdítani. Gr. Batthyány Alajos a klastromokat bordélyházakká akarja hivatalos úton átalakítani, mert ezekre higiénikus szempontból szükség van. Kiszámítják, hány polgár vész el a közösség számára a szerzetesség révén, de főleg hány *dologtalant* táplál a dolgozó nép. Voltaire abszolút utilitarista, egyik nagy ideálja Colbert és érthető, ha nézeteire ez a szempont nagy súllyal nehezedik. Ezért, mikor Szacs vay elragadtatással ír Bécs város fejlődéséről és szépségeiről, Voltaire szavai jutnak eszébe, ki Rousseauval szemben védte a modern társadalmat, a városi luxus-életet:

«De mi helyt az embernek, az ő képzelődése után járó *Russónak* lelkét felemelő tanátlása szerént kedve nintsen, a' több kedves harmokkal négy kéz láb mászkálni az erdőkben, és magát valamely üres fában tó és eső vízzel és makkal hizlálni; mihelyt megvallja, hogy a' Törvény és kereskedés is Mesterségek és Tudományok, az elme mívelése és gondolkodás, a' társalkodás és pallérozódás legyenek valóságos és egyedülvaló gyökerei az emberi boldogságnak; tisztelje a' nagy Városokat. Tsak egyedül ezek azok, a' mellyek minket megtanítanak, hogy nekünk lelkünk legyen; a' mellyek nekünk alkalmatosságot és tehetséget szolgáltatnak, hogy a' mi titkos Tanáts-kamaránkból ezeket tanítsunk és milliommokkal tégyünk jól...

Ha Páris és London egy kitsiny Mező-Városi állapotra szállana, sem *Encyclopaediát* sem *Közönséges Világ* históriáját nem botsátanak ki többet benne.»

S ahogy Voltaire, a Bourbon-kultúra bámulója, magasztalja XIV. Lajos korát, bár neheztel rá uralkodása utolsó

éveiért, úgy zengi Szacs vay József dicséretét, ki Bécs szépségét fejleszti és az igazságot a fanatizmus kiirtásával diadalra juttatja.

Ez az utilitarista szempont uralkodik a fentemlített francia álmában is, mikor kijelenti, hogy a boldogság korszakában már dologtalan embereket nem táplálnak. «Ezek az izmos erős Barátok, kiknek az öröm és szeretet miatt meg-pirosodott ábrázatjokban lehetett látni a világ kezdetiben élt embereknek egészségeket, el-vették magoknak feleségül ama nyögdétselő galambokat, ama tiszta Szüzeket, a' kik a' Szerzetességnek fedele alatt sok százszor sohajtottak olyan állapotra, a' melly nem volna ugyan szinte olyan szent, de kedvesebb, de gyönyörűsegebb.» S ennek a francia utópiának folytatása az a magyar utópia, melyben a kolostor helyére jutalomházat építenek. Mindez a franciával közös szellem terméke, s ugyanez a szellem a francia forradalomban valóra váltja ezeket az ábrándokat. Szacs vay in extenso közli 1792-ben a *M. Kurir*-ban (187 l.) annak a francia papnak beszédét (jan. 22.), aki szószékről hirdette ki, hogy megházasodott, minthogy a természet édes érzékenységének nem tudott ellentállni és mert hasznos polgára akar lenni a hazának. E példákön tanulságosan látjuk, hogy a jozefinista, magyar és francia felvilágosodás szellemi összefüggése tagadhatatlan; a történelmi keret ugyan mindenütt más, de a szellem ugyanaz. A jozefinista közvetítés sem változtatott a lényegen.

A pozitív vallás, ceremóniák, a kultusz ellen irányuló szellem legérdekesebb terméke kétségkívül az az eddig ismeretlen kézirat, melyet a Nemzeti Múzeumban, a kivégzett Őz Pál iratai között találtam.¹ Ez a mű, talán magának Őz Pálnak műve, a magyar felvilágosodásnak egészen speciális terméke: az író ugyanis Szent István jobbjának kultusza ellen támad a racionalista felvilágosodás teljes felháborodásával. Szent István napjának ünnepét az Egyház szívesen használta fel egy idő óta arra, hogy a felvilágosodás eszniei és a vallástalan korszellem ellen szószékről emelje fel szavát. Szent Istvánnak ez az intenzív kultusza, melyben a nemzeti érzés tökéletes harmóniában egyesül a vallásossággal, bosszanthatta fel az új idők emberét, aki a maga rideg materialista racionalizmusával

¹ Oct. Hung. 507.

hidegen állott a legszebb nemzeti és vallásos misztikummal szemben. Fiktív levelet írat hát a másvilágról magával Szent István királlyal, melyben ez méltatlankodva tiltakozik a jobbkéz-kultusz ellen a józan ész nevében (*Szent Istvánnak Első Keresztyén Magyar Királynak levele*):

«Továbbá ilyen arany időben, mellyben a' természetnek és a' kegyelemnek tudománya szinte délszinbe tündöklök, olly nagy homályban járni, hogy egy senyvett tsontot tiszteljete, egy száraz tetemnek így énekeljete: Te Sz. kéz tarts meg minket. Ah Denevérek rejtekiben kellene bujni az ilyen tévelygő vélekedéssel . . .

Ha a' rossz s vad elméjének hibája miatt könnyen el-tévelyedő kösség sántikálna ekképen, nem annyira ösztö-nözne rá a mi boldog sorsunkal ellenkező boszankodás; de a kiket ti világ szeme fényének, vakok vezérének tartotok e senyvett kéz körül botorkázni elszenyvedhetetlen gyalá-zat. Mint nem régen is a' Budai pompának folyásakor egy alsó világ módja szerint bölts Orator, Magyar Hazátoknak minden boldogságot és békeséges maradását, az én senyvett tetememnek tulajdonította.» Hiszen ha annyi erő volna az ő kezében, amennyit neki tulajdonítanak, akkor az ő saját fiát, Inrét mentette volna meg csodatevő erejével.

«Száz szónak is egy a' vége édes Magyaraim! az Istent féljete, a' királyt ne annyira holta után, mint életében tiszteljete. I. Petr. 2:17. Amen.»

(A szentírás-idézetben persze betoldás van: «ne annyira holta után, mint életében».)

Meztelenebbül nem állhat előttünk a felvilágosodásnak az a formája, mely nem alkalmazkodott a sajátos magyar problémákhoz, hanem a maga rideg abszolút érvényűnek hitt ideológiájával csak rombolni tudott. Itt áll előttünk a század egész negatívuma, Voltaire alattomos szarkazmusa, D'Holbach, Helvetius sötét, zárt, sívár materializmusa, mely nem kímél sem eleveneket, sem holtakat, sem hitet, sem érzelmet, mert az nem illik bele a józan ész rendszerébe, nem mérhető és főleg nem szükséges anyagi életünk fenntartására. Amint Voltaire-nek a szentségek felvétele csak hókuszpókusz, papok csalása, úgy senyvett csont csupán a szent jobb a magyar racionalista számára.

Voltaire *Dictionnaire Philosophique*-jában a *Reliques* szó alatt magyarázza történeti alapon az ereklyetisztelet keletkezését és ez úton mutatja ki a józan ésszel ellenkező

jellegét: mindez csupán babona, ez a történeti fejtegetés végkövetkeztetése. A magyar röpirat szerzője bizonyára olvasta Voltairt, kinek az ilyesmi kedvenc témája; ezerféle módon és formában szívja ki a pozitív kultuszból a vallásos, misztikus tartalmat, mutogatva az olvasónak a külső vázat: a ceremóniát. Mintha valaki Mozart hegedűkoncertjeiről mondaná, hogy neveltséges azon lelkesedni, hiszen az nem más, mint a lószőr és birkabél érintkezéséből keletkezett levegőhullámok rezgési reakciója a fülben.

Pedig a sors iróniája úgy akarta, hogy éppen Voltaire tetemén igazoltassék az ereklye-kultusz, mint az ember vallásos érzelmi életének szükségzerű megnyilvánulása. A forradalom idején csontjait felásták és a Pantheonba vitték. A *Magyar Kurir* és a budai latin ujság részletesen leírták annak idején a nagy ceremóniát. Napjainkban, 1924-ben pedig szívét lelték meg; kegyes tisztelői egy urnában őrizték meg azt a húsdarabot, melyben az emberiség és az «igazság» szeretete honolt. Ünnepeyes ceremóniák közepette bontották fel a francia köztársaság hivatalos közgei az elveszettnek hitt ereklyetartót. Tartunk tőle, hogy egy szép napon levelet kapnak a másvilágról...

Voltairenek a pozitív vallás ellen vívott harcában nemcsak a deizmus, hanem elsősorban Locke szenualista színezetű ismeretelmélete volt a főtámasza. Locke mindig közel állt Voltaire szívéhez. Az Angliában keletkezett *Lettres philosophiques*-ban Locke-ot igyekeznek megismertetni a franciákkal, akik különben már a múlt század végén megkapják Locke főműveinek fordítását. Voltaire állandóan Locke-ból táplálkozik, mikor a pozitív vallás ellen ír, mikor Istenről, égről, angyalokról beszél a *nihil est in intellectu quod non fuerit in sensu* elv alapján taglalja az ezekben vetett hitet és igyekezik kimutatni, hogy ezek mind az emberek antropomorfikus képzelődésének szüleményei. Így fejtegeti, valószínűleg az *Essai sur les moeurs*-nek egy fejezete alapján Szacsuvay is a *Magyar Kurir* 1791-iki folyamában (1539 l.) az ördög hitet egy *Voltér és az Ördög az Elyseumban* című kis cikkében, mellyel ördögös történeteket vezet be: Elmondja, hogy az Elyseumban nagy riadalom támad, az ott levő szerzetesek ki akarják füstölni az ördögöket, de ezt a szerzetesek csupa szimpátiából megakadályozzák. Ezek nem hiszik, hogy az ördög fekete. E körül nagy harc keletkezik, melyben a Mohameddel

beszélő Voltaire is kénytelen nyilatkozni, s a szerint, amilyen csoportba sodródnak, fehérét vagy feketét kiált. (Ez is jól bevált Voltaire-i fogás : nevetséges külsőségekre visszavinni a felekezeti vitákat.) Voltaire aztán megmagyarázza Mohamednek :

«Hallottadé hírét a' felső világon az Ördögnek? — Nem. — Nó! megmagyarázom én neked. — Ez egy olyan felső világbéli *semmi* és *hang*, melly már ott az Emberek és Állatok társaságában kimondhatatlan károkat tett — de sokaknak hasznót is hajtott. Ennek se füle, se farka nintsen ; még-is mind a' kettőt szoktak neki festeni gyakran. Az egész Naturális Historiában nem találod a' szarvas-állatok között, még-is kéntelen olykor ketske-szarvakat viselni. Ezt némelyek kergetik, füstelik, némelyek barátkoznak vele — sokan rettegnek tőle. Az *Europaiak* feketén, a' Szeretsenek pedig, a' magok gustusaik szerint, fehérre szokták festeni, és azért van most a' két fél között a' *Disputáció* — pedig tsak gondolhatod Barátom, hogy egy tsupa vélekedés alatt lévő *semmit* és *hangot* mitsoda színekre lehet festeni. — Ezzel a' rettentő *Semmnivel* még beszéllettek-is a' régi jámbor Keresztények, kik most itt az *Elyséumban* annyira vetélkednek felette ; de mióltától fogva a' felső világ-béli emberek a' józan-okosság' fegyverével szoktanak jární, azólta az Ördög, valahol ezt a' fegyvert látja, tsak mutatni sem meri magát . . .»

És hogy Szacsvay nem állt egyedül, elég utalnom Bessenyeire, akiről más helyen kimutattam, milyen elhatározó hatással volt filozófiai nézeteire Locke szenzualizmus, melyhez Voltaire tanulmányozásán keresztül jutott. Ő írta le ezt az *Értelem keresésében* (IV. 18.) az angyalokról, bár nem avval a destruktív célzattal, mint Szacsvay :

«Az okoskodás csak egyeztetés, mikor két dolgot, hármat s többet nézel együtt. De a hol semmit nem látz, mit egyeztetel? Az értelem olyan mester legény, kit érzékenysége, az az, a test tanított meg munkájára ; ha dolgot nem attz néki, nem dolgozik ; ugy mint a szabó, ki nem varhat, ha nints matéria sem posztó : tü, se czérna. Bizonyítsd meg természettel, hogy az angyalok milyenek. Az értelem megszorult : gyermekfejet farag, két szárnyat üt nyaka tövéhez, azt mondván : Légy angyal! . . . Nem tud az értelem túl menni a testen.»

S Bessenyei ezt a gondolatot a Locke szenzualizmusá-

tól átíratott *Dictionnaire philosophique* «Ange» cikkében találta :

«Nous les peignons aujord'hui sous l'image d'une tête volante, ayant deux petites ailes au-dessous des oreilles. Nous peignons les anges et les archanges sous la figure de jeunes gens, ayant deux ailes au dos.»

Vályi Nagy Ferenc verset közöl a *Bécsi Magyar Műsában* (1787, 631.), melyben kifejti, hogy a neveléstől függ, jó-e, rossz-e valaki. mert

Senkit a természet gonoszszá nem téssen
És az által feslett erköltsű nem léssen.
Sőt magunk rontjuk-el, a' minden jóra kész
Természetet ; és az általunk rosszszá lesz.

Ez a XVIII. század erkölcsi optimizmusa, ez, amelyet Helvetius és Rousseau oly frappáns formulákba öntöttek, s ez, amelyet a józan Bessenyei sohasem akart elismerni. Pszichológiailag pedig ezt a nézetet Locke *idea innata*-kritikája támasztotta alá.

A' mihelyt ki nyilnak a' Látó szemfények
Úgy belénk nyomulnak a' sok Előzmények,
Hogy a' mellyek tünnek először szemünkben
Meg-maradnak bennünk egész életünkben,
Mint az új fazékban, az izi fel-lészen
Az először főzött ételnek, egészen
Úgy itt is az első bé-nyomások
Állandók . . .

Viták folynak pro és kontra az *idea innata* körül, akár-csak Franciaországban, hol a Locke kritikája a Descartes ontológiai istenérvét semmisítette meg. Ugyancsak a bécsi hetilapban írja egy zavaros fejű napi filozófus (1788, 137.), ki egy pap által megtámadott «naturalistát» vesz védelmébe :

Ha ideák nélkül jövünk a Világra
Hogy vezethet engem edgy olly valósággra
A' természet? kinek szent 's bölts akaratja
Ész nélkül az embert e' földre hozatja.

A vaknak a színről más az ideája (Diderot!), más ennél-fogva az értelme táblája ; hallásból keresi az eszét ott,

ahol mi kétszemű ideáinkat vesszük. Mi csak azt mondjuk ki, amit érzékeink kerestek. De miért különböző a tehetség?

Itt ugyanazt mondják Rousseau meg mások,
Hogy az ilyen kis 's nagy tálentom adások
Organizáziókn' hijja 's fáinsága
De hát az Urfiak 's Jányok sokasága!

A deizmus praktikus következése a dogmatikai in-differentizmus. Voltaire és mások nyomán tehát nálunk is felfakad az ú. n. fanatizmus, vakbuzgóság, babonaság elleni harc. A deisták és materialisták szemében a papok rossz-hiszemű személyek, akik az emberiség elméjét elhomályo-sítják és így hatalmuk alá hajtják önző célokból. Cselek-vésük eredménye a fanatizmus, mely a világon a leg-szörnyűbb érzés, mert minden más bűn csak kis egyéni károkat csinál, de ez az egész emberiség szerencsétlenségét okozta. Ez ellen küzdeni minden józaneszű embernek kötelessége. Így válik az az értetlenség, mellyel a XVIII. század a vallásos érzéssel szemben áll, cselekvő elhatáro-zássá, küzdelemmé és Voltaire életét ez a harc tartja fenn, az enciklopedistákat ez kovácsolja össze. Nincs ismertebb közhelye a XVIII. századi francia és német irodalomnak, mint a «fanatizmus», a gyűlölt szörnyeteg megnevezése, ábrázolása, szidalmazása.

Hivatalos tankönyvben, Martini *De lege naturali*-jában tanulták a magyar jogászok, hogy «a' kegyességnek eleitől fogva semmi se volt nagyobb ártalmára, mint a' Fánátizmus, babonaság. Ez az embereknek józanul való okoskodásokat, meg-villágosításokat igen sokáig meg-akadályoztatta, ez által lettenek a kegyes emberek közül a' kegyetlenségnek olly sok áldozatai». Többnyire a Vallás áldozó papjaitól származott az emberiségnek ez az átka. És a hivatalos tankönyv ismétli a XVIII. század jólismert, tipikus vádját : az inkvizíciót és a fanatikus spanyolok amerikai kegyet-lenségeit.¹

Egy lelkes honleány, ki nyilván Rousseau *Émile*-jét olvasva, második házasságból származott gyermekeit már «az áldott Természettől nála számokra ki rendelt leg jobb

¹ A' Báro Martini *Természet Törvényéről* stb. Diénes Sámuel ford. 1792-ből, I. § 22.

eledellel» táplálta, a *Hadi és Más nevezetes Történetek* hasábjain¹ felszólítja honfitársnőit, hogy kövessék példáját, de főleg vallásra való tekintet nélkül szeressék egymást: «tsupán a' jó és rossz életű közt tartsa a' szeretetet vagy gyűlölséget érdemlő különbséget: így vége lenne a sok üldözésnek. — Én csak azt írom, a' mit józan okosságom 's belső érzékenységem diktálnak».

Bacsányi szemében a papok csalfa képmutatók, az ostobaság zászlajához esküdt vakbuzgók. Istenhez fohászkodik, mint jó deistához illik, sürgetve, hogy szüntesse már meg a gonoszok pusztítását. Bessenyei egész opusán végigvonul a fanatizmus elleni harc, nem szűnik meg ellene x érvelni, dörögni, keseregni. Kazinczy *Orfeusát* a fanatizmus ellen támadó fegyvernek tekinti s magát harcosnak, ki a fanatizmus ellen vértbe öltözött. Újságok, röpiratok, pasquillusok versenyt szidják a papságot és a fanatizmust. A *Hadi és Más Nev. Történetek* (1792, 534 l.), egy lengyelországi esetet mond el, midőn egy anyát, kinek kis gyermekei egy vásárfia nyakába Szűz Mária képét akasztották, halálra ítélték és kivégeztek. Ezt a történetet, melyet bizonyosan a német felvilágosodás lapjaiban talált az újságíró, a következő megjegyzés vezeti be: «Melly nagy mértékben uralkodik még ezen Országnak némely részeiben a' sűrű tudatlanság, következésképen ennek természetes szüleménye is, a' veszedelmes vak buzgóság . . .» ez az eset bizonyítja.

Boccaccioba illő «igaz» történeteket írnak annak illusztrálására, hogy mily szomorú következményekkel jár a fanatizmus . . . *Pater Aemilián kapuzinus és Trési kis aszszony. Esztendeinkből való történet. A gyermekeket nevelő némelly szülőknek okosítására* írta G. M. 1786.² Ezt a frivol történetet írója, nem érezve forrásának szatirikus stílusát, érzelmi szósszal önti le és tragikus végződést csap hozzá. A szegény páter Aemiliánt, egy bárócsalád derék, jóérvű házi papját Trési bárókisasszony, kit anyjának vakbuzgó nevelése elbutított, nevetséges naivságból, szörnyű váddal illeti, mire ez még mielőtt ártatlansága napfényre derülne,

¹ 1789, 764 l.

² A Nemz. Múzeumban v. sz. a címe miatt sajátosképen a *pedagógiai* szakba osztva Pæd. 939; kézirati példányán (Quart. Hung. 126) Georgius Zsitvay név áll.

felakasztja magát. Mindezt pedig azért meséli el a szerző, hogy mindenki lássa a vakbuzgóság rettenetes következményeit. Íme, a bárónő és a kisasszony neveltetésének rövid foglalata :

«Ez leggyermekek esztendeitől fogva (férjének szerencsésére) egy Apatza klostromban neveltetett, holott meg is tanulta a Világot egy útalatos vétek-motsárnak ösmérni, ábrázolási után tudniillik klostrombéli Mesternéjének. Óránkint imádságos könyvét olvasgatta és ha ettől üdeje maradott, azt az olvasóval töltötte, a' szegény Kaputzinust pedig minden héten négyszer vette környül lelki ismételbeli kételkedéseivel.

A Házasságjokból egyetlen egy magzat születvén, Trési kis Asszony tudni illik, ennek nevelését az' Anya töstént magára válalta. A' Leányka fel ajánltatott azonnal az egész ország valamennyi tsudálatos képeinek, fel nyölt, mint almáival a fa, úgy ő környülfüggesztetvén skapulárékkal amuletumokkal és töb e' féliekkel, olvasni tanult bölts *Pater Kochem' mennyország-kultsából* (vagy *inkáb zárjából*) és 16 esztendő korában tudatlanabb fővetlenebb és ostobább volt, falujának leg szegínyebb paraszt-leányánál.»

Ez a tipikus jozefinista termék tehát szintén a pozitív vallás, a külső szimbolumok, ceremóniák ellen irányul. Maga Pater Aemilián az az ideális pap, amilyenek Voltaire képzelte a falusi plébánost, valami olyan állandóan jóttevő, minden esetben hasznos ember, a morál papja. Például ő megsegíti és férjhez adja azt a szerencsétlen cselédet, akit a bárónő kivet a házából, mert engedett a «természet érzékenysége» és bevallja anyaságát.

Az 1790-iki országgyűlésen, a tolerancia-rendelet körüli nagy viták hevében, kitűnő talajra találtak a voltaire-i tanok. Verseghy, a pap, óva inti az országgyűlést a «religiói dagály»-tól és általában a papi rendtől és «babonás leleményeitől». *A magyar hazának anyai szózata az ország napjára készül magyarakhoz* (1790), a jövő megújhodást félti e rettenetes ellenségtől :

Rókalopózással feneként becsúsza közikbe
A hamis arcba takart religiói dagály,
S kölcsönzött szép színek alatt egymásra huszítván
Őket, szívemnek néki szögezte törét.

A pasquillusok nagy tömege a papságot szidja :

1. Világ tudgya s' bizonyittya
 Hogy mióta Róma áll
 A' Sz. Péter birodalma
 Egy Paprúl másokra szál
 Minden viszontagságoknak
 A' vólt a' nagy kút feje
 Europa majd ég mindétig
 Hit hadaknak mezeje.
2. Héjában van a' Tanítás
 Az Evangyeliomban
 Mellyet ugyan prédikálnak
 Száz ezernyi Templomban.
 Hogy a' Felebaratinkat
 Szeressük mind magunkat.
 S' mindenekben telyesítsük
 Ezen Szent Vallásunkat.
3. Valamennyi Vallás vagyon
 Üldözi egy másikát,
 Spanyol ország tüzre hánnya
 Ártatlan Polgárikat
 Ha ama Sz. Domonkost,
 Szenteknek nem ösmérik
 A hogy a' Pápa tsalhatatlan
 Hinni ők azt nem merik.

Francia-, Olasz- és Angolországban mennyi bajt okoztak
 a papok!

9. Már a' ki azt megfontollya,
 Melly nagy kisedség volt az
 Egy mást tsak azért üldözni
 Hogy valamelly hit szakasz
 Nem egyezet meg amával
 Mivel máskép veszi föll
 A' Hit dolgát ugy a' Pápa
 Előtt mint ez nem térgyel.

10. Hiszen kiki szabad maga
 Lelki esméretével
 Nem is birhat minden ember
 Más emberek eszével.
 Ama nézi minden dolgot,
 Maga saját szemével
 Emez mivel nem lát tovább
 Szerzett Pápa Szemekkel.

11. Én úgy látom hogy a' Papok
 Álnok Maximájok ez
 Melly az egész földön nékik
 Vak tiszteletet szerez
 A' föl hevült országokat
 Zúrzavarban keverni
 S' ezen mesterségeek által
 Abbúl hasznokat nyerni.¹

Azért hát résen legyen a diéta!

Ezek a gyöngé rimelések kitűnően megrögzítik az akkor már nálunk bizonyos fokig közhangulattá vált felvilágosodási harc eszméit, közhelyeit. Általános evangéliumi, a vallások felett álló szeretet, a deizmus szintelen, érzelmes, intellektualista jellegű vallásossága, a szokásos bűnlajstrom, melynek sorozatát azonban már az angol deistáknál megeljük: spanyol inkvizició és a hugenották kiűzetése; de általában minden vérontásnak a bajkeverő papság az okozója, Magyarország szerencsétlensége is Pázmányék türelmetlenségéből ered. Pedig aki ezeket írja, nem kálvinista, ezt maga is hangsúlyozza. De a következő kis latin versezetből is ez derül ki, mert itt is mindegyik felekezet megkapja a magáét:

Papismus.

Corrumpit omnia Pus
 Rodit omnia Mus
 Destruit omnia Fanatismus
 Confundit omnia Magnatismus
 Attrahit omnia Magnetismus

¹ Nemz. Múz. Quart. Hung. 200,

Stulta petit. Calvinismus
 Paria facit Lutheranismus
 Sed omnibus stultior est Papismus
 Crede hic est diætalís Catechismus.

A diéta idején az antiklerikalizmus egyesekben már delirikus formákat öltött; nemcsak a mindig robbanni kész Laczkovics szeretné a papok nyakát törni, hanem más szintelenebb alakok így írnak magánlevelezésükben a papokról, kik a diéta liberális vallásreformmunkáit hátráltatják: «úgy gyűlölöm ezt az istentelen népet, hogy kész vagyok őket sorjában sajátkezűleg felakasztani».¹

A magyar diétán ez eszme- és hangulatkomplexum elterjesztésére legtöbbet tett báró Trenck Frigyes, aki a porosz felvilágosodás kiméretlen, nehézkes formájában prédikálta számtalan röpiratában a papság és Egyház elleni gyűlöletet. 1790 nyarán bukkan fel a diéta körül, levelezéséből ítélve, talán az egyik Forgách gróf hívta le a katolikus klérus elleni harcra.² Már ekkor így ír Forgáchnak, szokásos nagy hangján: «Malheur au Clergé sacré!», t. i., mert ő érkezik Budára. Mint a pro és contra megnyilatkozások tömege bizonyítja, Trenck szereplése tényleg mély nyomot hagyott a magyar szellemi életben. E röpiratokkal már bőven foglalkoztak, itt csak arra akarok rámutatni, hogy ezeknek eszméi is Voltaire fegyvertárából valók, persze Voltaire finom, szellemes gúnyja helyén Trencknél lapos otrombaságokat találunk. Inkább D'Holbach hangja uralodik nála, s a kisebb csatároké, a nyers materialistáké. A pap despota, ki a gyónással védelmet nyújt a legnagyobb gonosztettnek és ezzel az igazságszolgáltatás közhatalmát bitorolja. Minden ellenőrzés nélkül gyakorolja hatalmát, állam az államban, mert Rómának engedelmeskedik. Ez az állambölcseleti érv, melyet a francia filozófusok unostalan alkalmaznak már Montesquieu óta. De Trencknek legfontosabb érve a gazdasági utilitarizmus: a papság létezése az állam és a nép materiális jóléte szempontjából

¹ Szulyovszky Pestről Gálszécsi Rédeynek 1790-ben. Privatbibl. S. M. fasc. 4, t. III.

² 1790 aug. 6. Privatb. S. M. Fasc. 4, t. III. E levélből egy töredéket és több más Trenck-levelet közöl Gragger, *Preussen, Weimar u. die ung. Königskrone* 1923.

a legnagyobb csapás. Voltairenek és a XVIII. sz. felvilágosodásnak, mint mondottuk, ez az egyoldalú, a lelki életet félreismerő elve magyar szempontból lel alkalmazást nála.

Idegeneket táplálunk, akik Rómának engedelmességeknek, míg mi semmit sem nyerünk tőlük. Diszpenzációt, brevet, áldott tárgyakat, olvasót, breviáriumot, indulgenciát, kanonizációt és efféle dolgokat kapunk: füstöt való dolgokért. 20,000 tatár és kalmük nem pusztíthatja el annyira az országot, mint az a 10,000 pap és szerzetes elnépteleníti. A cœlibatus megtiltja nekik, hogy hasznos polgárokat neveljenek a hazának. A sok kincset, melyet tőlünk elszednek, pazarlásra, saját családjukra, gyomruk megtöltésére, vesztegetésre fordítják. A haza a közre nézve hasznos munkát követel, a teológia pedig a világtól eltávolodást, elzárkózást. Csakis nekik köszönhető, hogy az erkölcs, az ipar és a szellemi kultúra nem haladt Magyarországon.

A fanatizmus, a gyűlölet terjesztésének vádja is kihangzik minden Trenck-röpiratból. Ez alól a protestánsokat sem veszi ki és utal Svédország, Hollandia és Anglia példájára. De ezek királyt nem öltek, véres nászéjt nem rendeztek stb. . . . következik a jólismert bűnlista. A történelmi példák egyenesen Voltaire-ből vannak kiírva. Ezeket a gondolatokat ismételte Trenck *Bilanx*-ában, *Sacerdos delarvatus*-ában, *Gebet*-jében és számos más röpiratában: buzgón igyekezett nálunk Voltaire félelmetes szerepét viselni. *Bilanx*-ában jól foglalja össze a kor sívár racionalizmusát: «A teológia azt tanítja: vak hittel higyj mindent, a nélkül, hogy mérlegelnél vagy az igazságot fürkésznéd. A filozófus pedig azt mondja: Ne higyj semmit, ha nem vagy meggyőződve, elégséges ok nélkül: használd józan eszedet az állítások kikutatására és összehasonlítására . . .» Miután azonban papok ülnek a filozófiai katedrákon, eltérítik az embereket a józan gondolkodás útjáról.

Trenck hatása nagy volt; elég Szaitz Leó nevére utalnom, ki az egyház részéről felvette a harcot a profán jötmény ellen. Batthyány primás összevásároltatja a *Bilanx* példányait, hogy megakadályozza elterjedését.¹ De mégis visszhangja támad mindenfelé, Debreczenből írnak a *Magyar*

¹ L. az erről szóló gúnyverset *Hazánk* IV. 637.

Kurirnak Trenck védelmére, a *Magyar Kurir* Szaitz válaszát vénasszonyhoz és fiakkerkocsishoz méltó fecsegésnek jelenti ki, Kazinczy is megvetően ír Szaitzról, Laczkovics lefordítja Trenck *Matzedóniai Vitézét*, mely a papság és a despotizmus ellen íródott s egész sor röpirat nyilatkozik hol mellette, hol ellene. Trenck kétségtelenül idegen kovász, de kristályosodási pont is a magyar felvilágosodási öntudat kialakulásában.

Rousseau fellépte óta Franciaországban a filozófusok táborra két csoportra oszlott: a tisztára racionalista, rideg-lelkű enciklopedista pártra és Rousseau-ra, ki egymaga próbálta legyűzni misztikus érzékenységgel és pietista színezetű vallásos deizmusával az ész deistáit és a materialistákat. Magyarországon is észlelhetők a Voltaire—Rousseau antinómia nyomai, különösen a protestánsok oszlanak meg Voltaire és Rousseau kultusza között: gróf Teleki József francia nyelven támadja meg az *esprit-fort*-okat és ezzel megnyeri Rousseau tetszését, kit meg is látogat Montmorencyban.¹ A széplelkű és érzékeny szívű Csokonai is inkább Rousseau híve: a *Lélek halhatatlansága* élére Rousseau-ból tesz mottót és e költeményben Rousseau pesszimizmusa értelmében konstatálja, hogy az embereket a beléjük oltott ész megcsalta. Az állatok szerinte irigylésre-méltók, boldog a holló, a kérész, mert nincs gondja:

De mi az erkölcsnek, e száraz dajkának
S az észnek, e tőlünk vállalt mostohának
Hideg intésein makacsulva járunk
A nyert jót megvetjük s képzelteket várunk.

S hogy ne legyen kétségünk, honnan e pesszimizmus a *haladás*, a lelkes bizakodás korszakában, egyenesen aposztrofálja is Rousseaut, ki benne e sok kétséget támasztja.

A magyar irodalomnak vezető elméjét, Kazinczyt is jobban húzza a német pietizmuson nevelt kedélye Rousseau felé és eltávolítja Voltaire-től, kit bámul, de nem szível. Kazinczy is a romantikus hajlandóságú érzékeny lelki típusok egyik legkarakterisztikusabb példája, mi sem állott tőle rosszabb, mint a francia logikus deizmus és materializmus ridegsége. Az illuminátusok körében, kik magukat a *Világ*

Bölcsseinek nevezték, eliszonyodott attól a szellemtől, mely Istent, az örökkévalóságot és a moralitást tagadásba vette és a bibliát kicsúfolta (III, 34). Inkább lelkiismerete szavára hallgatott és miután éppen egy racionalista krízis után börtönbe jutott, erős vallásos érzés öntötte el deizmusát és elmondja Marmontellel:

J'admire comme on est religieux quand on a peur!

A vallási *tolerancia* ügyében hozott határozat volt az egyetlen pozitívum, melyet az 1790-es diéta úgy ahogy megalkotott.

A toleranciának hosszú története van.¹ Kiindulópontja, mint láttuk, az angol deizmusban keresendő. Magyarországra különféle csatornákon ömlött a vallási türelem eszméje; nagy erővel Németországból, ahol Wolff Keresztély népszerűsítette racionalista módszerének varázsával az egyeztető Leibniz eszméit. Viszont dacára Mária Terézia erőszakos térítéseinek, II. József alatt maga a hivatalos udvari tanpolitika: Martini és Van Swieten is lényeges feladatának tekintette a vallási türelem gondolatának elterjesztését.

A francia forradalomnak ebben is része volt. Rabaut de St.-Étienne beszédeit, melyekben a *tolerancia* szó eltörlését és a teljes vallási egyenjogúságot követelte, német és latin nyelven kiadják Magyarországon. A *Magyar Kurir* pedig a volt autuni püspök szavait idézi: «Nem kell többé Türelemről (Tolerantia) emlékezni; ez az a kifejezés, igazságtalanságot s meg bántást foglal magában: minekutánna egyszer a' törvénynek minden Vallásoknak gyakorlását szabaddá 's bátorságossá tették; 's a' lelki esméreten való minden erőszakoskodást meg tiltottak». (1791 máj. 30.)

Nehéz és fölösleges munka volna azonban pontosan felderíteni, hogy a nagyterjedelmű magyarországi tolerancia-literatúrából mekkora részt lehet a francia felvilágosodás számlájára írni. Ezen a ponton Locke, Shaftesbury, Bayle,

¹ Zoványi Jenő, *A felvilágosodás története* (Genius, Budapest) címen tisztára a vallásszabadság történetét foglalta össze. Az olvasó itt megtalálja a tolerantia-kérdés nagyobb fázisait. Zoványi fel fogása: vallásszabadság = felvilágosodás, merész túlzás, mert a vallásszabadság csupán egy, bár kétségtelenül lényeges fejezete a fevilágosodási mozgalomnak.

Voltaire, Rousseau, Montesquieu, Martini, Werenfels, Lessing, a szabadkőművesek, pietisták és általában a protestánsok egyformán érvelnek s ugyanazokat a gondolatokat leljük meg például Gömörmege feliratában,¹ az *Erőszakos térítőknek a szent vallással való káros visszaélésekről* (1790), *Az emberi Polgárságba található valóságos elsőségnek igaz mértéke* (1790), az *Observationes super legis religionariae paragrapho 13* (1791) c. röpiratokban, a szabadkőműves Nagyváthy János utópiájában, gróf Batthyány Alajos műveiben, a *Magyar Kurir* heti tudósításaiban.

A lelkiismeret bírása egyedül az Isten, így tehát Isten hatalmát kisebbitjük, ha magunknak vesszük el ezt a hatalmat. Viszont a lelket hitre kényszeríteni nem lehet, az csak azt hiszi, amit akar. Az egyedül üdvözítő hit fogalma «iszonyú szóllás». A természet szava bennünk van, az mindig az igazat mondja és ellene cselekednünk lehetetlenség. Az evangéliumi kereszténység is a felebaráti szeretetet és nem a gyűlölködő harcot parancsolja.

Ezen a ponton összetalálkoznak a szabadulni vágyó magyar protestánsok és a tételes vallással szemben hideg, sőt ellenséges érzületű szabadkőművesség, megértve azt, hogy a katolikus hierarchia elleni harc a tolerancia diadalát jelenti.

A deizmusnak, nevezetesen Voltaire-nek Magyarországon tehát kettős történelmi jelentősége van: egyrészt a tolerancia gondolatát erősíti meg és a vallások egyenjogúsítását vezeti be, de másrészt a vallástalanságot, a tételes vallással szemben a gúnyt, megvetést, közömbösséget terjeszti el.

Ehhez járult még egy áramlat, a francia materializmus, mely ugyanebben az értelemben küzdött és ugyanazokat a praktikus eredményeket érte el.

II.

A materializmus.

A magyar felvilágosodásban egy latin klasszikusból vett idézet száll szájról-szájra, írásról-írásra. Ez az idézet Lucretius egyik sora (I, 101):

Tantum religio potuit suadere malorum . . .

¹ *Repraesentatio Com. Gömöriensis in negotio Religionis 1791*
Közli az *Egy evangélikus nemes magyar* c. röpirat szerzője is.

«Ennyi bűnre tudott a babona ösztönözni!» Lucretius religio-ja egyesek szerint *babonával*, mások szerint *vallással* fordítandó. De a XVIII. századnak vallás és babona már azonos fogalmak. Ott van ez a sor *Az erőszakos térítőknél a szent vallással való káros visszaélésekről* c. röpiratban, az *An die Protestanten in Ungarn* címűben (IV. fejj.), országgyűlési pasquillusok élén, Kis Jánosnak *A vallási üldözésekről* szóló munkájában, Péteri Takáts József *Erkölcsei oktatásaiban* és másutt.

E sor tényleg szimbolikus jelentőségű a felvilágosodás történetében. Emlékeztet bennünket arra, hol keressük a felvilágosodás egyik gyökerét; az ókor materializmusa, a Demokritosé és az Epikurosé volt az a gondolatkomplexum, melyben már a felvilágosodásnak a pozitív vallás ellen érzett gyűlöletét megleljük. Már ez az ókori materializmus megtámadta az istenek létezésébe vetett hitet, azokat a képzelet káprázatos képeinek mondotta és a félelmetes természeti tünemények ismeretlen okát kereső ember alkotásainak. Ami nem anyag, nem létezik. A pozitív vallás merő képzelgés, de veszedelmes képzelgés, mert belőle sok bűn és gaztett veszi eredetét

religio peperit scelerosa atque impia facta (I, 83).

A ceremóniák ostoba formalítások:

Tán bizony áhitat az, láttatnod fátyolozottan
Csúszeni a-kőképhez s mind rendre bejárni az oltárt?
Avagy két kezedet, földig leborulva, emeled
Isten-szobrok elé s barmok bő vérvél öntnöd
Sorban az oltárt el, szórván fogadást fogadásra.¹

Ugyanaz a materialista észjárás ez, amelyet Voltaire szatirikus irataiban, D'Holbach könyveiben, avagy a Szent István «senyvedt csontjáról» értekező túlvilági levélben találunk.

Másrészt Lucretius hite szerint a természettudomány: Epikuros filozófiája legyőzte az embernek a természet tüneményein érzett babonás félelmét: megmagyarázta az égi csodákat és az emberi élet titkait. Tehát az ókori materializmusban is a természettudományos gondolkodás támogatta

¹ Fábrián Gábor ford. V, 1198.

a vallásellenes materializmust. Nem véletlenül lett az a sokszor idézett «Tantum religio . . .» a magyar felvilágosodás termékeinek jelszavává mind a mai napig, amikor Vámbéry Rusztem tankönyveiben szerepel . . .¹

Másrészt az érzelésbe vetett hit minden materialista rendszernek logikus követelménye. Ezen a ponton a XVIII. századi szenzualizmus, a Locke-é épp úgy, mint a franciáké, kétségtelenül az ókori gondolat folytatói. Hobbesnek, aki zárt, könyörtelenül logikus rendszerével mindezeknek közvetlen mintája, egyik főforrása kétségtelenül Lucretius költeménye.

Magyarországra a materializmus azonban nem annyira a művészelkű Lucretiuson, mint inkább a rideg francia elméken keresztül áradt be.

Különösen D'Holbach *Système de la Nature*-jét olvasták mohón, mely Mirabeau vagy Mirabaud álnév alatt jelent meg² s így a távoli országokban, mint nálunk is, csakugyan a nagy forradalmárnak tulajdonították. A bécsi udvarnak egy olasz kémje megfigyeli, mint rontják francia és porosz emisszáriusok a «grossolani» magyarok fejét mindenféle könyvekkel: «azt mondják, hogy két külföldi követ körülbelül két héttel ezelőtt küldött nekik Mirabeau művéből példányokat; ezeket ismeretlen kéz szállította postai keresztkötés alatt». Egy spanyol követségi titkár meg is nevezte a követeket: a turini és luccai miniszterek tettek ilyen szivességeket.³ Báró Orczy kancellistája pedig Szentmarjajt, gróf Sztáray titkárát jelenti fel, mert aláássa a vallást mindenkinek magyarázva az atheizmust, a naturalizmust és Mirabeau *Système de la Nature*-ját.

Maguk a grófok mohón olvasták a francia filozófiai irodalom legszomorúbb, mert legridegebb és legvadabb korszakának, a 70-es és 80-as évek vallásellenes, materialista förmédvényeit. Egy csabai francia likőrgyáros, Joseph Gaillard még pozsonyi kereskedő korában szállít tilos könyveket Párizsból a Forgách grófoknak. 1783 jan. 28-án gróf Forgách László levélben kérdezi tőle, milyen árban és mennyi idő alatt kapná meg a következő könyveket (sic!):

¹ *A magyar bűnvádi perrendtartás tankönyve* 1912, 11. l.

² Az egykorú Helvetius-kiadások utolsó kötetében is megtaláljuk.

³ Zocchi jelentése; Privatbibl. s. M. fasc. 11, no 24.

1° *La contagion Sacré, ou l'Histoire naturelle de la Superstion.*
 2° *Dieu et les Hommes.* 3tio *Discours sur les Miracles de Jesus Christ.* 4to *Examen critique des Apologistes de la Religion chrétienne.* 5° *Ex. impartial des Principales Religions du Monde.* 6to *Le christianisme dévoilé ou Examen des principes et des Effets de la Religion chrétienne.* 7° *Le Ciel ouvert à l'Univers.* 8° *Les 3 Rois.*

Még ugyanazon év szeptemberében újra ír Forgách László Gaillardnak és kéri, hogy neki is küldje meg *mint Miklós grófnak* a következő köteteket (sic):

L'esprit du clergé. — Doute sur la Religion. — Lettres sur les Miracles. — Imposture sacerdotale. — Faussetté des Miracles. — L'Enfer Detruit. — Les Preters Demasqué. — Recherche sur les Miracles. — Discours sur les Miracles. — De la cruauté Religieuse. — Pironisme de l'Eglise. — Des Lettres de Cachet. — Inconvenient du Celibat des pretres.

A listához még egy kis cédulán finom női írás hozzáírta Madame de Sévigné leveleit, majd újra a férfi keze Madame de Maintenon és Pompadour marquise leveleit.¹

Mi sem világít jobban bele a nagy fordulatba, mint ez a két könyvrendelés. Elég, ha egy könyvcimben a keresztény vallás és egyház cáfolata vagy meggyalázása ígértetik, már mohó kíváncsisággal olvasnák az arisztokraták. E könyvek, amennyire megállapítható, túlnyomóan D'Holbach művei, egy Voltaire, egy Boulainvilliers, egy Mirabeau, egy a protestáns Boullier, kettő pedig apostata papok műve. A legsivárabb materializmus termékei ezek, mind meg-egyeznek a tételes vallás hitelveinek irgalmatlan, fanatikus csépelésében.

Kovachich Márton is írja, hogy egy jóérzésű ember hozott neki két könyvlistát azzal, hogy nézze át, mert saját költségén felállítandó könyvtárának alapjául szánja. Szomorúan látta, hogy csupán két igazi útleírás volt köztük, a többi csupa érzékeny Juliska, Katinka, Lottika, Gondolatok, Észrevételek, Észményi Utazások és efféle zsisbárú, melyek tárgya vagy a szerelem, vagy a pápa, a szerzetesek, az egyházi szokások stb.² Kovachich, aki maga is Hajnóczyi testi-lelki jóbarátja, a felvilágosodás híve és D'Argens-t, Voltaire-t, Rousseau-t, sőt Helvetiust állítja ezekkel a

¹ Az elkobzott levelek: Vertr. Acten fasc. 55.

² *Merkur v. Ungarn* 1786, 1098 l.

szennyiratokkal szembe, szintén megsokalja a jozefinizmus alatt felburjánzott egyházellenes materialista irodalmat.

A cenzura visszadob egy munkát, melyet Nagyváradról küldenek be és címe: *A kedvetlen okos*. A különféle vallásokat írja le, a naturalizmust tanítja, a halhatatlanságot, a kinyilatkoztatást, a gondviselést tagadja és a szabad szerelmet követeli.¹

A Martinovics-összeesküvők körében is eléggé elterjedt a modern francia materializmus gondolköre. Laczkovics Darvas Ferenchez írt levelében cáfolja a Szentháromságot és az asztronómiával, a naprendszerek összefüggésével bizonyítja, hogy az anyag végtelen és örökkévaló.²

Tántsits Ignác, gróf Sztáray Mihály fiának nevelője, a Martinovics-összeesküvés egyik részese, kap egy Hóring nevű barátjától egy levelet Óhegyről (Besztercebánya mellől), mely mélyen bevilágít az akkori generáció lelki világába.³ Hóring tagadja Isten létezését és minden képességet az anyagra ruház:

«Nous ne connoissons point la Nature: des causes cachées dans son sein pourroient avoir tout produit. Voyez à votre tour le Polype de Trembley! ne contient-il pas en soi les causes qui donnent lieu à sa régénération? quelle absurdité y aurait-il donc à penser, qu'il est des causes physiques pour lesquelles tout a été fait, et auxquelles toute la chaîne de ce vaste univers est si nécessairement liée et assujettie, que rien de ce qui arrive, ne pouvait pas ne pas arriver: des causes dont l'ignorance absolument invincible nous a fait recourir à un Dieu, qui n'est pas même un être de Raison suivant certain? Ainsi détruire le Hazard, ce n'est pas trouver l'existence d'un Etre Supreme, puisqu'il peut y avoir autre chose qui ne serait ni Hazard, ni Dieu, je veux dire la Nature — dont l'étude par consequent, ne peut faire que des incredules: comme le prouve la façon de penser de tous ses plus heureux scrutateurs... l'univers ne sera jamais heureux, à moins qu'il ne soit athée!... Et cependant la Republique nouvelle a célébré la fete d'un Etre Suprême. Triste aspect!»

¹ Országos Ltár, Helytartótanács, Revisio libr. jzkv. 1792 okt. 9.

² 1791 jan. 20. Privatb. fasc. 4, t. III, 38.

³ Vertr. Acten. F. 12. Tántsits pöriratai. A levél 1794 jul. 11-ről kelt.

Majd az elméleti fejtegetéseket elhagyva, németre fordítja a szót Hóring és kérdezi Tántsitstól, mit csinál Gaszner, Neumiller, «der brausende Szentmarjay, der Schwärmer Szarka? . . . Man erinnert sich überall mit einem wehmütigen Seufzer unseres Clubs — und kreuzigt sich bey dem Namen Tantsits — hier ist der ernsthafte *Város* — dik wie ein Fass — und dümmer wie ein Schaf — predigt er den frommen Pilgern die grossen Wunder der Altgebirger Maria — . . . le pauvre homme».

Ez 1794 körül egy fiatal magyar és magyar-német intellectuelek társaságának mentalitása. A vallás a papok találmánya, az anyag mindent megmagyaráz. Még Robespierre isten-kultuszát is elítéli, mint a forradalom dekadenciáját. Hóring gúnyos megvetéssel beszél a papokról és a csodatevő Mária-képről. Hogy materialista elmékedéseit francia nyelven fogalmazza meg s a levél többi, személyesebb részét németül, csak azt bizonyítja, hogy ennek a materializmusnak az eredete is francia.

A 21 éves Hirgeist Ferenc, jurátus, egy budai sváb kasznár fia, szintén szükségesnek látta, hogy elmékedjék a lélek testiségéről. Naiv próbálkozása amilyen mulatságos, épp olyan jellemző is korabeli nemzedékére. Ezzel az állítással kezdi:

«Ein rechtschaffenes und gutes Gemüth ist Gott in einem menschlichen Leibe.»

Azután kifejti, hogy a feloszlással együtt a lélek is elmulik, meghal:

«Denn ohne meiner bewusst zu seyn, soll Sie ewig in lüften schweben? soll Sie in den Körper eingehen oder in Gott zurückfliessen? — denique ich weiss doch nicht ob ich — dies ich — der Hirgeist war. — Man darf seinen Verstand ein wenig anstrengen um zu begreifen, dass die auch sterblich heisse.»

Talán ezek után nem csalódunk, ha a mai közkeletű banális polgári materializmus kezdetét a francia forradalom korára tesszük, mikor a régi polgári vallásos nevelés tradícióit sokakban egy csapásra eltörölte az új világnézet. A materializmusnak bizonyos primitív formái és a praktikus életre vonatkozó jelentékeny következményei könnyen hozzáférköztek a pozitív, kézzelfogható értékeket mindig túlbecsülő polgár eszéhez.

A magyar nemzeti felvilágosodás vezető írójának,

Bessenyei Györgynek dicséretére válik, hogy nem tudott megbarátkozni a latin-francia materializmussal. Ez az eklektikus autodidakta hajlandó olykor az öntudat működését Lucretius szerint anyagi műveletnek elképzelni, de mi sem állt messzebb Isten után sóvárgó lelkétől, mint Helvetius racionális, merev materializmusa; Helvetius az egyetlen, kivel minduntalan polemizál, mert érzi, hogy kora racionalizmusában Helvetius és társai képviselik az életet megmerevítő elemet.

A magyar irodalomban egy határozottan materialista író van: a forradalmi mozgalom feje, Martinovics Ignác. *Mémoires philosophiques ou la Nature dévoilée* c. 1788-ban állítólag Londonban, de a betűtípusok után ítélve német vagy osztrák földön nyomtatott művéről már Fraknói Vilmos kimutatta, hogy D'Holbach művei nyomán készült kompiláció.¹ Martinovics a kinyilatkoztatott vallásokat gúnyral elveti, sőt még a deizmust is sutba dobja (§ 6.) és megállapítja, hogy a nagy mozgató erő azonos a természettel. Az emberi életet az anyag mozgásával magyarázza és erkölcstanának alapja a létfenntartás vágya, mint ezt D'Holbachnál olvasta.

A mű végére, francia módra, D'Holbach mintájára szónoklatot tesz, mely lelkes vallástétel materializmusa mellett. Az igazi mennyország az, amelyet a nagy gondolkodók sorozata teremtett: Leukippos, Anaxagoras, Epikuros, Ocellus, Timæus, Lucretius, Spinoza, Helvetius, Mirabeaud (D'Holbach álneve), Bolingbroke, Lamettrie, Nagy Frigyes. Jellemző, hogy az idézettek, talán az egyetlen Bolingbroke-ot leszámítva, mind materialisták vagy materialista hírbén állnak, mint Spinoza, determinizmusuk miatt.

Épp így válogatja ki leMBERGI tanártársa De Capuano ravatalánál tartott emlékbeszédében a filozófusokat, kik a túlvilági létet tagadták, szembeállítva őket Platóval és a vallások alapítóival, kik hittek a halhatatlanságban. A materialisták csaknem teljes sora ez: Demokritos, Epikuros, Timaeus, Sextus Empiricus, Ocellus, Lucanus (Lucianos?), Lucretius, Pomponazzi, Tindal, Hobbes, Spinoza, Lamettrie, Mirabeau vagyis D'Holbach. Voltaire is, Rousseau is

¹ Fraknói Vilmos: *Martinovicsnak istentagadó elveket hirdető, imént felfedezett francia munkája*, Budapest 1920 (Sz. István Akadémia kiad.)

hiányzanak e Martinovicsnál sokszor újra felbukkanó névsorban, ő Isten létét még a deizmus logikai formájában sem tudta elfogadni. Martinovics zagyva, rettenetes franciasággal írott műve beleillik a forradalom előtti szilaj fanatikus és minden idealizmustól távol eső francia materialista irodalomba, melynek oly jellegzetes gyűjteményét állították össze a Forgách grófok. Hogy milyen eszmék képviselője a *Mémoires philosophiques*, már Martinovics korában is tudták. A budai latin ujság (1792 jan. 7.) megemlíti Martinovics könyvét, mert *hitelt érdemlő helyről hallotta, hogy magyar ember műve* és mert *Boulanger és Mirabeau eszméinek kompendiuma* (Boulangernak tulajdonították a *Christianisme dévoilé* c. materialista könyvet, mely pedig D'Holbach első műve).

Martinovics materializmusában annyira következetes, hogy még Kant ellen is készül könyvet írni, melynek ránk maradt tervében ilyen fejezetcím szerepel: «Die empirische Philosophie stellt unter allen dogmatischen Lehrensätzen der Vernunft das Gebäude des Atheismus als die wahrscheinliche Philosophie vor».¹

A magyar szellemi élet történetére nézve fontosabb, hogy Martinovicsnak a Democrite la Montagne francia polgár neve alatt terjesztett *Az emberek és polgárok katekizmus*a c. művecskéje is a materializmus alapfogalmaiból indul ki. Már a görög materialista Demokritos filozófus neve is szimbolikus jelentőségű a káté élén. (A *La Montagne* a konvent szélsőséges elemeire, az ú. n. *La Montagne* jakobinusaira céloz.) A káté filozófiai bevezetése, az első rész, határozottan materialista tanokat hirdet:²

«Micsoda az, amit embernek neveznek? — Ez egy elmés és értelmes állat . . .

Mit mond tehát az elme és az ész az embernek? — Tartsd meg életedet, tápláld magadat és tedd magad boldoggá . . .

Melyek az elme betegségei? — A tudatlanság és a vakonhivés. Ez a két betegség a tévedést nemzi, mely azután szokásba menvén az ember szívéen uralkodik s végtére egészen barommá teszi.

Mit kell tehát a tudatlanságnak és vakonhivésnek

¹ Fraknói, *Martinovics élete* 220 l.

² A teljes szöveget l. Fraknói, *Martinovics élete* 231 l.

ellenébe állítani? — Tanítást, oktatást, tapasztalást s ebből származandó következtetést, tudniillik a felvilágosítást.»

Tudtommal még nem igen foglalkoztak avval a kérdéssel, hogy a Martinovics-kátének van-e valami nyugati mintája, melyre aztán a magyar forradalmár-vezér saját zavaros rendszerét szabta volna. Pedig a Martinovics-pörben a védelem több ízben utal arra, hogy a fatális kátéhoz egészen hasonlók *Catechesis Volneyana* és *Dissertatio publico-politica Illuminatorum systema* néven közkezen forognak.¹

Valóban Volneynek, a francia forradalom egyik legnépszerűbb írójának van egy műve, mely *La loi naturelle ou Catéchisme du citoyen français* címen egész Európában elterjedt.

Mint látjuk, már a címében is hasonlít Martinovics kátéjához. A formája is ugyanaz. De megtaláljuk Martinovics filozófiai bevezetésének lényegesebb kérdéseit is Volney III. fejezetében.

D. Développez-moi les principes de la loi naturelle par rapport à l'homme.

R. Ils sont simples ; ils se réduisent à un principe fondamental et unique.

D. Quel est ce principe?

R. C'est la conservation de soi-même . . .

D. Comment nos sensations nous trompent-elles?

R. De deux manières ; par ignorance, et par passion . . .

D. L'instruction est donc une nécessité indispensable à l'existence de l'homme?

R. Oui . . . etc.

Martinovics csak azt vette át Volney kompilációjából, ami az ő materialista észjárásával megegyezett ; így hát nem kölcsönzi mintájából az Isten fogalmát. Különben is Volney csupán egy materialista *erkölcstan* katekizmusát írta meg, Martinovics ellenben politikai kátét ír s így Rousseau *Contrat Social*-ját építi, meglehetősen lazán a materialista alapzatra.

Martinovics már a halálra gondolt, mikor börtönében megírta franciául politikai végrendeletét. Ebből csak azt a mondatot ragadjuk ki, mely az ő filozófiai búcsúszava :² «Föld! A hold alatt fekvő testek szeretett anyja! Vissza-

¹ Pl. Baranyay Mihály és Bujánovits Kornél ügyében.

² Fraknói, *Martinovics élete* 180 l.

adom a bennem működő gépet, mely visszatér az anyagba. ahonnan előkerült.» Tehát végső leheletéig D'Holbach és Helvetius híve maradt, akikhez természettudományos hajlandóságai és igen érzéki, sóvár lénye is vonzották.

Különben e francia írók varázsa még a következő századba is átnyulik: a Nemzeti Múzeum kéziratai közt megtaláljuk Helvetiusnak D'Holbach hirhedt könyvéből készített kivonatát, a *Le vrai sens du système de la nature-t* magyar fordításban: *A' Természeti Rendszer igaz Értelme* címen. A ráírt ceruzajegyzés szerint Csik-Keresztúron készült 1816-ban.¹

*

Ezek azok az eszmecsoportok, melyek a francia forradalmat előkészítő felvilágosodásból, sőt magából a forradalomból átkerültek a magyar szellemi életbe s ott elevenen ható tényezőkké lettek. A hatalom megosztási elve és a társadalmi szerződés gondolata a politikában, a deizmus és materializmus felekezeti toleranciája, antiklerikalizmusa és antidogmatizmusa, sőt vallástalansága ezután már a magyar mentalitás lényeges alkotórészei. A következőkben lássuk, miképen hatott a francia forradalom mint történeti esemény Magyarországon?

¹ M. N. Múz. Oct. Hung. 21.

HARMADIK RÉSZ.

A FORRADALOM.

I.

Az újságok.

Aki ismeri Magyarország légmentesen elzárt helyzetét a Habsburg-uralom óta és tudja, hogy majd minden gondolat Bécsen keresztül jutott el Magyarországra, joggal kérdezheti, vajjon volt-e a magyar közvéleménynek valami módja arra, hogy a francia forradalom lefolyásáról közvetlen értesüléseket szerezzen. Alább bemutatom, hogy a magyar közönség olvasó, gondolkozó és társalgó része állandóan, a legrészletesebben volt tájékozva a nagy világtörténelmi eseményekről.

*

Ez a tájékozottság nagy részben az *újságok* műve. Őz Pál önvédelmében megemlíti, hogy nem lehet csodálni, ha ő és társai el voltak telve a republikánizmus eszméjével, mert hiszen a francia forradalmat már több év óta állandóan megfeszített figyelemmel szemléli, sőt bizony bámulja egész Európa, másrészt meg annyi mindenféle forradalmi írásmű fordult meg kezükön, *sőt maguk az újságok is hatósági és királyi engedéllyel állandóan tárgyalták a forradalmat* s ellene vagy egyáltalán nem, vagy csak igen gyöngé érveket hoztak föl; de a mindennapi társalgás, a gondolatok szabad kicserélése is, melyet semmiféle rendelet el nem tilthat, sokak lelkét a republikánizmus megkedvelésére ösztönözte.¹ E

¹ Mirum non potest videri, quod Republicanismo imbuti fuimus, cum ex occasione imprimis Gallicanæ Revolutionis, quam universa Europa ab aliquot jam Annis fixis oculis, et certe non sine admiratione nituetur tot, tamque diversa scripta, quorsum ipsæ quoque pertinent Ephemerides, publice, et nemine prohibente, ac

vallomásból kitűnik, mily fontos szerepük volt az újságoknak a forradalmi eszmék terjesztésében. Már az a tény, hogy az összes lapok híven közölték a francia események lefolyását, izgatón hatott a kedélyekre.

E lapok közt a forradalmosítás szempontjából kétségkívül első helyen áll a *Moniteur*, a franciák hivatalos lapja, mely napról-napra pontosan és híven közölte a forradalom izgató eseményeit és a nemzetgyűlésen, majd a törvényhozó testületben és végül a konventben elhangzott beszédeket. Különös dolog, de tény, hogy Bécs megengedte a *Moniteur* postai szállítását és csak a «terreur» idejében tiltotta el. Szirmay Antal szerint a kávéházban is olvasták.¹ Bacsányi védelmére fel is hozza ezt a körülményt: æraris úton lehetett a *Moniteur*-re előfizetni.² Hajnóczy a *Moniteur*-ből fordítja le a francia alkotmányt latinra.³ Martinovics vallomása szerint Szentmarjay főnöke b. Orczy László könyvtárában olvasta Voltaire-t, Rousseau-t és a *Moniteur*-t s lett forradalmi gondolkodásúvá. Martinovicsnak többnyire nem lehet hitelt adnunk, de az egyszer valószínűleg igazat mondott, hiszen lojális családok, mint az Esterházy hercegek könyvtárában és az Aradon őrzött Orczy-könyvtárban csakugyan megtaláljuk a *Moniteur* hatalmas, gondosan bekötött évfolyamait. Szentmarjay maga is bevalotta, mikor a Császárhoz intézett nyílt levél szerzőjét kereste a hatóság, hogy a *Moniteur*-ből írt ki cikkeket s azokat barátaival közölte. Martinovich Blumauerrel együtt járatta a lapot, míg be nem tiltották; a Császárhoz intézett nyílt levelet Goráninak a *Moniteur*-ben megjelent nyílt leveleinek hatása alatt írta.

A franciák hívei izgatottan várták a postát, mely a *Moniteur* egyes számaait hozta. Szép napjuk volt, mikor francia győzelem híre jött, vagy nemzeti ünnepegekről ol-

ipsa Regia Majestate indulgente, in manibus nostris versata fuerint, vniuersis aut nulla aut argumentis haud prævalentia in contrarium opposita sunt, Ipsi denique quotidiani Sermones, publicis quoque in locis confidenter habiti, ipsa cogitationem libera et nullo mandato expresso vetita communicatio, multorum in amorem Reipublicanismi poterant excitare. — Quæ autem amamus, illa etiam possidere desideramus. (Pöriratai Vertr. Acten Secr. no 7 régi sz.)

¹ A magyar jakobinusok története, Hazánk X—XI.

² Önvédelme: Vertr. Act. Secr. no 8 r. sz.

³ U. o. no 7.

vastak benne, általános volt a levertség, mikor a szövetségeseik sikereiről tudósított a lap. Abaffynál egymás kezéből kapkodták ki a *Moniteur*-t¹ és mikor Abaffy vakációra ment, türelmetlenül várta a posta napját, hogy *Moniteur*-jét olvashassa. Vigasztalan volt, mikor azt olvasta, hogy Wurmser a weissenburgi vonalat áttörte és szerencsésen menetel Landau felé (1793 okt. 13.). Bacsányi a *Journal de Paris National*-ból (1793 jan. 10.) és a *Moniteur*-ből (1793 febr., No. 37) írja ki Le Brun forradalmi pindarosi ódáit. Láthatólag Le Brun-Pindaros szeretett volna lenni a kitörő magyar forradalomban, úgyszólván készült erre a szerepre.²

De a fiatal magyar sajtó sem marad el, szintén tudósít a forradalmi eseményekről. Szacsuvay Sándor lapja a *Magyar Kurir* áll köztük első helyen frissességben és elevenségben. Míg a *Moniteur*-t csak a franciául tudó elite olvashatta, a *Magyar Kurir* magyar nyelven számolt be a franciák tetteiről. Tudta a szerkesztő, hogy a közönségnek mi a kedvelt csemegéje: «Frantzia Országra fülel most egész Europa, mint hogy e' már szinte három esztendőktől fogva az egészsz Világjáték-néző helyére állván, a' Frantzia Nemzet *Tragediáját* meg-szűnés nélkül játzodja» (1791 ápr. 8). Majd egy hónappal később: «Ha újság kell — menny Párisba. — Ez a' minden új módiknak mindenkori szülő Anya Várossa Páris, most az a' Város Európában, mely a' rendkívül való véletlen történetek által a' Világ négy szegeletének mind a' nyoltz szemét figyelmetességre indította.» Egy évvel később enyelegve céloz az olvasó közönség mohó kíváncsiságára, melyet csak a francia forradalom érdekel: «Tudjuk, hogy a' mi újságokon kapó olvasóink mind ezek felett azt kívánják tudni: mit tsinál Páris? mit tsinál a' Frantziák Királya? mit tsinál a' Párisi Polgármester Pétion? a' Mársiliai Föderatusok? La Fayette? Lukner? s' a' többiek?»

Ezért nagy a *Magyar Kurir* történelmi fontossága. Általa az események hire elhatolt a legszélesebb néprétegek közé is. A nádor, Sándor Lipót főherceg, a Martinovics-összeesküvés leleplezése alkalmából írt s a királyhoz intézett emlékiratában megemlíti, hogy a magyar újságok már az

¹ Szolárscsik vallomása: «Freunde kamen häufiger, es gab offer Gästereyen, man riess sich um die grosse französische Zeitung *Moniteur*».

² Bacsányi jegyzetei, Vertr. Acten, Secr. fasc. 5a (új sz.).

egész országban elterjedtek és a falusi jegyzők szorgalmasan olvasgatnak fel belőle a nép előtt. Ez pedig igen veszélyes, mert az újságok minden franciaországi eseményről beszámolnak és az ott tartott, gyakran csábító beszédeket közlik, a parasztok pedig nem látják be, milyen veszedelmes következményei vannak az ilyen elveknek, ellenkezőleg tetszenek nekik és lassanként elsajátítják azokat.¹

A nádor bizonyosan a *Magyar Kurir*-ra gondol itt első sorban, ez az a lap, mely majd titkon, majd nyíltan a francia forradalom eszméit iparkodott terjeszteni Magyarországon.

Szerkesztője a székely születésű Szacsvay, Debrecenben tanult, utazott Német- és Franciaországban, majd a bécsi szabadkőműves páholyban megismerkedett Grossingerrel, II. József titkárával, ki felszólította egy magyar lap szerkesztésére.² Szacsvay meg is indítja a *Magyar Kurir*-t és jozefinista aufklärístából, aki *Misemondás* és *Gyónás* című műveket írt,³ fokozatosan átfelődött a francia forradalom magyar hirnökévé.

Szacsvay híreit több külföldi lapból szedegette ki. Ő maga idézi a hivatalos Bétsi Udvari Déariumot (Wiener Diarium), «melynek ebben a dologban, — a francia király szökéséről van szó, — legtöbb hitelt adni Bétsi kötelességünk», tehát csak kénytelen-kelletlen közölte a hivatalos szócső híradásait, forrásai között említi Girtanner *Politische Annalen*-jét, a *Hanawi ujságot*, a *Koloniai német ujságot*, a *Frankfurti ujságot*, Schlözer megbízhatóságuk miatt világhírű *Staatsanzeigen*-jét *Staatsrelatio* néven, az *Amy du Roy* című emigránslapot és legtöbbször a *Nájwidi Ujságot* vagy a *Nájwidi Frájmaurert*, melynek sokféle folyton változó címe közül legismertebb: *Das Reich der Todten enthaltend: Politische Gespräche der Todten, Politische Reden nebst Geheimen Briefwechsel zwischen den Lebendigen und den Todten*.

Ezt a lapot 1785-ben indította meg Moritz Flavius Trenk von Tonder, a hirhedt Frigyes unokabátyja, kinek nevéből csinálta véleményem szerint Voltaire *Candide*-jában a komikus német báró: Thonder-ten-Tronck nevét. A felvilágosodás céljait szolgálta ez a lap különös, szatirikus fiktív

¹ Privatbibl. fasc. 35 (1795 ápr. 16.).

² Jakab Elek, *Szacsvay Sándor*, Figyelő XI, 166.

³ U. o. 337.

túlvilági dialogusaival és leveleivel. Ez a kétkulacos műfaj végelemzésben Lukianos dialogusaira megy vissza és mindig akkor tűnik fel, mikor a felvilágosodás óvatos szkepszis alakjában jelentkezik: Erasmus, Bonaventure Desperiers, Fénelon, Fontenelle írtak túlvilági párbeszédet. Kétségtelenül Fontenelle és Wieland utánzásából indult ki Tonder lapja is. Röpiratokban is alkalmazták a túlvilági párbeszédet, Nagy Frigyes is írt egy *Dialogue des Morts*-t és nálunk is jelenik meg kétfő József halála után: *Második József az Elisium mezején* (1790) ismeretlen szerző műve és Horányi Elek *Josephus II. in campis Elysiis* (1790) c. terjedelmes röpirata. Valószínűleg ezek a magyar röpiratok szoros összefüggésben állnak azokkal a pokolbeli beszélgetésekkel, aminőket Belgiumban is nagy számmal költöttek Józsefre.¹

Trenk újságja hihetetlen népszerűsége tett szert egész Európában és ez a nagy olvasóközönség hű is marad hozzá 1810-ben bekövetkezett haláláig. Bécsben két «Nachdruck»-ban külön megjelent, Magyarország részére állítólag külön latinra is lefordították.²

Szacs vay tehát a *Das Reich der Todten* mintájára legszívesebben ilyen alvilági történeti személyekkel beszélgeti meg vagy fiktív levelekben tárgyalja a legújabb eseményeket és a felvilágosodást érdeklő kérdéseket. «Rabeláis Ferentzhez ir leveletskét», XIV. Lajos, Richelieu, Vergennes, Machiavelli, majd Voltaire és Mirabeau csevegnek a felvilágról, de Charon is beleszól a társalgásba. Egy francia és egy magyar veréb beszélget gabonáról, éhségről és zenebonáról (ez a *revolutio* magyar neve e korban), Elliot és Grotius a háborúról elmélkednek. Elliot csodálkozik, hogy annyi háború van, holott úgy látszik, mintha «a' természetbe azért uralkodna a' józan okosság, hogy az embereket tanítsa meg arra, hogy egymást ne bántsák». Grotius viszont védi a háború jogát és a természetre utal: minden állat pusztítja a másikat. Majd meg Momus kacagja ki Nagy Sándort, természetesen a despotát szidva benne mint Millot *Világtörténete*, Trenck *Macedóniai vitéze* vagy Bessenyei *Természet világa*: «Nagy Sándor! Te halhatatlan emlékezetű Világ-Biró Sándor! ki már végtére az Hóldban lakó embereken is győzedelmeskedni kívántál!

¹ Mitrofanov, *Joseph II.* 1910; I, 75.

² Wurzbach, *Biogr. Lexikon*

Ki sok száz ezer hozzád hasonló — ha ember voltál — emberek' vérek' ki-ontásával semmit sem gondoltál... azt hitted, hogy az egész világ csak érted teremtett... tettél-é annyi hasznot életedben mint az a' *Svájtzer* Tehén, mely egy borjat és egy szegény munkás Parasztnak három gyermekeit táplálja tejével? azonban senkit halálra nem öklelt. Most szóly. — Demokritos : Ha! ha! ha! Az alvilágban kicsiny Sándor.»

Aztán a francia egyenlőségről esvén szó, amelyet boldognak tart a banális test és részei hasonlat alapján, kiderül, hogy ennek is Nagy Sándor az oka, mert a háború tették szegénnyé és eladósodottá Franciaországot.

IV. Henrik a túlvilágról küld levelet a Bécsben *mulató* franciákhoz ; még pedig — ez a magyar újságíró aktualitás-érzékét dicséri — Blanchard-ral, a kor Blériot-jával, kinek léggömbje nagy szenzáció volt Bécs városában és a kedélyekben mély nyomot hagyott : «Elyséum 3. augusztus 1791. Uraim! — a franciák üres elméssége az ausztriai házról. Legyetek vigyázóbbak, mert Bécs városa legveszedelmesebb emisszáriusoknak lesz kénytelen tartani.

Soha még egy leg bárdolatlanabb, leg vadabb és erkölts-telenebb Nép is, ily tartósan és hosszú időig a' maga Fejedelmét nem üldözte, a' mint ezt a' ti Hazátok fiai, kik a' megvilágosodásban, jó erköltsökben, a' tudományoknak és mesterségeknek meg javításában az egész Világnak beszéllő-sipjai (tubbusi) akartanak lenni, s' éppen az ő javítások által a' Fanatizmusnak ezen gyümölsét természetették.» Most már ilyen körünyirt hatalommal senki se akar francia király lenni. Lám a német fejedelmek valóságos atyák, alattvalóik gyermekek. «Illyen vérral bé-motskoltatott szomorú-játékokat nem ért Frantzia-Ország még soha...»

Nem kell csodálkoznunk e hangon. Szacsvay is, mint a legtöbb magyar aufklärista, bámulta a francia forradalmat, de nem helyeselte a nagy színjáték véres jeleneteit. Körülbelül az első konstitucionál állapotok meg rokoszenve, valahol a feuillantok és girondin-ek között lebegve. «Most már nem kérdés, írja 1791 végén, fennállhat-e a frantzia constitutio, csak az, hogy meddig és mi formán? Fognak e a külső hatalmak ellene fellépni? Minthogy a sértett státusoknak a nemességnek és papságnak sebeit inkább újítják, mozdulni sem lesz szükséges a külső hatalmaknak, önként leomlik az épület. Ellenben ha az a mérséklő szellem győz,

mely az új constitutiót formáló gyűlést jellemzi, győzni fog ellenségein.» De iszonykodása a «szörnyű» események miatt nem is ószinte mindig. *Kellett* a lapban a cenzurára való tekintettel némi borzadályt színlelni. Különösen eleinte látszik bizonytalannak a lap tendenciája. 1791 vége felé határozottan forradalom párti, míg 1793-ban Szacsvayt fel nem függesztik a szerkesztőségtől. Ekkor Decsy Sámuel veszi át a jól jövedelmező lapot, mely aztán hirtelen szidalmazni kezdi a forradalmat és a franciákat.

Szacsvay tendenciájára jellemző, hogy milyen eseményeket tárgyal hosszasan, aprólékos részletességgel. Már 1787 első számában jelzi Szacsvay a forradalom előszelét: «Jól fel-nyissátok a' szemeteket! egy Európának szemfedél alatt lévő ábrázattyát vizsgáló Párisi President így kiáltá-fel a' napokban. Egész Europa mérőserpenyőben vététt, és ennek külső Kormányja az a' *perpetuum-mobile*, melynek mostani alattomban való mozgásának valamikori megállása mindenkinek hirt fog adni.» Az első híreket 1789 májusában az *États-Généraux* első ülései idején hozza és már május 27-én megírja, hogy «mióltától fogva Amerika az Anglus jármot nyakából ki-vevén szabad Társasággá lett, az óta minden Nemzetek ezen arany szabadság után ásittoznak és a Frantziákra-is a' *Vasinkton* Filozofiajának szele fuvallott, és hogy az a' kívül pallérozott Nemzet meg-mutassa, hogy elmebéli világosság-is vagy birtokában, sok Vármegyék a' magok Députátusainak olyan Instruksiót adtanak, mellyen el fog az ostoba világ bámulni, midőn világosságra jövend. — A' házasok' választása — a' Papok házassága — a' Lottéria el-törlése — más Kriminális Törvény-Könyv — a' Papoknak a' Romai Udvartól leendő ne-függése — a' sok Klastromok' el-törlése, 's sok más efféle Nemzet szabadságába tartozó dolgok forganak-fen.» Értesít a Bastille és a XIV. Lajos szobrának lerombolásáról. Augusztus 22-én hozza az *Emberi jogok kihirdetését* és a francia alkotmánytervezetet, mint kész dolgot, négy nappal korábban, hogysen a Nemzetgyűlés az ideiglenes szöveget megszavazta volna. Részletesen közli Noalles (sic) és Fayette-nek (sic) a címek eltörlése alkalmával mondott beszédét. Még kisebb anekdoták közlésével is elárulja gondolkodásmódját: «Párisban nem messze egy Montrus nevű faluban egy paraszt ember el-nézvén a' vetéseket, 's látván, hogy az, hol a' múlt esztendőkbén a vadak legelődtek, most ott szép

gabona terem, így kiált fel: *melly nagy áldás!* bár akárki láthattya, hogy az Isten nem Aristokratikus.» És Szacsvay hozzászól: «Szegény Innata Idea! mikor válál egész Frantzia-országban Innata Filozófiává!» Az aufklárista szabadkőművesnek nagy gyönyörűsége lehetett az események illetén fordulatában. A papság alkotmányával kapcsolatban hozza a hírt, hogy az a korzikai papoknak nem tetszik. «Nem is tsuda, — írja a szerkesztő, — mert bajos meg-válni az olyan dologtól, melyhez az ember erősen hozzá szokik.»

De mikor a nancy-i vérengzés híre érkezik, egyszerre felkiált: «Frantzia-orzágnak közönséges szabadságot óhajtó állapotja miben légyen — olvasd és irtózzál tőlle! . . . Szerentsétlen Nemzet, szerentsétlen Arginé! Így van ott, hol mindenik Ur akar lenni — a' hol nints elsőség, utolsóság! — Ne bántsd az Urat! — ne bántsd a' Papot! — Ezek az Ország békességének Kormányai.» A jámbor olvasó nem tudja, gúnyolódik-e az a szerkesztő, aki íment még lelkesen tudósított a nagy eseményekről. Siet közölni Grégoire abbé beszédét, aki ebben kifejti, hogy az alkotmányban semmi összeférhetetlent vallásos és papi lelkiismeretével nem talál. Február 1-én megírja aztán, hogy a papok letették az esküt «néhány fanatikus kivéve». Mások ellenben várják a mártirok koronáját, írja gúnyosan a jozefinista szerkesztő, mi helyett azonban csak általános megvetést fognak nyerni. Színlelése kiderül egy megjegyzéséből, mikor egy kritikát ismertet, amelyet egy Girtanner nevű német írt a forradalomról. «A Papoknak sokat köszönhet Frantzia Ország mind a' földművelésre, mind a palléroztatásra nézve — nem kell ezeket nagyon kitsiny Punktumnak gondolni Európában!!! *sapienti satis.*» Mi is érthetjük belőle, mint kell a *Magyar Kurirt* olvasni. Ugyanakkor gyászkönyvet hullat, mert meghal Európa legnépszerűbb embere:

Oda Versennes! Oda Mirábó!

Majd töredéket közöl egy «szörnyű» francia beszédből, mely mutatja, hogy lehet a népet félrevezetni, s amely természetesen a papok ellen irányul. Elmondja, mi módon szentelték fel az első zsidó templomot a theatinusok volt templomában. Marron református pap «szép» beszédét is olvashatjuk: «Az Isten a' Frantzia Revolutiot végre hajtotta, és meg mutatta, hogy ő a' Revolutionnak és az emberi józan okosságának Istene.»

E mellett persze a magyar nemesi gondolkodás kétség-telen jeleit találjuk nála. Együtt ujjong honfitársaival a korona hazahozatalán, a főispáni installációkon, közli in extenso gróf Kemény Sámuel tordai főispán beszédét, aki szembeállítja a francia forradalom önösségét, a sokfejű despotizmust, a *rémítő példát*, a *vad szabadságot* a *szelíd szabadsággal*, a monarchia és nemesség patriarchális kormányával és a vármegyegyülés közboldogságra irányuló törekvéseivel. És mikor egyszer részletesen beszámolt a nagy világeseményekről, a francia forradalomról s a többi európai államok hadikészülődéseiről, lelkendezve hozza a lapzártakor érkezett legújabb hírt: «NB. *Hála Istennek!* Az ifjú Gróf Karoliné ő Nga ma délutáni 2 órára 40 pertzen-téskor szerentsésen hozza egy kedves Kiss-aszszonykát a Világra.» Ez a rövidke hír többet mond Szacsvay forradalmiságáról, mint egy terjedelmes jellemzés. De azért haláláig aufklárista marad Szacsvay. Mikor a főkormányshék 1812-ben megkérdi az elaggott zszurnaliszta véleményét a *Kriegsbote* felől, akkor is azon a nézetten van, hogy az újságnak elsősorban a babona ellen kell küzdenie, a keresztény vallással és józan okossággal úzótt visszaéléseket kiszerve-szteni, mint ahogy ő tette hajdan a *Kurirban*.¹

A *Das Reich der Todten* magyarországi hatása nem szorítkozott a *Kurir*-ra. A *Pressburger Zeitung* 1789-től 1810-ig melléklet gyanánt adja az *Aus dem Reiche der Todten* c. lapot. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztője is vesz át alvilági leveleket és párbeszédeteket, így jelenik meg itt 1791-ben (1001.) egy epés levele De Thou-hoz a halottak országába. Végre 1810-ben (!) Kultsár a *Hazai és Külföldi Tudositások* mellékleteként adja minden számban a neuwiedi újság magyar fordítását. A budai latin újság állandó forrás gyanánt használja a «*facetissimus et protuberantissimus ingenii Ephemeridum Neuwiediensium auctor*»-t.

Így aztán a felvilágosodás és a forradalom szele még a higgadtabb lojális lapokat is bejárta. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztője megtámadja a papságot, a jó igyekezet gátlóit, kik a polgári rendet akarják megbontani. «Még se engedi a telhetetlenség, hogy félbe hagyják a Papok a' fortélyoskodást». Pedig ma már tudja a nép,

¹ Jakab Elek, *A censura tört. Erdélyben*. Fgyelő X, 342.

hogy «a' Papság is a' Polgári Társaságért van, mellynek meg szabadításáért nemcsak feleslegét, hanem mindenét, életét is tartozik áldozni».

Majd, mikor összeül a magyar országgyűlés, egyenesen a francia példát tartja a gyülekezet elé: «Bártsak az ellenkezésnek lelke bé ne férkezhetne ebbe a' gyülekezetbe; melly valóban meg is lehet, ha igazán akarja ki ki érteni, miben áll a' közjó, 's azt helyes Lelke esmérete szerént elő mozdítani törekszik; nem úgy mint a' Frantzia gyűlésben, a' hol egy rész, melly tovább is határ nélkül kívánna a' Királyi Hatalom árnyékában uralkodni, úgy tör a' jól gondolkodó 's a Nép szabadságán dolgozó nagyobb részre, mint halálos ellenségére, 's hogy felforgathassa mind azt, a' mit ez eddig hasznossan 's nagy munkával épített: — — — — — a' Montaubani püspök izgatja hiveit és új Bertalanéjt rendez a protestánsok ellen, és a Nemzetgyűlés törvénye ellen . . .» Mind ez az alaposan megcenzurázott radikalizmus nem jelenti persze azt, hogy a szerkesztő ne approbálja a magyar nemesség törekvéseit, mert hiszen tudjuk, miképpen értelmezte a rendek többsége a francia forradalmat a maga javára az uralkodó hatalommal szemben. Még Péczeli is, a jobbára irodalmi és didaktikus tartalmú *Mindenes Gyűjtemény*-ben lelkes tudósításokat ír a Bastille lerombolásáról.

Nem érdektelen a budai latin újság: az *Ephemerides Budenses politicae et litterariae* sem. Szerkesztője Spielenberg Pál, szabadgondolkodó, a Martinovics-pör vádlottjainak jóbarátja és védőügyvéde, ki materialista okvetetlenkedéseivel vérig bosszantja a derék Alexovics pátert az utcán. Mikor 1791 szeptemberében hirtelen razziát tartanak a könyvkereskedésekben és elkobozzák Lessing *Über den Zweck Jesu und seine Jünger* . . . c. könyvét, a könyvkereskedők Laczkovics ösztönzésére panaszt emelnek és kérvényüket, mely a spanyol inkvizíciót emlegeti ez ügygel kapcsolatban, Spielenberg Pál írja meg.¹

Lapja a felvilágosodás és a forradalom eszméinek terjesztése szempontjából mindjárt a *Magyar Kurir* után következik jelentőségben.

Pontosan regisztrálja a forradalmi törvényjavaslatokat és eseményeket, így az új francia közoktatási tervet, mely-

¹ Kollmayer jelentése 1791 szept. 27. Privatb. fasc. 11.

ben a teológia háttérbe szorul, és a vallásoktatás a vallás eredeti egyszerű formáira szűkül. Mindezeket egész Európa vágyakozva szemléli, írja a szerkesztő. Ezenkívül — s ez egészen kivételes jelenség, — a magyar röpirattirodalomról gondosan beszámol, előszeretettel foglalkozva a szabad- elvűekkel. Védi a forradalmat azokkal a *sötét* véleményekkel szemben, «kik naponta ócsárlással és rágalmakkal szórják tele a francia nemzetet», megdicséri Versegly vakmerő disszertációit, melyekkel az Millot-fordítását kibővítette és a felsőbb hatóságok haragját fejére vonta. Nagyváthy utópiáját azért emeli ki, mert írója kitünő filozófiai és politikai elveket vall. Martinovics természetjogi felfogását és elfogultságát ugyan megrója, de azért jelentékeny részeket közöl az *Oratio ad proceres*-ből «elrettentő» például; még a *Mémoires philosophiques* sem kerüli el figyelmét és összeköttetéséinél fogva tudja, hogy magyar ember műve. Trenckről is hosszasabban ír és megállapítja, hogy röpiratai, melyekben Voltairét utánozta Budán, nagy izgalmat és kiabálást keltettek, de mindeddig méltó válasz nélkül maradtak: a Szaitz Leó iratai üres grombaságok, melyekre Trenck hasonlókkal válaszolt. Külföldi munkák közül csak francia könyveket ismertet, amelyek vagy a közoktatás forradalmi reformját magasztalják, vagy az új francia alkotmány kiválóságát bizonyítják.

II.

A könyvek.

Az ujságokon kívül, melyekhez még a sok németországi és bécsi lapot is hozzá kell számítanunk, bizonyos standard-művek is elterjedtek Magyarországon; ezek vagy a francia forradalom előkészítésére vagy védelmére irattak. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy pontosan meg tudjuk jelölni ezeket a műveket, sőt a helytartótanács cenzuraosztályának jegyzőkönyvei alapján talán még a példányszámokat és az elterjedés geográfiai méreteit is meg lehetne állapítani.

Első helyen említünk egy anonim németnyelvű pamfletet: ez volt Magyarországon a legnépszerűbb exposé a francia forradalomról. Címe: *Der Kreuzzug gegen die Franken, Eine patriotische Rede, welche in der deutschen Reichs-*

Versammlung gehalten werden könnte. Nebst einem Sendschreiben an alle benachbarte Völker Frankreichs zum allgemeinen Aufstand. — Germanien 1791. Im zweiten Jahre der Freiheit. — Ezt a röpiratot a német anonim-lexikon szerint Clauer írta és Braunschweigben nyomatta ki. A magyar helytartótanács mindenütt kerestette és elkoboztatta. Mihelyt a hatóságnak tudomására jut, hogy Pécsen eladtak egyet ebből a veszedelmes iratból, vizsgálatot indít a könyvkereskedő ellen.¹ Már 1791-ben beküldi egy hódsági kereskedő és több ágens jelenti egyszerre, hogy titokban sok könyvkereskedésben árulják.² Az egyik ágens, Strohmeyer könyvkereskedő még megjegyzi, hogy a röpirat általános örömet kelt. Őz Pál vallomásában beismeri, hogy olvasta a *Kreuzzugot* is, még pedig Szentmarjaytól kapta s mikor ez átadta neki, franciául annyit mondott: «c' est un noyau». Martinovics vallomásában említi, hogy szintén olvasta a röpiratot, ő a horvát Delivuknál kapta kezébe.³

A magyar jakobinusok sűrűn forgatták tehát ezt az élénk stílusban írt füzetet, melyben tényleg összegezve vannak a forradalom tanításai. Ennyiben tényleg valószínűs magának tekinthető. Első részében az európai népeket igyekszik meggyőzni arról, hogy esztelen dolog Franciaország ellen hadat viselni a forradalmi események miatt. Előbb általános racionalista érvekkel mutatja ki a szerző, mily magasztos dolgot vittek végbe a franciák, majd praktikus politikai megfontolásokkal igyekszik az ellenfélt meggyőzni. Mindezt követi a francia polgár szatirikus napi imádsága, a *Kyrie Eleison* formájában és végül egy *Allgemeiner Aufstand* című tényleg igen izgató és népszerű stílusban megírt röpirat. Egyszerű észokokkal magyarázza az író, hogy a király és nemes épp olyan közönséges ember, mint a nem-nemes polgár vagy paraszt és ennek csak akarnia kell, mint a franciának, máris eltűntek ezek a középkori fogalmak. Kap az olvasó friss leckét a természetjogból, a társadalmi szerződést és annak következményeit jól megértetik vele. Az író felszólítja a parasztságot, gyülekezzenek mint a francia nemzetgyűlés, igyekezzék képviselői útján

¹ Zichy Károly jelentése 1794 szept. 30. (Privatb. fasc. 36).

² Strohmeyer jelentése 1792 jan. 5. (Privatb. fasc. 15. no 1.) Nedoklauski u. o. no 21.

³ Fraknói, *Mart. élete* 270 l.

állandóan jelen lenni az elhatározásokban, felvilágosítja a katonaságot is szomorú sorsáról és hazafiúi kötelességeiről. Rousseau *Contrat Social*jának szelleme uralkodik ebben a kitünően írt, s tényleg lázító népszerű röpiratban. Közvetlen drámai stílusa, bár nem használja a dialogusformát, nem áll messze Martinovics kátéjától, de annál hatásosabb és logikusabb; a nemességről és a királyról szóló részek erősen emlékeztetnek a káté megfelelő fejezeteire. Mindkettő szerint a teljhatalmú király és a nemesség család és visszaélés útján jutott előjogaihoz, melyeknek jogtalanságát elegendő a népnek egyszerűen felismerni, máris eltűntek, mint Franciaországban. Rousseau néhány egyszerű formulája van itt praktikus formában, aktív lázításra felhasználva. A hatásának volt oka a röpirat minden példányát felkutatni és elkobozni. Még 1796-ban is letartóztatnak egy korcsmárost, mert felolvas belőle vendégeinek; igaz, hogy a hatóság azt hitte, hogy a Martinovics-kátéből olvas fel.¹ Furcsán hat, hogy a röpiratban Magyarország Új-Hollandiával van egy sorba téve, mint ahová a despotizmus híveinek a szerző a kivándorlást tanácsolja. Aki nem veti alá akaratát a köznek (*Contrat Social*) «die mögen nach Hungarn wandern, oder in Neu-Holland, und sich da nach eigenem Belieben konstituieren». S aki azt hiszi, hogy a nemzet az ő kedvéért van teremtvé . . . «Pfui! Fort nach Hungarn oder Neu-Holland mit dem Glauben!» A röpirat szerzője bizonyára nem gondolta, mekkora visszhangra talál éppen a megvetett Magyarországon, mely úgy látszik a barbarizmus fogalmát képviselte ítéletében. S vajjon mit érezhettek a magyar demokraták, mikor ezeket olvasták?

Második helyre tenném Thomas Paine írásait. Ez a hányatott életű angol, ki az amerikai szabadságharc legnépszerűbb publicistája lett, a francia forradalom kitörésekor Franciaországba jött és egész tevékenységét a forradalom szolgálatába állította. Így, mikor az angol Burke megtámadta műveiben a francia forradalmat, Paine válaszol neki és megírja a forradalom apológiáját 1791 májusában. Könyve magyar földön francia és német fordításban terjedt el. Az egyik udvari ágens érdekes adatokat őrzött meg e könyv népszerűségéről.² 1792 januárjában egy jászberényi

¹ Mednyánszky jelentése 1796 okt. 8. Privatb. fasc. 27.

² Privatbibl. fasc. 15, no 1, 1792 jan. 15.

nemes hivatalu ember megjelenik Strohmeyer pesti könyvesboltjában és sürgősen keres megvételre egy könyvet, melynek címe: *Droits de l'homme ou Réponse à l'ouvrage du Monsieur Burke contre la Révolution Française, par Thomas Payne*; egyúttal megadja a német fordítás címét is.¹ Minthogy Strohmeyernél a könyv nem volt kapható, a magyar úr elment. Kis vártatva újra megjelent és megmutatta Strohmeyernek a keresett könyvet: Stahel és Kiliánnál megtalálta. (Ugyanez a cég akarta kiadni Czindery *Contrat Social*-fordítását. Laczkovics nála vett tiltott francia könyveket.) Rövid pár nappal rá már körülbelül tíz magyar úr és inas kereste nála a könyvet német fordításban. Egyik inastól meg is kérdezte, kinek viszi a könyvet, de ez dacosan csak annyit mondott: Egy úrnak. Erre Strohmeyer az óvatos kereskedőt szinlelve, megjegyzé: — Hja barátom, ilyen könyveket nem adunk ám mindenféle úrnak! Mire az inas büszkén odavágta: Az enyémnek adhat, még ha nem ismeri is a nevét!

Ezzel azonban az ügy még nem ért véget. Másnap, január 15-én, egy jurátus jön a boltba és a kőművesjelet megadva, arra kéri Strohmeyer, hogy egy kéziratot titokban nyomtasson ki és az első íveket nyomban át is adja azzal, hogy majd mindennap hoznak új íveket. Strohmeyer megnézi a munkát és meglepetve látja, hogy a Thomas Paine művének a magyar fordításáról van szó. Persze nem ment rá az alkura és szabadkőműves esküjére fogadkozott, hogy nincs titkos nyomdája.

Jellemző korkép: mutatja, mily hirtelen terjed el egy könyv a már kialakult olvasóközönség között, ha a francia forradalmat tárgyalja; azon sebtében elkészül a fordítása is.

De érthető is ez a lázas érdeklődés Paine könyve iránt. Painenek egész Európában nagy sikere volt, mert egész Európa Burke támadásainak hatása alatt állott. Azok, akik lelkesedtek a forradalomért, már csak a saját lelkiismeretük megnyugtatóására és meggyőződésük megerősítésére is elolvasták a *Contrat Social*-nak és az *Emberi Jogok*-nak ezt a logikus és reális érzékkel megírt védelmét, mely azonkívül még a forradalom eléggé színes leírását is adta, rámutatva az amerikai forradalom jelentős hatására. A magyar olvasó

¹ A cím pontosan: *en réponse à l'attaque de M. Burke sur la rév. fr. Par Thomas Paine 1791.*

itt együtt találta Burke és az angol alkotmány cáfolatát, a természetjog és a társadalmi szerződés világos kifejtését teljesen a Rousseau értelmezésében, a forradalom előzményeit, a parlamentek harcát, az États Généraux-t, az Assemblée Nationale-t, a Bastille bevételét, a király Párisba hozatalát és ami a fő: a *Droits de l'Homme* hiteles szövegét és magyarázatát. Talán nehéz volna még egy ilyen könyvet találni, ahol annyira egyszerűen, egy-két alapelve visszavezetve magyarázták volna meg a francia forradalom szellemi gyökereit: Rousseau beszél hozzánk minden lapról az amerikai angol tollán. Paine megértette és következetesen alkalmazta minden sorában Rousseau népfenség- és szerződés-elméletét; Rousseau-ban csak azt kifogásolja, hogy honfitársainak nem jelölte meg pontosan a kivitel módját. De helyesen ismeri fel Rousseau-t Montesquieu-vel és Voltaire-rel együtt a forradalom előkészítőjének és szellemének.

1792-ben Paine még egy kötetet ír könyvéhez. Ebben a második részben bővebben kifejti az első egyes pontjait és főleg az angol alkotmányt szedi széjjel. Ezért lett Paine könyve az angol radikális párt bibliája. Magyarországon ezt is hamar megismerik. Verhovszky Sámuel, a Martinovics-pörben halálra ítélt jurátus kivonatai közt találunk egy-néhány jellemző idézetet a *Droits de l'homme* második részéből (Chap. II): «Il est impossible que les gouvernements qui ont jusqu'ici existé dans le monde, ayent commencé par aucun autre moyen que par la violation entiere de tous les principes sacrés et moraux. L'obscurité dont leur origine est enveloppée, masque l'iniquité et la disgrace par lesquelles ils ont commencé... Il n'était pas bien difficile, dans les premiers siècles du monde, tandis que les hommes étoient principalement occupés du soin de faire paître les troupeaux, à une bande de brigands, de parcourir un pays et de le mettre à contribution. Leur pouvoir ainsi établi, le chef de la bande tâcha de substituer le nom de monarque à celui de voleur et voilà l'origine de la monarchie et des rois.» A fosztogatást adónak nevezték, a legyőzöttet tulajdon gyanánt kezelték és úgy tettek, mintha örökölték volna azt, amit csak bitoroltak.

Ez az egész bitorlás-teória egyenesen Rousseau természetjogából ered és unos-untalan megtaláljuk a magyar jakobinusoknál: Laczkovics minden írásában és a Marti-

novics-kátében. Verhovszkyt is ez az összabadság és a bitorolt uralkodás szembeállítására kapta meg Paine könyvében. Még egy másik passzust is kiírt, s ebben ezt a mondatot aláhúzta: «*mon pays est le monde et ma religion est de faire le bien*».¹ A szabadságesszme kozmopolitája, a szabadkőműves ideál formulája ez.

Paine-t girondista magatartása miatt a konvent halálra ítélte; a börtönben írta meg a *The age of reason* c. művét: ebben az összes kinyilatkoztatott vallásokat megtámadja és Rousseau deizmusánál állapodik meg. Nemsokára már nálunk is olvassák: Lukács Pál ügyvéd írja Paitzkoffer lakatosmesternek, hogy kapott egy könyvet, melyet Paine fogságában írt; címe: *Das Jahrhundert der Vernunft oder die wahre und fabelhafte Theologie*. Ő evangélikus — teszi hozzá gúnyosan — holnap vasárnap van, ilyenkor illik evangéliumot olvasni, hát ez lesz az ő evangéliuma.² Mily gyönyörűséggel olvashatták ezek a tradicionális vallásos és politikai neveléshez szokott ifjak ezeket a véres, izgató, minden gondolatukat felforgató könyveket! Mennyi ujságot és frissiséget nyújtottak e könyvek ennek a mohón tanulni akaró nemzedéknek!

Paine *Droits de l'homme*-ját valóban standard-műnek tekintették Magyarországon. Martinovics, aki mindenkit fölöslegesen igyekezett berántani saját nyomorult helyzetébe, említi, hogy Verhovác zágrábi püspök könyvtárában megvannak Volney, Paine, Billaud-Varenne, Rabaut, Gorani és mások művei. Ezeket egy bécsi könyvárús szállítja neki nagy ládákban, ő pedig kispapjai közt terjeszti. A szentéletű püspök, ki később a horvát nemzeti mozgalom egyik apostola lett, nem tagadta, hogy e könyveket olvasta, olvasta azok cáfolatait is, de azt igen, hogy papjaival olvastatta volna.³ Martinovics maga Bécsben egy lengyeltől kapta meg az *Age of reason*-t azzal a megbizattással, hogy fordítsa le franciára. Le is fordította és Hackel barátjánál a rendőrség meg is találta a forradalomnak ezt a panegyrisét.⁴

A Paine könyvéhez hasonlóan kapkodnak el 1791-ben

¹ Verhovszky iratai: Vertr. Acten, Secr. fasc. 4 (régi sz.).

² Vertr. Act. Secr. fasc. 7 (r. sz.).

³ Fraknoi, *Mart. élete* 146 l.

⁴ U. o. 253 l.

egy másik könyvet. Strohmeier könyvkereskedő szerint Vay József helytartósági tanácsos hozatott egy könyvet, mely néhány óra leforgása alatt kerek egyszáz példányban elfogyott.¹ Olvasnak-e ilyen mohón a mai Magyarországon? Idegen nyelvű könyvet?

De a cím biztató is volt: *Constitution de l'Angleterre ou Etat du Gouvernement Anglois comparé avec la forme Républicaine et avec les autres monarchies de l'Europe par Mr. de Lolme Avocat Citoyen de Geneve.* A Amsterdam chez E. van Harrevelt 1778.

Egy könyv, melyben a divatos angol alkotmány analízisét kapták a magyarok és épp úgy, mint a Paine könyvében, egy republikánus tollából!

A francia forradalom legnépszerűbb leírása lehetett nálunk is Rabaut de Saint-Étienne forradalmi almanachja. Ennek a híres protestáns pap-girondinnek a neve, már korábban is ismeretes volt az Assemblée Nationale-ban mondott beszédje miatt, melyben a tolerancia szó alkalmazása ellen tiltakozott a protestánsok és a vallásegyenlőség nevében.

Ezt a beszédet — bizonyosan a luteránusok — nálunk németül kiadják: *Rede des Herrn Rabaut de Saint-Étienne Abgeordnete bey der französischen Nationalversammlung zur Unterstützung der Motion, dass man bei der Erklärung der Rechte des Menschen, auch das Recht auf eine uneingeschränkte Religionsfreiheit anerkennen möge.* 1790, s. 1.

A magyar megyegyűléseken, majd az országgyűlésen is akkor folyik a tolerancia-vita; Rabaut szabadelvű beszéde különös méltánylásban részesült. Még az évben egy magyar nemes közli latin fordításban a francia nemzetgyűlés egész vitáját a toleranciáról: D. Castellane, Mirabeau és Rabaut de St.-Étienne beszédeit. A fordító egy német folyóiratban, a *Neue Literatur und Völkerkunde* 1790 márciusi számában olvasta és onnan fordította mindezt (*Fragmentum disceptationum de religione et tolerantia in comitiis nationis gallicae die XXI. aug. MDCCLXXXIX habitarum.* Latinitate donavit nobilis Hungarus 1790.).

1791-ben aztán kiadja Rabaut Forradalmi Almanachját és eben világos okfejtéssel, folyékony stílusban megírja a francia forradalom rövid történetét *Précis his-*

¹ 1791 okt. 14. Privatb. fasc. 11.

torique de la Révolution Française címen. E műből ismerik meg egész Európában azon évek eseményeit, melyek az emberekben mindenütt a legnagyobb lelkesedést váltották ki. Moreau metszetei pedig a képzeletet foglalkoztatták: a labdaházi eskü, a Bastille bevétele, a Confederatio ünnepe, a király párizsi bevonulása, az alkotmány szentesítése e finom rajzok útján vésődtek be az emberek fantáziájába. A rövid történeti áttekintést Rabaut maximái követik és végül forradalmi hőstettek gyűjteménye. Ez az almanach eredetiben és német fordításban (ugyancsak Moreau metszeteivel) úgy látszik, meglehetősen elterjedt, mert főúri könyvtárainkban mindenütt meglelhető. Verhovszky Sámuel elkobzott iratai közt bőséges kivonatokat találunk Rabaut könyvéből francia és részben latin nyelven. Abaffy védelmében hivatkozott arra, hogy ő a Martinovics-kátéba csak belepillantott és máris látta, hogy ebben ugyanaz a szöveg és szellem van, mint amelyet Gérard és Rabaut kalendáriuma már két év óta terjesztett el Magyarországon; ennél fogva nem is olvasta el.¹

Rabaut népszerű almanachja számos kiadást ért el és a német ellen-almanachok nagy tömege követte. Minden év meghozta a maga *Revolutions-Almanach*-ját, melyek jobbra meglelhetőek a magyar könyvtárakban. Alexovics Balázs, a hitvédő pálosszerzetes, ezekből ismeri meg a francia forradalom legújabb részleteit, a Terreur borzalmait.

Az ítéletekben említett Gérard-kalendárium, Collot d'Herbois műve, aki a Nemzetgyűlésnek népszerű rusztikus alakjáról, Gérard nevű breton papról nevezte el almanachját: *Almanach du Père Gérard*. Gérard apó hazamegy és népies modorban előadja egyszerű lelkű szomszédjainak a francia forradalom elveit és hasznát.

Volney hírneve sem kerülte el hazánkat. Olvassák a híres *Romokat*, melyben a szerző a népek bukásáról elmél-

¹ Abaffy ítéletében: *Esto Pars I. teste provocata sua Fessione, ex prima statim Inspectione textum, et spiritum Catechismi hujus eundem observando, quem in Gallia per certum Gerard, et Rabeau confectum, et in Calendariis disseminatum ante Biennium in Hungaria legerat, a superflua lectione supersederit . . . Közölve: Sententiae tam inclytae Tabulae Regiae Judicariae, quam Excelsae Tabulae Septemviralis contra Criminis laesae majestati, seu perduellionis reos latae. Pestini, Landerer 1795.*

kedve arra a rousseau-i következtetésre jut, hogy az emberek szerencsétlensége mindig olyankor kezdődött amikor elhagyták a természetes vallás alapelveit. Verhovszky jurátus kiírja belőle azon sorokat, ahol Volney a keleties fátum gondolata ellen tiltakozik és az egyedül üdvözítő ész szavát ajánlja helyébe. Vajjon nem a magyar ember természete reagált ösztönszerűleg erre a megjegyzésre? De még jobban olvassák a *Loi Naturelle ou le Catéchisme du citoyen français* című kis röpiratát, mely mint láttuk, a Martinovics-katé mintájául szolgált.

Raynal *Histoire philosophique et politique des établissemens et du commerce des Européens dans les deux Indes* című nagyterjedelmű műve úgy szerepelt a történetírásban, mint amely a *Contrat Social* mellett legjobban hozzájárult az elmék forradalmosításához. A francia felvilágosodás valamennyi közhelye felvonul Raynal óriási terjedelmű földrajzi, történeti és gazdaságtörténeti munkája keretében: az író időnként meg-megáll és tüdejét teleszíva szónokol a kinyilatkoztatott vallás, az elnyomás és despotizmus ellen. Rousseau *Contrat Social*-jának retorikai felhígítását élvezte benne a felvilágosodás embere. Martinovics különösen bámulta Raynalt, mivel személyesen is megismerkedett Svájcban, mikor Potocki gróffal beutazta Európát. Mindig a legnagyobb gondolkozók pantheonjába helyezi és franciául írt *Mémoires philosophiques*-jához Raynal egyik szónokias felkiáltását választja mottóul. Bacsányi börtönben írt önérzetes védelmében Raynal-idézeteket vagdos bírái fejéhez. Őz Pál is tanulmányozza szorgalmasan Raynal okoskodásait a szabadság és a kereskedelem szoros összefüggéséről: irataiban megtaláljuk egy-két fejezet gondos kivonatát francia nyelven.¹ Az a fejezet érdekelte különösen (1783. kiad. III., 5, 31—35), mely a kereskedelem és a szabadság viszonyát tárgyalja. Gondosan kijegyzi az európai kereskedelem kínai mérlegét és olvassuk Őznél azt a maximát is, hogy «a kereskedelem annak a drága szabadságnak gyakorlása, melyre a természet valamennyi embert alkotott, melyhez hozzákapcsolta boldogságukat, sőt erényeiket. Mondhatjuk: az embereket csak a kereskedelemben látjuk szabadoknak és csak azon törvények által lesznek azzá, melyek valóban a kereskedelmet mozdítják elő: és szerencsés dolog az,

¹ Nemz. Múz. Oct. Hung. 401 és 507.

hogy a szabadság gyümölcse és egyszersmind segít azt fenn-
tartani». Tetszik neki az az állítás is, hogy a kereskedelem
tulajdonképpen a népek *Contrat Social*-ja : ez akadályozza
meg a nemzetek egyéni mohóságának túltengését. Kijegyzi
az érveket, melyekkel Raynal cáfolja a keleti kereskedelem
ellen írt munkákat. Különösen érdeklődéssel kíséri íróját,
mikor az Montesquieure és Rousseau-re emlékezve kifejti,
hogy az európaiak győzelme e hatalmas népeken a politikai
és polgári szolgaság, az éghajlat és az erkölcsök eredménye.
Miután így Raynal kielégítette hű magyar olvasójának sza-
badságszomját ; a következő könyvekben feltalálja a fel-
világosodás másik kedvenc csemegéjét : a teokratikus rend-
szer bűneit Amerika felfedezésével kapcsolatban. Őz Pál
feljegyzzi a mexikói bennszülöttek vallásának furcsaságait,
de különösen a spanyol világuralom hanyatlásának okait :
a mórok kiűzését, az állami kincstár elnyomó gazdaságát
és végül a rettenetes *inkvizíciót*, mely egészen megrontotta
a népek jellemét. Majd magyar nyelvre fordítja a nemzeti
szellemet meghatározó gondolatokat (IX. könyv). Itt egy
megkezdett mondatnál tette le a tollat : akkor kopogtak
tán az ajtón, hogy börtönbe hurcolják a szabadságról álmo-
dó patriótát ?

Őz Pál olvasta Fénelon *Télémaque*-ját is. Jegyzetei igen
tanulságosak : eleven példán láthatjuk, hogyan és miért
olvasták Fénelont a XVIII. században. Őz Pál csakis olyan
olyan gondolatokat jegyez ki, melyek az uralkodóra vonat-
koznak. Az az uralkodó pedig, aki Őz Pál jegyzeteiből élénk
áll, nem az abszolút XIV. Lajos, hanem egy felvilágosult
uralkodó, aki érzi, hogy ő van népeért s nem megfordítva ;
ennélfogva sohasem önmagában keresi az uralkodás célját,
nem lesz kegyetlen despotává. Arra fog törekedni, hogy az
országban sok lakosa legyen és békében éljen szorgalmasan
gyarapítva az ország gazdagságát. Ezért kerülni fogja a
zsarnokságot, mely az emberekből gyáva, lusta, alattomos
rabszolgákat csinál és számúzi a fölösleges fényűzést, hogy
elkerülje a bő élet romlasztó hatását. A királynak közelednie
kell alattvalóihoz, ismernie kell őket és különösen Istent fél-
nie. Az abszolút Józsefnek egész humánus, felvilágosult
programja benne van ebben a regényben, mely így még
XIV. Lajos korában megrajzolja a felvilágosodás útját.
Gazdasági utilitarizmus, politikai liberalizmus, ez már a
XVIII. század hangja, holott még csak 1699-ben vagyunk.

Ezt érzi az egész század és ezért lett Fénelon könyve a világszerte legnépszerűbb olvasmánnyá, melyet minden nyelvre lefordítanak. Bécsben újra ki is adják, holott Fénelon ez az «Ancien Régime» Erasmusa ilyen tirádákkal lepi meg Őz Pált: «Quand les rois s'accoutument à ne connaître plus d'autres lois que leurs volontés absolues, et qu'ils ne mettent plus de frein à leurs passions, ils peuvent tout; mais à force de tout pouvoir, ils sapent les fondemens de leur puissance; ils n'ont plus de règle certaine ni de maximes de gouvernement; chacun à l'envi les flatte; ils n'ont plus de peuples, il ne leur reste que des esclaves dont le nombre diminue chaque jour. Qui leur dira la vérité? qui donnera des bornes à ce torrent? Tout cède; les sages s'enfuient, se cachent et gémissent. Il n'y a qu'une révolution soudaine et violente qui puisse ramener dans son cours naturel cette puissance débordée: souvent même le coup qui pourrait la modérer l'abat sans ressource. Rien ne menace tant d'une chute funeste qu'une autorité qu'on pousse trop loin.»¹ Az ilyen fegyvertárába és így válik a jámbor *Télémaque* izgató irattá annak a kezében, aki szenvedélyének keres benne visszhangot. Pedig a *Télémaque* még a mi apáink idején is az első francia olvasmány volt, amit a franciául tanuló diák kezébe adtak. Hajdan Kis János superintendens is ezen tanult s e sorok írójának francia tanárai is ezt ajánlották első olvasmánnyul.

Míg Martinovics Gabriel Naudénak *Considération sur les coups d'Etat* c. könyvéből tanulja a forradalmakat és államcsínyeket, — védelmében is idézi, — addig Laczkovics az őt jellemző lelkesedéssel olvassa Rákóczy történetét és Caraffa vérengzéseit, ezekből készül az eljövendő eseményekre: «Ich weiss nicht, — írja Szilynek Pózsonyba, — hast du das Buch schon gesehen, dessen Titel ist, La Revolution d'Hongrie, was sich in Zeiten des Rakoczy zugetragen hat, ist in französischer Sprache beschrieben, und zwar so herlich, das ich lange zeit nichts solches gesehen habe, omnes Correspondentiæ originales, Manifesta etc. ibidem continentur, es ist ein schönes Monument, wenn dieses die Ungarn gelesen hätten ante Diætam, vielleicht wäre

¹ XXII. könyv. Őz Pál összes idézetei a XII—XXIV. könyvből valók.

mehr Vernunft in vielen ihren Köpfen aufgewacht. Mir ist auch dieser Tagen ein altes Manuscript zu Hendten gekommen, De Laniena Eperiesensi, welches Karafa gethan hat tempore in illo, unbeschreiblich ist es, was dieser ruchlose Mensch begangen hat, ich muss es gestehen, als ich es durchlas, zitterte alles in mir, theils musste ich Thränen vergießen, ich möchte wahrlich in so lang nicht sterben, bis diese zwey Monumenta in hungarischen Druck erscheinen. Es ist eine Schand und Spott, andere Nationen schreiben unsere wichtigste Angelegenheiten, et majori cum veritate, quam proprii nostri scriptores. Es ist auch schade etwas für die Ungarn zu thun und zu unternehmen, denn man hat gar keinen Dank davor, et hoc tantum id eo, weil sie keinen Verstand haben».¹ Benne van e levélben Laczkovics hirtelen, lobbanékony jelleme, keserúsége a rendekkel szemben, kik forradalmi tettét nem méltányolták. Azt is látjuk e levélből, mint kapcsolódnak be a régi magyar felkelések a magyar felvilágosodás gondolatába.

Verhovszky Sámuel jurátus elkobzott iratai mutatják a legérdekesebb összeállításban a francia forradalom korában egy szabadelvű magyar ember olvasmány-körét.

«Komische Merkwürdigkeiten aus alten theologischen Makulaturen, Rom u. Madrid 1789.

Précis historique de la Révolution Française par G. P. Rabaut. Suiwi de reflexions politiques sur les circonstance présentes 1792.

Die Ruinen, aus dem franz. von Volney

Lexicon der Ketzereyen v. Abbé Pluquet

Sonnerat, Reise in Indien

Droits de l'homme (Paine)

Geschichte und Staatsverfassung der Vereinigten Staaten v. Nordamerika.

Vertheydigung der franz. Revolution und ihrer Bewunderer in England gegen die Beschuldigungen des Herrn Burke nebst abgerissenen Bemerkungen über das letzte Werk des Herrn v. Calonne von Jakob Mackintosh. Hamburg 1793.»

E könyvek közül kettő az exotikus vallások felé forduló érdeklődést képviseli, — az analógiák természetesen Voltaire szellemében a keresztény vallást relatív értéké szállítás

¹ 1791 jan. 8. Privatb. fasc. 4, t. III, no 38.

ják le, — egy egyenesen a keresztény vallást támadja, három a francia, egy az amerikai forradalmat és alkotmányt védi és magyarázza, egy meg nagyobb általánosságban osztja a forradalmi gondolatokat.

Madvay János kerepesi nótárius szekéren könyveket visz Andrassy grófnak. Útközben a könyvek kiesnek, a parasztok a nádasban megtalálják és átadják a hatóságoknak. Madvay uramat becsukják, mert az egyik könyv valami *Catechismus naturalis*, a másik meg a francia alkotmányt ismertette.

De elég egy pillantást vetnünk az aradi, volt Csáky grófi könyvtárba vagy a szintén Aradon őrzött Orczy-könyvtárba, azonnal szemünkbe tűnik a dúsgazdag francia röpiratirodalom, mely a forradalomnak jellemző irodalmi vonása. Ezek a könyvtárak is, mint az imént elsorolt könyvek sorsa igazolják, hogy Magyarországot minden elzártsága mellett is állandó lázban tartották a forradalmi sajtó és a forradalmi események.

III.

Trenck Frigyes.

De nemcsak könyvekből és ujságokból kapott hírt a magyar közönség a francia forradalom drámai eseményeiről. Járt itt valaki, aki szemtanuja volt a nagy eseményeknek s aki nemcsak tollal, hanem hangos szóval, mondhatnám kézzel-lábbal magyarázta az ámuló magyaroknak a nagy francia eposzt.

Ez az oraculum pedig nem más, mint báró Trenck Frigyes, a híres kalandor. Levéltári kutatásaim alapján ezt a különös alakot a magyar eszmék története szempontjából érdekesebbnek és fontosabbnak látom, mint ahogy az eddigi történetírás feltűntette.

Jókai hőségének kalandjait, fogságainak regényét mindenki ismeri. Tudvalevő, hogy Nagy Frigyes Trencket egész életén át üldözte és hosszú kínos fogságra vetette, mert hugával szerelmi viszonyt folytatott. Ez a rettenthetetlen porosz minduntalan kiszökött börtönéből, bejárta a bécsi és pétervári udvarokat, Mária Teréziától kegydíjat élvezett; Aachenben szabadelvű lapot szerkesztett és végül 1790-ben megjelent a magyar diétán, remélve, hogy a magyarok segítségével beülhet nagybátyja, a szlavóniai Trenck Ferenc, híres

pandurvezér jószágaiba, melyeket idegenek foglaltak el fog-sága alatt. Mindez idáig is ismeretes volt.

Azonban sajtósájos módon elkerülte a kutatás figyelmét az, hogy Trenck maga végignézte a francia forradalmat és hogy élményeit a magyarok számára meg is írta mémoires-jaiban! Ezt jelenti a címlapon a mottó: *non relata sed probata refero*.

De ennek a mulasztásnak megvan a maga oka. Trenck ugyanis emlékiratainak ezt a kötetét *Strassburg* jelzéssel *Pesten* nyomtatta ki s a cenzura hamar rá is tette a kezét. Így, bár sok példányt maga is eladott, e kötetek külföldre nem jutottak el s tudtommal a magyar kutatás is figyelmen kívül hagyta a strassburginak tartott nyomtatványt.

Gabelhofer egyetemi könyvtáros titkos kémjelentései érdekes fényt vetnek erre az ügyre.¹ Már 1791 július 9-én jelenti, hogy Trenck mindenfelé árul vagy ajándékoz egy könyvet, melyet ő maga írt a francia forradalomról. 13-án aztán részletesen beszámol kutatásairól. Elmondja, hogy Trenck már az előző évben gyűjtött előfizetőket a könyvre: b. Orczy maga ötven előfizetést szerzett, de Laczkovics és Lányi is gyűjtöttek. Most végre csakugyan megjelent a könyv, mint összes műveinek 9. és 10. kötete. A 10. kötet kevésbé jelentékeny: szatirikus imákat, költeményeket és beszédeket tartalmaz, a 9. azonban igen veszedelmes, mert a francia forradalmat írja le és magasztalja. Megírta e kötetben még a híres nyaklánc-pör történetét is, ez azonban ártalmatlan, sőt miután Mária Antoinette ártatlanságát bizonyítja, a császári házra kedvező.

A könyv címlapján az áll, hogy Strassburgban nyomták.² A szemfüles Gabelhefernek, ki különben gyakorlott könyvtáros volt, feltűnik, hogy a nyomás és a papiros elüt a strassburgi nyomtatványokétól; inkább olyan pest-budai formájuk. Nem tudom, észrevette-e a francia szavakban előforduló sok sajtóhibát (*taisez-vous* helyett: *taije voas*), az *accent grave* és a *cédille* hiányát (Francois), de főleg az *à* betűnek az *á*-val való helyettesítését, ami egymaga elárulja

¹ Privatb. fasc. 11, no 4.

² A két kötet megvan a Nemz. Múz.-ban [Opp. 733]. Pontos címzése: Friedrich Freyh. von der Trenck sämmtliche Schriften, Neunter Band. — *Non relata sed probata refero*. — Strassburg 1791. (in -8°, 344 l.). A tizedik kötetben a je mondat hiányzik.

a magyar nyomtatványt, mert ilyen betű külföldi nyomdában nincs is. Elég az hozzá, gyanús lévén a dolog, megkérdezi Trencktól, vajjon tényleg olyan messze van az a Strassburg, ahol ezt a könyvet nyomták? Trenck szokott nyíltságával nevetve bevallja, holott tudja, hogy Gabelhofer kémkedik, hogy ezzel a fogással csak a cenzurát akarta rászedni. Erre Gabelhofer, mint valami kopó, elindul vadászni. Nyomdáról-nyomdára jár, megmutattatja magának a betűket. Nem kell messze mennie, már a második nyomdában, Landerer Mihálynál megtalálja pontosan a könyvben használt betűtípust. A Patzkóé is hasonlít, teszi hozzá, de egészen bizonyosan a Landerer nyomta Trenck könyvét, már eddig is zúgnyomdász hírében állott. Ő nyomta például Szaitz Leó iratait. Gabelhofer kezét dörzsöli örömeiben és újra elszalad Trenckhez, aki ezek után őszintén bevallja, hogy tényleg Landerernél nyomatta könyvét. Dicsekedve még hozzátette, hogy két nappal azelőtt már 168 példányt eladott vagy elajándékozott.

A cenzura persze rögtön elkoboztatja a Trenck iratait, amennyiben ezek a könyvtárúsnál megtalálhatók. De a könyv magánúton is terjed, elkapkodják, hiszen Trenck a nagy francia eseményeket írja le benne, melyeket saját szemével látott.

Ezért maradtak Trenck forradalmi mémoires-jai mind- eddig ismeretlenek, pedig nemcsak a Trenck életírója, hanem a francia forradalom történetírói is találhatnak benne számos érdekes és új adatot. Már ez egymaga elég ok arra, hogy itt bővebben foglalkozzunk vele, de bennünket első sorban azért érdekel, mert a magyar közönség belőle részletesen megismerte a francia forradalom első hónapjainak drámai eseményeit.

Trenck könyvében igyekszik úgy szerepelni, mint aki egyaránt jóban volt a patriótákkal és az arisztokratákkal. Való igaz, hogy Trenck népszerűsége 1789 táján határtalan volt Franciaországban; mint Latude-öt, őt is a despotizmus áldozatának tekintették: mémoires-jai pedig már régóta foglalkoztatták az emberek képzeletét. Hígyjük el neki, hogy bejáratos volt a szalónokba, hiszen valóságos Trenck-divat volt Párizsban. Két színdarabot játszottak, melynek címe: *Le baron Trenck*, nyolcvanszor adták telt házzal. Voltak szelencék à la Trenck, hajviselet à la Trenck, mindenféle divat à la Trenck; a legelőkelőbb és legszebb dámák

karpereceken hordozták arcképét. A «charmant» öreg németnek nevezték és Trenck önérettel emlegeti sikereit a nők körében.

Ő azonban, mint «világbölcshöz» illik, nem avatkozott bele az események folyásába. Hideg fölényrel nézte, bár egész rokonszenve a francia népé, melyet csodált, mert a forradalomban példáját adta politikai érettségének és higadtságának.

A forradalom okai között elsorolja XIV. Lajos pazarlásait, hadjárait, melyeknek eredményképen az államjavakat bérbeadták és ezzel az államot kiszolgáltaták a vérszopó intendánsoknak. Az udvari luxus, a keleti despotizmus, a maitresse-uralom, a «Lettre de cachet»-k XV. Lajos alatt is folytatódtak. Például idéz egy esetet, melynek maga is szem és fültanúja volt Spaa fürdőhelyen. Du Barry, a híres maitresse sógora, dicsekedve mesélte egy nap angolok és németek jelenlétében, hogy záratott el «lettre de cachet»-vel egy fiatalembert, mert kedveséről gúnyosan merészkedett nyilatkozni. A család könyörög, eressze ki. «Mennyi pénze van?» kérdezte Du Barry. «Legfeljebb 80,000 livres», volt a válasz. «Hát akkor hozzatok holnap nekem 60,000-et, és akkor szabad lehet; a megmaradt 20,000-ból elutazhat, de ki az országból.» Du Barry La Vrillère hercegtől még szemrehányást is kapott nagylelkűségéért. Végre a jóságos XVI. Lajos került a trónra, akit a természet arra alkotott, hogy a francia forradalmat szerencsés befejezésre juttassa (!) Aztán hosszasan ismerteti az arisztokrácia intrikáit Necker ellen. Előadása ott válik élénkebbé, ahol a saját szemével látott események előadása következik. Jelen volt az États-Généraux megnyitásán, megbámulta a pompát, a képviselők ófrancia IV. Henrik-kori viseletét, unatkozott Necker beszédén, izzadt az egész idő alatt. Mirabeau arcképét élénk színekkel festi meg, jól tudva, mennyire érdeklí ez a magyarokat, akik közül minden második Mirabeau szerepére vágyott a diétán. «Mirabeau tulajdonképpen a leggazabb, legszemtelenebb, leghűtlenebb és legbecstelenebb ember a királyságban. Így ismeri őt mindenki. De viszont merész, szemtelen és erkölcstelen. Csak pénzt akar nyerni, az egész világot megcsalni, dicsvágyának és hatalmaskodásának érvényt szerezni. Értelme behatol mindenbe, és gondolatai cikáznak mint a villám; képességei nagyok; ékesszólása oda viszi minden hallgatóját, ahová akarja. Ölyvpillantásában boszú

és rablás vágya ül. Előadása zengzetes, elragadó és hatalmas. Zsenije gonoszindulatú, de általános jellemű; és tényleg nagy ember volna, ha egyúttal tisztességes is tudna lenni. Ennek azonban még a látszatát is kerüli. Megvet minden ócsárlást, szemtelen és vakmerő. Fennhangon dacol minden erénnyel és becsületességgel; tolla maró, szatirikus, behizelgő, meggyőző, gyors, tele leleményességgel és kellemes fordulatokkal, melyekbe kimeríthetetlen gondolatait öltöztetni tudja. Egyszóval ő a legveszedelmesebb ember az emberi testvériségben, aki mindent mer, hogy célját elérje. Nem tagadom, hogy egy ilyen nagy nemzetgyűlésen ilyen emberek nem haszontalanok. A figyelmet lekötő előadásával, mert tudják, hogy esze mélyenjáró és kutató szeme világosan lát. Ő tehát sok jónak lehet megindítója, sok új tervet kovácsolhat; és mivel szívét, szándékait ismerik, egészben véve nem veszedelmes, hanem ami jó van gondolataiban, az felhasználható. Nem ismer kíméletet. A szerény tagok döntenek és igyekeznek mérgéből és nyálából orvosságot készíteni az általános közjó számára.» Így csak az írhatja le Mirabeaut, aki látta és hallotta a nemzetgyűlésben szerepelni.

Trenck maga hol Versailles-ban, hol Saint-Germain-ben lakott, ahol a Duc de Noailles fogadta házába. Sokat beszél az arisztokratákkal, akiknek tanácsokat osztogat s akik felkínálnak neki egy ezredet, de ő nem fogadja el. Mindezt nem kell okvetlen komolyan venni. De elhíhetjük, mikor kisebb eseményeket ad elő. Saint-Germainben, ahol 240 gárdista volt elszállásolva, a Jeu de Paume-eskü előtti éjszakán tanuja volt a kormány kapkodásának, aki minden órában más parancsot adott ki a gárdának. A gárdisták a városba szaladtak ólmot és lőport venni és szeretőiknek elmesélték a rettenetes titkos parancsot: Versailles-ba kell menniök a nemzetgyűlés tagjainak letartóztatására. Azonban a polgárság felneszelt és nem adott a katonáknak municiót. Élénk színekkel ecseteli július 13-ikát és ablakából nézi a külvárosi bódék égését. Ekkor azonban már új lakásba megy: megérzi a nagy fordulatot, elutazást színlelve visszatér és a Palais Royalba költözik, Boehmer német ékszerészhez, akit a híres nyakláncpörben oly rútul becsaptak. (Ez a színleges utazás került bele minden életrajzába, mint tényleges távozás, mert franciaországi mémoires-ját nem ismerték külföldi életírói.) A Palais Royalról,

mely a forradalmi elemek találkozóhelye volt, igen hű és tarka képet fest. Ezen a gyönyörű sétaterén, mely rendőri immunitást élvezett az orleansi herceg jóvoltából, árulták az ő arcképét és röpiratait is. Ott olvasgatta az óránként megjelenő brochure-öket, szemlélte az ékszerüzleteket, a híres kokottokat, akiknek ez volt a találkahelye, hallgatta a népszónokokat, kik itt, mint Camille Desmoulins, székre állva izgatták a népet; látta a tollakkal felcícomázott déserteuröket a Palais Royal-beli nimfák karjaiban, eljárt báró Heyden nevű barátjával a hollandi emigránsok klubjába, ahol mindenféle forradalmi terveket kovácsoltak. Ez a Heyden La Fayette jó barátja volt s tőle állítólag minden államtitkot előre megtudott. Látta, amint a Palais Royal szép sétaterén egy abbét, ki Necker ellen mert nyilatkozni, felültettek egy fára és ott két gally között térdelve kellett bocsánatot kérnie Istentől, a néptől és Monsieur Neckertől. Végül is egy lajtorján menekült el, amit egy ablakból eresztettek le a fára: csupán kalapjaikat vágták hozzá még búcsúzóra a patrióták.

Trenck sem bánta meg, hogy elhagyta régi lakását. Egyes csapatok keresték ott július 13-án, hogy induljon élükön a Bastille ostromára! A dolog akármilyen romantikusnak látszik, nem valószínűtlen. A nép egyszerű logikájával úgy gondolta, hogy a börtönök híres áldozatánál, a rettenthetetlen katonánál alkalmasabb vezető nem lehet a despotizmus szimbolumának lerombolásában. Tényleg Trenck, a börtönszakértő, nagy belső megindulással, hosszan, áradozva adja elő, mily öröm fogta el, mikor a Bastille parancsnokának De Launaynak vértől csöpögő fejét meglátta és öröme gyönyörűséggé fokozódott, mikor másnap kísétálva elnézte a rombolók serény munkáját.

Kevésbé van elragadtatva Foulon és Berthier meggyilkolásától, melyről mint szemtanu rettenetes részleteket tud elmondani. Éppen sétált a boulevard-on, mikor egy csoport dobszóval rohan feléje és egy utcasarkon szembe találja magát Foulon feltűzött fejével, akivel hat nappal azelőtt együtt ebédelt. «Oly egykönnyen nem ijedek meg. De ez a látvány megrázott . . . A kopasz koponya tele volt sebekkel; egyik szem kicsüngött; a szájba egy csomó szénát dugtak és húscsapatok lógtak a levágott fejről.» Mikor La Fayette-től megkérdezte, miért engedték, hogy a nép ily borzalmasan végezzen a két ártatlan emberrel, La

Fayette először kitérő választ adott, de mikor észrevette Trenck pillantásában gondolatát, így szólt: «Foulon és Berthier rövid fogságuk alatt oly sok mindent mondtak el az udvari párt rettenetes terveiről, hogy lehetetlen volt őket rendesen kihallgatni, különben nem lehetett volna magasállású személyeket megmenteni. Hogy tehát a dolog örök feledésbe merüljön, önkényt átengedték őket a nép dühének.»

Trenck hallja magántársaságokban, mily sok rágalmat szórnak gyűlöletből az *Autrichienne*-re: Marie Antoinette-re. Felcsap védőjének. Hogyne tenné ezt, jóltevőjének Mária Teréziának lányával! Valaki becsületszavára állította, hogy Frankfurtnál 500 szekérral találkozott, mely gabonát vitt ki Franciaországból, amit a királyné ajándékozott a császárnak. «Ilyen bolondokat fecsegték Párizsban. És a politikusok és az öreg asszonyok közül egy sem kételkedett az elbeszélés hitelében, mert a francia saját határain kívül egyáltalán semmit nem ismer, sem észjárásába belekapcsolni nem tud. Én erre megszólaltam és bebizonyítottam nekik, hogy a gabona Magyarországon sokkal olcsóbb, mint most Franciaországban, és hogy minden mérő a tengelyen való szállítással a Dunáig és innen Zimonyig legalább egy louis d'orba kerülne.»

Mindezek dacára Trenck bámulja a forradalmat. Ilyen nagy változást ily kevés áldozattal végrehajtani, erre csak a francia nemzet képes. Bámulja, mily rendesen és kötelességtudóan viselkedett a polgárság e nehéz időkben és emlékirata valóban hizelgő a francia népre nézve.

Augusztus 6-án utazott el Trenck, miután energikus fellépésével kivitte, hogy fegyverestül távozhattott az országból. Útja valóságos diadalmenet volt. Időnként fegyveres csapatok állják el útját, akik emigránsokra vadásznak, de mikor felismerik, nagy örömujjongások között bocsátják tovább. Metzben a kapuig elkísérik, a tisztek megölelik; tartóztatják, míg végül: *vive le Baron Trenck!* kiáltások közt elhagyta a vendégszerető metzieket.

A bécsi ágensnek volt oka nyugtalanzkodnia: Trenck könyvénel a magyarok bajosan olvashattak élénkebb leírást a forradalomról. Bármennyire tiltakozik az ellen, hogy a francia forradalmat más országokban utánozzák, mert szerinte ilyenre csak a francia nép képes, a Bastilleról, despotizmusról, forradalomról szóló tirádák szívhez szóltak,

drámai képei a fantáziát foglalkoztatták. Ami hiányzik stílusában, azt pótolta hangos szóval; amerre jár, mindenütt a konstitúciót és a forradalmat magyarázza s a nép szinte csüng az ajkán.

Mil or 1790-ben megjelent a diétán, úgy látszik gróf Forgách Miklós nyitrai főispán ösztönzésére elárasztotta az országgyűlést antiklerikális röpirataival. Ő Voltaire szerepébe képzelte bele magát, a dinasztíát kimélte, a nemzeti hiuságnak is hízelt. A királynak is küld jelentéseket, melyekben szokásos fölényes hangján megadja a magyar bonyodalom kulcsát. «A bomlás forrásai... tudatlanság, heves nemzeti jellem, értelmük rossz emésztése, alkotmányvisszaélések, egyéni célok.» De legfőképp a hierarchikus ravaszság! «Püspökök nem lehetnek patrióták és még kevésbé a jó király munkatársai. Csak a despota használhatja őket. Ők a tudatlanságot, az entuziazmust és a fanatizmust táplálják s ebből az ő uralkodási és bírvágyuk számára előnyöket szívnak ki: a főnemesség büszke és buta, a kismemesség ellenben ingadozó, rövidlátó és előjogaihoz vakmerően ragaszkodó. Itt az olyan emberek hiányoznak, mint én, akik a féktelen tömeget meggyőzéssel megindítani és vezetni is képesek. Az egri püspök Ő Felségének, a polgári erénynek, az állam jólétének legveszedelmesebb ellensége. Én őt lelepleztem! /»¹ Így leckézteti Trenck a királyt. Elképzeldhetjük, miket mondott a magyaroknak. Az őszinte, naiv öndicséret és szókimondás sajtóságon kapcsolódnak a nagyzóló kalandor érdekeihez.

Aztán elmaradnak a jelentések és róla kezdenek jelentgetni. Gyanus volt mint porosz és mint francia ágens.² 1790 vége felé már Trenck is tudja, hogy őt feljelentették, még pedig Gabelhofer, Barco tábornok embere. «Der Trenck ist aber ein ehrlicher Mann», mondja zavartalan önérettel, mert ő szeret magáról harmadik személyben beszélni.³ Bécsben megfogadtatják vele, hogy nem ír semmit és fel-emelik a kegydíját. De Trenck 1791 júliusában visszatér és titokban kinyomatja mémoires-ját a francia forradalom-

¹ 1790 jul. 21. Privatb. fasc. 4, t. III. A leleplezés: ich habe ihn entlarvet! célzás a *Der entlarvte Priester* c. röpiratra.

² V. ö. R. Gragger, *Preussen, Weimar und die ung. Königskrone*. Berlin u. Leipz. 1923, 84 l.

³ Liedemannhoz, 1790 nov. 11, Privatb. fasc. 4, t. III.

ról. Népszerűsége napról-napra növekszik. Nagyváthy, Müller főkertész, Vally, B. Orczy, Laczkovics segítségével osztogatja és árulja a párizsi forradalom leírását, dicséri, magyarázza és magyarra le akarja fordíttatni a francia alkotmányt. Gabelhofer kétségbeesve látja, hogy már az ő kedves pest-budai német polgárai is, kik eddig az ő eszközei voltak, Hacker, sőt Tuschl, a budai polgárok vezére, úgy hallgatják, mint az oraculumot. Mikor Bécsben tartózkodik, különösen az egyszerűbb magyar polgárok sűrűn keresik fel leveleikkel és tanácsokat kérnek tőle.¹ Többnyire a francia forradalomról beszél. Kijelenti, hogy az uralkodókat korlátozni kell, hatalmuknak gátat kell vetni és azt mondogatja, hogy a nép és a polgárság minden országban, de különösen az osztrák tartományokban rabszolgasorban él. Hozzáteszi még azt is vakmerően, hogy az ostoba osztrákok szívesen viselik a rabszolgasort. Minden alkalommal csak a francia forradalmat magyarázza, úgy tünteti fel, mint a legszerencsésebb alkotmányt és jósolgatja, hogy egész Európában ugyanúgy fog fordulni minden. Amióta megjött, a *polgárok* is mindenfelé francia szabadságról, a királyok ígájáról, revolúcióról beszélnek. A polgárok hangulatát igyekszik megváltoztatni.

«Mikor az a hír terjedt el, hogy a francia király elmene-kült, dühöngve szaladgált ide-oda és azt kiabálta, hogy a nemzetet elárulták, *ő most azon vágóban Franciaországba siet, a nemzeti csapatok élére áll és a királyi canaille-t majd alaposan megleckézteti.* Még hozzátette, hogy a királynak ez a szökése és ez az ellenforradalom Ő Fenségétől a mi legkegyelmesebb császárunktól más olasz és spanyol hatalmak segítségével indult ki és hogy ez volt az olaszországi utazás oka.

Mihelyt a második hír jött, hogy a francia királyt újra elfogták, ekkor újra triumfált a finom alak (*sauberer Herr*) és így kiáltozott: *Most látni, hogy az osztrák megszüntet mindent, mert a család többi része Brüsszelben van.*

Akkor még hozzátette: «én majd megmondom magának a királynak, ha ő nem ad egyenértéket és jószágot Magyarországon, akkor egyenest Franciaországba megyek».²

Bizonyára több messzelyt felhajtott már a jó báró,

¹ L. Gragger *id. m.* 84 l.

² Gabelhofer 1791 júl. 9.

mikor ilyen zavaros beszédek tartott. De ami érdekes és tanulságos ebben a kicsinyes és bőbeszédű kijelentésben, az a tény, hogy a polgárság ámulattal hallgatta Trenck magyarázatait és hogy így ő valóságos eleven összekötő kapocs volt a francia forradalom és a magyar közvélemény között. Mémoire-jaiban közöl egy levelet, melyet egy párizsi patriótától kapott, titkos jelentések is emlegetik, hogy levelezésben áll a francia nemzetgyűlés tagjaival,¹ tehát ő is érezte történelmi fontosságát.

De nem soká folytathatta mesterségét: Koburg herceg megelégette Trenck magyarországi szereplését, vasra verette és Bécsbe szállította. A király ugyan újra megkegyelmez neki, de most már nem tér vissza többé Budára. Ellenben annál több koldulólevéllel árasztja el volt magyar barátait. Laczkovicsnak keserűen panaszkodik «a papok intrikáiról» és miután figyelmezteti, hogy élete veszélyben van, pénzt kér tőle.² De Laczkovics, ki legtovább kitartott Trenck mellett, — ő volt a fordítója és lelki osztályosa, — már szintén felismerte benne az «imposztort»,³ és nem ad, s e helyett régi pártfogóihoz Tihanyhoz, b. Orczyhoz, gróf Forgáchhoz és b. Prónayhoz utasítja. Erre ezeket is elárasztja kolduló leveleivel. Forgáchnak ezt írja:⁴ «a legközelebbi diétán olvasnak Magyarországon egy broszúrát, melynek nagyobb hatása lesz, mint Babelnek, Ninivének és a *Bilánx*-nak és majd pirulnak azok, akik megvetették Trencket; addig is, hogy élvezzem az erényes, merész és igazmondó reformfilozófus teljes szabadságát, bejárom Európát mint Belizár; legalább is Bécsset az ő állapotában hagyom el, kénytelen lévén alamizsnát koldulni abban az országban, ahol a Grassalkovicsok, Sándorok, Péterfiek, Markovicsok és Jankovicsok nyugodtan ülnek az én jogos birtokomban; mert védik őket a kis birák és a mágnások, kik annyit okoskodnak a nemzet jogairól és privilégiumairól... Ön ismeri szerencsétlenségem forrását, ez az én sztoikus büszkeségemből folyik, mely értékemnek belső meggyőződéses érzésére támaszkodik». Igen, ez a

¹ Gragger *id. m.* 209. sz. jegyzet.

² 1791 okt. 22.

³ 1791 aug. 16.

⁴ 1791 nov. 20. Mind e levelek Privath. fasc. 4. t. III. p. I. no 38.

valóság: a nagy dicsőség gőze fejébe szállt, pedig sem jelleme, sem tehetsége nem volt elég erős ahhoz, hogy hőssé legyen, amivé sajátságos életsorsa predesztinálta volna. Pénzt azonban nem kap s kénytelen kedvenc hasonlatával élve: mint Marmontel vak filozófusa, a felvilágosodás népszerű regényalakja, Európát koldulva bejárni. Régi dicsőségének emléke Franciaországba húzta, ott is végezte ártatlanul életét: Fouquier-Thinville mondta el rá a vádat, a konvent a szentenciát, André Chénierrel, a nagy francia költővel együtt ült a vádlottak padján és vele együtt került a nyaktiló alá.

IV.

Franciák.

Porosz katonatiszt volt tehát az egyetlen idegen, ki legalább egy évig nyíltan propagandát űzött a francia forradalom érdekében. Maga Martinovics sem állott a franciákkal összeköttetésben, minden erre vonatkozó állítása, Robespierre, Guiton de Moreau és másokkal való kapcsolatai üres koholmányok, melyeket később maga is visszavont. Maguk a bécsi forradalmárok tényleg keresték az összeköttetést a franciákkal, de csakhamar leleplezték őket. Báró Fries titkos levelezésben állott velük; mikor kiderül, főbe lövi magát.¹ A bécsi és egyéb osztrák szabadkőművespáholyok, így a *Zur gekrönten Hoffnung*, melynek az egész Bécsben megforduló magyarság tagja, kapnak hébe-hóba egy-egy propagandairatot Franciaországból; ezekben a franciák köszönik munkájukat, mely az emberiség egyenlőségét és a mindenkit megillető szabadságot megalapozta.² Az ijedt páholyok sietnek áttenni az iratokat a hatóságokhoz. Vannak hírek arról is, hogy Bécsben francia és porosz emisszáriusok könyveket szállítanak a magyaroknak, kik közül sokan sűrűn látogatnak fel Bécsbe, sokan meg állandóan ott tartózkodnak.³

Jelentik, hogy a magyar vidéken is dolgoznak francia emisszáriusok; Martinovicsot is, míg titkos ágens volt,

¹ Gotthardi 1791 márc. 24. Privatb. fasc. 14.

² U. o. no 528.

³ Zocchi jelentése; Privatb. fasc. 11, no 24.

egy gyanus francia kikémlelésére küldik ki Pécsre.¹ Az egyik kém, Almásy grófnő, határozottan állítja, hogy gróf Fekete Jánosnál Budán 14 napig bezárva tartózkodott egy francia emisszárius.²

Mind e híreket bajos ellenőrizni. De vannak pozitívabb adatok a Pest-Budán élő franciák magaviseletéről. Stroh-meyer könyvkereskedő jelenti Bécsbe, hogy egy pesti francia nyelvmester, valami Le Page nevű, ki már több éve itt tanít, a Mathias Eder-féle kávéházban a délutáni kávé mellett bosszantó hevességre gyuladt a nemes francia szabadság, a szent alkotmány, a francia nagylelkűség s ilyesmiknek védelmében. Ellenben gúnyosan ábrázolta beszédjében az itteni kormányzat lomhaságát. A kávéház tele volt fiatal magyar nemesekkel, polgárfiakkal, polgárokkal és Gyulay Sámuel-ezredbeli tisztekkel, akik megpróbálták ellentmondani, de nem tudtak megbirkózni a francia heves ékesszólásával. Tanítványait is ilyesmire oktatja. Egy másik francia nyelvmester, bizonyos Schmidt nevű, magántársaságban tette meg ugyanazt a vakmerőséget. Barco tábornoknak egyik hú embere hallgattatta el. Mikor Stroh-meyer jelentést tesz minderről Goslet tanácsbeli expeditornak, az vonakodott vizsgálatot indítani, mondván, hogy hiszen majd minden házban úgy beszélnek és ő neki semmi kedve nincs denunciáns hírébe kerülni.³

Ilyen körülmények közt gyanus minden francia, aki csak erre vetődik. Gabelhofer a könyvtárát látogató franciákra is sanda szemmel néz, mert nem akarják nevüket a vendégkönyvbé beírni. Hallja, hogy sok francia jár a vidéken, kik az uraságoknál mint nevelők szolgálatba lépnek. Ez azonban igen veszélyes lehet a jövőre, írja, mert elszórhatják a lázadás magvát a szabadsághangulat terjesztésével. Ajánlja a császárnak, hogy mint Mária Terézia idejében, tiltsák el a francia udvarmesterek és mademoiselle-ek nevelői alkalmaztatását.⁴

Mikor a háború kitör, újabb alkalom nyílik az érintkezésre. Francia foglyokat szállítanak a Dunán Vácra. Szentmarjay, az általánosan ismert «enragé», ki Hajnóczyhoz

¹ Gotthardi 1791 nov. 12.

² 1790 dec. 22 ; Privatb. fasc. 11.

³ 1792 febr. 24. A kávéházi eset 2 nappal előbb történt.

⁴ 1791 jan. 1. Privatb. fasc. 11 no 4.

és Abaffyhoz írt leveleit *Citoyen* megszólítással kezdi, elébük megy Rédey nevű barátjával, megcsókolja őket, hosszasan beszélget velük, kap kokárdát, néhány gombot és két assignatát; a kokárdát mint ereklyét őrzi és csak úgy mutatja meg látogatóinak, ha letérdelve megcsókolják.¹ A köztársaság jelvényeit feltüntető gombok gyűjtése és a foglyok iránti rokonszenv országos lehetett; a gombok Erdélyben is keresett cikkek, Barsay Ábrahám pedig egy francia hadifogolynak, akinek nem volt inge, odaadja a magáét.²

Tüzes volt a levegő, általános a lelkesedés, minden varázslatosnak látszott, ami a politikai csodák országából jön. Aki csak érintkezik franciákkal, elveszett ember. Juhász János, budai katonai káplán, bejár a fogoly francia katonákhoz lelkipásztorkodásra; ő is lemásolja a Martinovics-kátét: nincs a két tény között összefüggés?

Maguk a foglyok is hozzájárultak a hangulat emeléséhez. 1794 augusztus 10-én a Neugebäude-ba zárt franciák megünnepelték a királyság bukásának évfordulóját. Az udvaron szabadságfát állítottak fel, melyre vörös sipkát tűztek, aztán táncolva körülugrálták a fát, énekelték a *Ça ira*-t és kiáltották: «vive la République, la Liberté et l'Égalité!»

Az utcáról sok ember tódult be az udvarra és ámulva nézte ezeket a rettenetes dolgokat. A katonaság aztán bezáratta a kapukat és eltávolította a nézőközönséget. Estére a franciák kivilágították pavillonjukat.³ Volt arra is eset, hogy rizspor formájában puskaport csempésztek be a francia foglyokhoz.⁴ A fáma szerint Martinovicsék összeesküvésének is a Josephinumban őrzött 1500 francia fogollyal való egyetértésben kellett volna kitörni. Ez ugyan csak mendemonda, de ebből látható, milyen izgató körülmény volt a foglyok

¹ Pörratok; Vertr. Acten, Secr. no 7 (r. sz.) és Szolartsik vallo-mása.

² Baranyai Z., id. m. 165.

³ B. Mednyánszky jelentése 1794 aug. 12-ről; Privatb. fasc. 26. Barco, akit Mednyánszky megkérdezett ez ügyben, tagadja, hogy fa volt felállítva és hogy éltették volna a köztársaságot. A táncot és a kivilágítást elismeri. A bécsi porosz követ jelentését közli Abafi: Hazánk XI, 243.

⁴ Bizonyos Warmann, aki egy ismeretlentől kapta a megbízást és jutalom fejében vállalkozott rá (Szirmay Antal, id. m. Hazánk X. 338).

puszta jelenléte.¹ Az összeesküvés leleplezése után el is szállították őket Temesvárra.

Nagy hírneve volt nálunk is a jakobinusok propaganda-szervezetének. Erre vall a következő eset:

Festen a «Zu den sieben Churfürsten» szállodában maszkabál van. Egy császári katonatiszt *Liberté* asszonynak öltözik fel. Rongyos a ruhája, mint a köztársaság pénzügyi állapota, foltozott mint a törvényhozása. Egy szemére vak, a Bastille bevételénél beverték az orrát. Kontya felfújva, mint a francia szabadság és a következő nyomatott proklamációt osztogatja:

Vive la liberté!

Wir de la Gottes auserwählte François Narren, macken all Personen unser Compliment. Haben Si geschickt durch die Propaganda unsere Courier auf den Pferd de la Nation zu inviter, dass Sie möckten rebelier über gute Ordnung, damit Sie möckten geniess unser Liberté de la Paris. Sie muss aber nit erschreck über unser Courier: Er wird zwar anzeig duch sein Habillement unsere abgetrennte Finance, und geflickte Legislatur, dass unser France Liberté nock nit iss in gut perfection.

Sie miess ock nit erschröck; dass unser Courier auf une Aug iss ein Schwarz-Staar, und auf den anderen blind; Hat si un peu zerstoff sein Nas bey der Bataille in der Bastille. Ungeackt des iss er dock un Philosophe de Canaille; il parle par le cul de l'âne; Hat sie Grand-Sporn in Kopf, siht durk die Ohren, kann vill spreck von der Liberté de France, so er nur in Paris gehört, aber nit in Paris gesehen.

Unser Courier wird euck explicier unser France Liberté: dass sie so aufgeblas wie sein Haarbeitl; und dass wir hab viel zu fress, dass wir so gar können mack aus unser Délicat Speis Maschen auf die Harbeitl.

Wir sind also curiose, ob Si werd acceptier noter Liberté? Ma foi! wir können Si versickern, die Liberté zu erobern ist nur un jou jou d'enfant. Wenn Si also Plaisir an unser France Liberté haben, so plaitir aufzustecken noter Coquarde à la Mode de Rebellion. Ma foi! Es iss dock grand Mérite für die Liberté zu sterben, oder en Compagnie un

¹ U. ott. 339. A bécsi porosz követ is így adja elő az összeesküvés tervét id. h.

peu a une Lanterne gehangen, un peu gerädert, oder un peu fort mit der Ruthe ausgepeitscht zu werden.

Damit aber alle Personnes sehen, dass wir mit aller Vérité mit allen Nations un Complote macken wollen, so haben wir beschloss von unser Nation Garde die verweg-nisten Fischer Weiber mit zu geben, damit Si defendier, dass nit wird gestoch un Loch in die Liberté, und damit alle Nations à la Mode de Racaille de Paris ihre Gardes ein-richten, und unsere Courier de la Propagandâ de Jacobins Glubs von aller besseren Prudens schützen mögen. Signa tum Paris dans l'Année de la stupidité, dans le mois de la Rebellion.

MIRABEAU m. p.

Jacobin Glubs à Paris
de la Propaganda.

Így mulattak Pesten 1792 farsangján. Az ágens, aki az ügyet jelenti, még ezt a tréfát is veszedelmesnek tartja.¹ Semmi szükség arra, hogy az izgatottságot ilyesmivel növeljék.

De a háborúból vagy fogságból visszatérő magyar ka-tonának is terjesztették a nép között a forradalmi elveket. Egy hazatérő határórt «Káprál Uram»-nak szólítanak a föl-díjei, mire az kifakad: «Éj mit Uram, Franciaországban nincsenek urak, hanem csak polgárok, és ott hasonlíthatat-lanul jobban megy minden mint itthon».² Így érthető Abaffy ötlete is, aki egy fogoly magyar katona feljegyzései formá-jában írja meg a nép között terjesztésre szánt dialogusát a francia alkotmányról és szabadságról.

V.

Az arisztokrácia.

Ezek azok a csatornák, melyeken át ömlöttek a francia forradalom eszméi hazánkba. A feszültség egész Európában általános. A *Berlini Pap* verse, mely nálunk *A' Frantz Országá*

¹ Strohmeyer 1792 febr. 23, A tréfás röplap mellékelve.

² B. Mednyánszky: 1795 április 11. Fasc. 28.

Zendülés címen terjedt el¹ az európai közhangulatot fejezi ki. Szívből örvend a költő a franciák feltámadásának.

Fussatok! Fussatok! Negédes Királyok!
Ti szabad nemünket tapodó dagályok!
Meg-rendültt Széketek' karjai inognak,
A' dörgő Mennykövek már boszszút morognak.

A «Frantz-föld» körül három agyarkodó ördög forgólódott:

Fennyen Uralkodás, Pap' Hatalmassága,
'S a' Fő Réndnek kintsét szomjuzó kórsága.

A polgárokat börtönre vetik:

Bászt! te Szabadság hervasztó sir halma!

Gonosz árendások kiszítták a nép véréit. Felemlíti IX. Károlyt, ki a Bertalanéjen úgy lőtt a népre, mint vadász a vadra.

S mit talál sok gyilkos eset Irójánál
Szörnyebbet a Vallás *Kálász* halálánál?
Te később származott! boszszút állj érette:
Véres áldozattyát Papi Törvény tette.

De most példát ad maga Párizs:

Venus lakó-helye, Puhaság' Példája,
Meg-gyengült világnak vásott oskolája,
Páris! intlek, légy most *Sparta*, 's rab-lántzodat
Szakaszd szélyel, mutasd erős szándéodat.

Ilyen verseket olvashatott Bacsányi is, mikor saját hazájának figyelmét irányította Párizsra költeményeiben.

A *látó*-ban írja meg, mit jelentett a forradalom az ifjú mohó lelkeknek:

¹ Nemz. Múz. Quart. Hung. 1613. Azonkívül megvan gr. Zichy István tulajdonában és az Esterházy ktárban is. A cím után még ez áll: a Berliini Pap után szabadabb fordítás. A kézirat végén M. L. (Mednyánszky?).

Vidulj, gyászos elme! megujul a világ,
S előbb mint e század végső pontjára hág . . .

Ama dicső nemzet felkelt im egészen
Mely a két világnak megváltója lészen . . .

Az Erkölc, Ész, Erdem, Igazság, Törvény, Egyenlőség. Szabadság győzelmét jelenti ez a nagy történeti változás,¹ Drámai hatású, rövid kis versben kiált az elnyomott nemzetekhez :

Nemzetek, országok! kik rút kelepében
Nyögtök a rabságnak kinos kötelében ;
S gyászos koporsóba döntő vasigátok
Nyakatokról eddig le nem rázhattátok ;
Ti is, kiknek vérit a természet kéri
Hiv jobbágyitoknak felszentelt hóhéri,
Jertek! s' hogy sorsotok előre nézzétek,
Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!

Bacsányi kis versénél jobban nehezen lehetne a forradalmi hangulat pszichológiáját összegezni. Mindenki leste, várta a párizsi eseményeket, mindenkinek lelke dagadt a szabadság eszméjétől, csak az uralkodóké nem, kik egyszerre felszentelt hóhérokká váltak.

Erdemes és tanulságos Bacsányi védelméből e verséhez írt ma is ismeretlen magyarázó kommentárját idéznünk : «Igaz továbbá, hogy a franciák *példája* általában bőséges alkalmat adott a *verselésre*, írásra és *gondolkodásra* ; a költőknek nem kevésbé, mint a szónokoknak, filozófusoknak, teológusoknak, kormányzóknak és alattvalóknak, népeknek és fejedelmeknek ; egyszóval mindazoknak, kik eszük birtokában nem csupán tényészéletet élnek, hanem mint emberhez illik, gondolkoznak is. Az, ami Párizsban történik, és történt, természeténél fogva a legnagyobb figyelemre ösztönzi az egész földet ; és az emberek értelmében máris nem kisebb forradalmat idézett elő, de leginkább a jövőben fog előidézni (különösen ha a háború sokáig húzódni találna) . . . mint magának a keresztény vallásnak a megalapítása! — Tovább megyek — mert *használni* szeretnék — és

¹ Szinnyei Ferenc, *Bacsányi János. Irodört. Közl. VIII. 179.*

azt mondom: «Szerencsétlenek azok az uralkodók, szerencsétlenebbek azok a miniszterek, kik az egymást húzó és vonzó emberi dolgok természetével ellentétben, azok saját-ságait át nem látva az okoknak az okozatokkal és ezeknek amazokkal való kölcsönös kapcsolatát, az akciót és reakciót meg nem értve, a közvélemény fatális rohanatát bárgyú és vakmerő kézzel inkább *visszafelé hajtani*, mint megfelelő csatornák és határok közé szorítani igyekeznek.»¹

Ez az önérzetes, bátor beszéd, — fejvesztéssel fenyegetett ember írta! — nem más, mint a «korszellem»-re való hivatkozás. Magyarországon érezték az emberek, hogy az értékeknek olyan átértékelése történt, melynek hatása fel-tartóztatlanul nálunk is érvényesülni fog.

Már az előző lapokon ismertetett apró jellemző tények mutatták a feszültségnek azt a nagy mértékét, amit a francia forradalom előidézett. A Martinovics-pör vádlottjainak kivégzése még nagyobbra fokozta ezt a feszültséget.

Szirmay Antal *A magyar jakobinusok történeté*-ben² megőrizte az összes mendemondákat, melyek a Martinovics-pör vádlottjairól elterjedtek. A közhangulatra minden-esetre jellemző, mily szoros kapcsolatba igyekezett hozni a magyar forradalmárokat a párizsi jakobinusokkal s így állították Martinovicsról, hogy a bécsi udvar párizsi futárja volt s általa leveleztek XVI. Lajossal és hogy a patrióták-ban több bizalmat keltsen, beiratkozott a *La Montagne* nevű jakobinus-klubba. Hajnócziról azt suttozták, hogy mikor Lafayette és Dumouriez Béccsel leveleztek a királyi hatalom visszaállítása céljából, ő a Conventnak denunciálta az egész komplottot. Ily módon igyekezett a francia eseményektől állandóan izgatott magyar közvélemény a szörnyű büntetésnek megfelelő bűnyanyagot kiszínezni; a közvélemény, tudjuk, szereti az igazságszolgáltatást és nem egykönnyen hajlandó a büntetés aránytalanságában megnyugodni.

A következőkben megkíséreljük bemutatni, mint viselkedtek a századvégi magyar társadalom egyes rétegei a forradalommal szemben és erősebb vonalakkal megrajzolni azokat az egyéneket, akik melegebb vonzalmat éreztek iránta.

*

¹ Vertr. Acten, Secr. fasc. 8 (r. sz.).

² Közlötte magyar fordításban Abafi *Hazánk* X. és XI.

Az arisztokraták hangulatát nagyjából már ismerjük. Marczali Henrik könyve az 1790-iki diétáról kellő világításba helyezte az országgyűlés egyes vezéralakjainak szereplését. Láttuk viszont fentebb, hogy az 1790-iki nemzeti ellenállás, mely a jozefinista rendszer reakciójaképpen robbant ki, alapelveiben a hagyományos gravaminális és a forradalmi eszmevilág sajátos keveréke.

Ezen a rendi országgyűlésen a francia forradalomnak a Rousseau-féle összerződéses elmélete nagy mozgató erő volt. De azon kívül is számtalan kísérlet, eszme, javaslat merül fel ezen az országgyűlésen, mely a forradalom utánzására mutat, azonban a lényegesen más pszichológiai, társadalmi és politikai tényezők nem igen tűrik, hogy az eszmék a próbálkozás stádiumánál tovább jussanak. Vannak, kik a megyéktől és a katonaságtól esküt követelnek az alkotmányra. Vannak, mint Chazar András a *Quid sit crimen laesae majestatis?* szerzője, valamint a *Post nubila Phoebus* írója, kik francia mintára a felségsértés bűnét a nemzetre, vagyis a törvényhozó hatalomra is ki akarják terjeszteni s ezzel a *Crimen laesae nationis* fogalmát alkotják meg a társadalmi szerződés szellemében. Vannak, akik a nőket szeretnék a diéta karzataira beengedni, mint ez Párizsban szokás és vannak még többen, kik a papi személyeket onnan kikergetnék. A kalocsai tolerancia-ellenes katolikus gyűlés ellen kiadott röpirat szerzői egyenesen Mirabeau szavait olvassák rá a klérusra¹ és általában nem ritka eset, hogy a diétás röpiratok forradalmi eseményekre hivatkoznak, forradalmi szónoklatokat mint tekintélyeket idéznek.

Szabolcsmegye követei kokárdákat osztogatnak és ezeket «barátságos jel»-nek nevezik. Igaz, hogy két hó múlva már lassanként le is teszik (Tulipán-mozgalom).² Haza-fiaknak, *patriótáknak* nevezik magukat, bandériumokat gyűjtenek Budára és vidéken fegyveres ellenállást készítenek elő, a megyék megesküsznek a nemzeti alkotmányra, a katonaságtól ugyanilyen esküt követelnek, sőt a Græven

¹ *Declaratio statuum cath. qui ad conventum cath. Die 20 nov. anno 1790 . . . non influxerunt.*

² *Journal des hung. Landtags vom 10. juny bis 25. dez. 1790. Privatb. fasc. 2.*

huszárezred tisztjei egyenesen az országgyűléshez fordulnak nemzeti panaszaikkal.¹

A diétán az ellenzék szellemi vezetői francia műveltségű arisztokraták, kik között Mirabeau igen népszerű s nem egy ábrándozik arról, hogy magyar Mirabeau lehessen. Almásyt szeltemben így is hívják. A király ágensei révén mind jól ismeri őket és tudja melyik rajong a francia eszmékért, melyik szabadkőműves és melyik vett részt a porosz udvarral szőtt dinasztiaellenes tervekben. A bécsi titkos levéltárban megmaradt egy jegyzék, melyet II. Lipót a fiatal magyar nádorhoz, Sándor Lipót főherceghez intézett s melyben egyenként jellemzi a magyar közélet vezető embereit külön kategóriába sorolva a megbízhatókat, a megbizhatatlantokat és a veszedelmes, mert «fanatikus» egyházi embereket. Nem lesz érdektelen néhány vezető egyéniséget a király jellemzésében megismernünk.²

«*Michel Sztáray* suprême comte du comité de Sabolcs. homme de tête et sans caractere, faux, homme des plus dangereux. Il a été un des plus bouillants à la Diète; l'auteur de la revolte du comité de Sabolcz et du projet de se détacher de la monarchie; un des chefs de la correspondance avec la Cour de Berlin. — Il a inspiré avec son argent la révolte partout. Il sera toujours un homme très dangereux.»

Sztáray Mihály valóban típusa volt a forradalmár-grófnak. Anyja francia nő: báró Dubois de la Tournelle Teréz. Ő is Mária Antoinette kíséretében volt, mikor az mint a francia király mátkája Franciaországba utazott; gyönyörű férfi volt, franciául úgy beszélt, mint magyarul és éiragadó modorában volt valami a francia világfiból. Erről a párizsi útról őrzött meg a *Magyar Kurir* egy jellemző anekdotát: ³ «Párisban is megjelentek vala hajdan a' lakodalom alkalmatosságával a' mi Magyar Testőrzőink, hól a' Klastrom' Fejedelem Aszszonya hordozta vala el őket az egész Klastromban és midőn bámulva tsudálta volna ezen Gárda Tiszteknek pallérozott Frantzia beszédjeket, és leg-módisabb, tsinosabb maga viseleteket; azt kérdi az egyiktől: ugyan Uram mitsoda nemzetből valók lehettek

¹ L. mindezekről kimerítően Marczali Henrik: *Az 1790—91-diki országgyűlés*. Budapest, 1907, I—II.

² Privatb. fasc. 3, no 28.

³ 1791 okt. 11.

ti? mert lehetetlen, hogy a' leg szebbik Nemzet légyen a Magyar — és illy pallérozott, mint ti vagytok. Erősítvén a' Gárdák, hogy ők Magyarok volnának: elé-veszen az Apátza-Aszszony egy kiss Frantzia könyvet, melyben a' Magyar Nemzet tsupa Barbarusnak vala le festve, s' meg vallá, hogy ő a' Magyar Nemzetről való bal vélekedést innen vette; de már láttya, hogy ezen Nemzetet a' más Nemzetek tsak irigységből rágalmazták, azért a' könyvetskét is a' Tisztek előtt égetteté meg.» Ez az ideális férfi, ki ennyi dicsőséget szerzett a magyar nemzetnek s kiért a szabolcsi és zempléni szépek versengenek, jó barátja lett gróf Csáky Istvánné Erdődy Juliának, kit mint a kor egyik legfranciásabb műveltségű és szabadgondolkodású asszonyát tüntet fel az Aradra került könyvtárának gazdag francia irodalmi anyaga.¹ Sztáray Mihály, szabolcsi főispán, ki francia nyelven leírta Csákyiné Sans-Souci nevű kéjlakát és parkját, méltó ideál volt hozzá, az 1790-iki országgyűlésnek ő a legforradalmibb alakja. Leteszi a grófi címet, mint Mirabeau és átmegy az alsótáblához és ott Vay István széke mögül szokott előugrani és izgatni. Ő maga egyik levelében így rajzolja heves jellemét: «je vous l'ai mille fois dit que je ne ferai fortune à la Cour, parce que j'ai le coeur trop enthousiasmé de l'amour de la justice et de la vérité des droits de ma nation».² Az ő megyéjéből indul ki a fegyveres ellenállás eszméje; a szabolcsiak teszik le először a polgári esküt, mely tulajdonképpen a nemesi előjogokat erősítette meg, de magában véve mégis forradalmi jelenség. Kazinczy szerint Szentmarjay mint Sztáray titkára lett francia lelkiűvé, Orczy Lászlónál csak tovább fejlődött ez irányban.³ A Sztáray-család levéltára bizonyára még sok érdekes adatot rejt a francia forradalmi eszmék magyarországi történetére nézve.

«Général Comte Jean Fekete, député du Comité d'Harrach [Arad] homme qui ne manque pas de talent, mais violent et très dangereux, sans mœurs et sans caractère, adonné au vin. — Il n'a point de crédit mais les malintentionnés s'en

¹ V. ö. Eckhardt S., *Az aradi közművelődési palota francia könyvei*, Arad 1917.

² Gontard-hoz Budáról 1790 aug. 18. Privatb. fasc. 4, t. III, p. I. no 8.

³ *Hazánk* XI. 98.

servent pour le mettre avant quand il y a quelque proposition absurde à faire. *Fanatique pour les systèmes françois*, uni au parti protestant, ennemi juré du clergé, et un des chefs de la Loge rouge ou soidisante Américaine de Bude, où il y a été fait tous les projets de révolte.»

Mindenki ismeri a voltairianus Fekete grófot, a *Mes Rapsodies* és az *Esquisse d'un tableau mouvant de Vienne* francia íróját és Voltaire levelezőjét. Tény, hogy a diétán ő volt a leghangosabb és legnépszerűbb ellenzéki szónok. Féktelen szenvedéllyel és gúnyos szellemességgel beszélt. Vay József észrevételeiből tudjuk, hogy ő, aki mint Sztáray, szintén leteszi egy időre a grófi címet és átmege az alsó táblára ülésezni, francia mintára tényleg be akarja vinni a népet az országgyűlésbe s e célra tervezetet készít.¹ A papságot minduntalan támadja beszédeiben s őt gyalázza a legtöbb pasquillus. Hogy mit jelentett az ő deizmusának a felekezeti vita, egy kijelentése mutatja: «Én azt akarnám, hogy a három vallás annyira össze volna egyesülve és összezavarodva, hogy az ördög se tudná, melyik közül ragadna el valakit.» Sztárayval mindenben egyetért, együtt szónokolnak, együtt korhelykednek, együtt lankadnak el és egy időben esedeznek kegyelemért az uralkodónál.²

«*Baron Joseph Podmaniczky*, conseiller au conseil locum-tentiale et député du comité de Hevesch, — infiniment de talent et de capacité, entiché des systèmes des révolutions françoises. Il s'est fort mal conduit à la Diète; il est un homme très dangerenx, qui a beaucoup de crédit surtout dans le parti protestant; il est fin et dangereux; il est de la société des susdits Vay, un des chefs de la Loge Américaine rouge, et démélé avec les relations avec la Cour de Berlin.

François Seczeny et son secretaire *Hoinotzy* tous deux fort dangereux, de talent surtout le second, très violens. — Le secretaire surtout a composé des écrits sédetieux, et a voiage pour faire révolter les comitats. Il a été envoyé à

¹ Marczali H. *id. m.* I, 306 és II, 3.

² U. o. II, 242. A kegyelmi kérvények a Privatbibliothek s. Maj. fasciculusaiban több ízben. Életrajzát megírta Morvay Győző a *Történelmi Életrajzok*-ban. Irodalmi műveit behatóan elemzi Tronchon, *Un Voltairien de Hongrie Le comte Jean Fekete de Galántha*, *Nouvelles Archives des Missions scientifiques* t. XXII, fasc. 4.

Berlin. — Ils sont de la Loge rouge Américaine et de la Correspondance avec la Cour de Berlin.

Jean Laczkowits et Ladislas Laczkowits gens à talent et à capacité, très violens, très mauvais sujets, très malintentionnés. — Ils sont presque tous de la Loge Américaine rouge. — Les officiers sont ceux qui ont voulu faire révolter le Régiment de Greven et les Laczkowits sont capables de tout.»

Ezt a néhány példát ragadtam csak ki a hosszú fekete listáról, melyen ott szerepel a diéta valamennyi ellenzéki vezető alakja: két Orczy, négy Vay, Balogh Péter, Almássy Ignác és Lajos, Sztáray János, Forgách Miklós és László, Illésházy (*jeune homme fanatique et fort échauffé et porté pour le système françois*), Darvas Ferenc, Beöthy Imre, Bezerédy Ignác, Esterházy Ferenc, Teleki József, a négy Festetich, Klobusitzky József, Barkóczy Ferenc, Batthyány Ferenc, Károly és János, Skerlecz Miklós, Benyovszky, Márjássy, Jezernitzky Károly, Szily Ádám, Domokos, Luby, Ráthonyi, Splényi János.

Könnyű volna nagyobb részükről kimutatni, hogy valóban lelkesedtek a francia eszméért. Podmaniczky, az ellenzék vezére, európai körútján bejárta Angliát és hosszabb ideig tartózkodott francia földön, hol Péczeli szerint, ki a *Henriás-t* neki ajánlja

mindaddig ásta a' Böltesség-bányát
 Mig el-szedte a' Franz' 's Anglus' Tudományát.
 S mint egygy rakott Tárház vissza akként tére,
 Hogy légyen Hazánknak hasznára 's diszére.

Ő az, aki a francia népfelségelv alapján és a francia forradalom példájára a felségsértés bűnét az országgyűlés és az alkotmány ellen elkövetett vétségekre is ki akarja terjeszteni és a miniszterek felelősségét követeli.

Esterházy József 1785-ben Montesquieu elveire épített alkotmánytervezetet nyújt be II. Józsefnek,¹ gúnyos szavakra fakad, mikor végignézi Martinovics papi méltóságától való megfosztását: «Na most lássunk egy egyházi komédiát. Estére a színházban a *Bramánok ünnepét* adják, akkor látjuk majd a másodikat.»²

¹ Privatb. fasc. 1.

² B. Mednyánszky 1795 máj. 18. Privatb. fasc. 26.

Forgách Miklós nyitrai főispán, kit II. József ellenállása miatt elcsap és nyilvánosan bolondnak deklarál, francia nyelvű röpiratot terjeszt megyéről megyére.¹ 1792-ben Frankfurtból hazajövet elveszik könyveit a határon. Erdemes elsorolnunk milyen olvasni valót vitt haza magával a gallomán gróf: *République sans impôts* (ez csábíthatta a magyar forradalmárt!), *Théorie et pratique des droits, Le Ci-devant*, comédie, *Observations de Favier, Les crimes des Roys de France*.²

E forradalmi arisztokráciával szemben nem lesz érdektelen egy őszinte konzervatív véleményt hallani a közhangulatról. Keglevich István írja Károlynak a diéta megnyitása idején, hogy fél attól, hogy az alsótábla a felsővel egyenjogúságot fog követelni, mint Franciaországban és akkor «semmitféle nemesség nem létezik majd, mindenki testvér és quaker lesz, mint ahogy tényleg Franciaországban a nemességnek a címeket le kellett tennie és senkinek nem szabad szolgáit libériában jártni; nincs király, nincs nemesség, nincs katonaság. Szép kis kormányzat! A végén majd mindenki szerezni és parancsolni akar, azaz nem lesz szakács és pincemester. Jobban szeretem, ha egy fej, mint ha több dirigál»³. Ezeket a naiv, de őszinte argumentumokat halljuk állandóan konzervatív részről; a vidéki magyar mágánásnak nehezebb esett elképzelni, milyen borzalmas változásokat okozna a francia forradalomhoz hasonló esemény az ő megszokott nyugalmas életében.

Rámutatunk már arra a sajátságos körülményre, hogy az arisztokraták és a nemesség forradalma csak igen szűk körre szorítkozik. Az egyenlőséget csak felfelé akarják érvényesíteni. A politikai helyzet az, hogy a felvilágosult abszolútizmus után a rendek abban az illúzióban éltek, hogy ők küzdenek az emberi szabadságért és sietve alkalmazták a francia forradalom tanulságait önmagukra, amennyiben ez a királlyal szemben az ő pozíciójukat erősítette. Csak ezen a nemesi forradalmon keresztül térhetett volna a nemzet egy radikálisabb változás útjára. S ennek a változásnak előjelei meg is voltak: az arisztokraták közül többen, így

¹ Karl v. Langer genie-kapitány jelentése. Privatb. fasc. 6, no 106.

² Helytartótanácsi levéltár Revisio libr. jzkvek 1792 okt. 22.

³ Németül! 1790 júl. 12. Privatbibl. S. M. fasc. 4, t. III.

Batthyány Alajos, Széchenyi Ferenc, Fekete János és mások nagy hajlandóságot mutatnak a jogegyenlőség kiterjesztésére. De a történelem más fordulatot vett s csak az eszmék éltek tovább a hamu alatt.

VI,

A forradalmárok.

Másrészt az arisztokraták titkárai, a helytartótanács tisztviselői, ügyvédek, jurátusok, a zempléni és szabolcsi kisnemesség, a magyar íróknak nagy többsége, egy szóval a magyar értelmiségnek nagy része lelkesedett a francia szabadság eszméiért. A Martinovics-pör vádlottjai, az egy Sigrayt leszámítva, a magyar értelmiség jelentékeny részét képviselik: közigazgatási hivatalnokok, jurátusok, ügyvédek, írók, szerzetesek és világi papok, de akad köztük orvos, könyvnyomtató, színész, sőt lakatosmester is. Közvetve velük tartanak a tanárok is.

A francia forradalom radikális hívei tehát túlnyomóan a kialakulóban levő magyar középosztály soraiban akadnak. Nem az övék a politikai kezdés, ők csak tisztább elvek alapján folytatják azt, amit az arisztokraták elkezdtek. Látszólag az arisztokrata programot bővítik, valójában a jozefinista politikát folytatják, de megfordítva: alulról fölfelé építenek. Éppúgy szakítanak a jogfolytonossággal, mint József, de a népfelségelv alapján. Józsefet magasztalják, a rendek önzését támadják.

Ezek között találjuk az igazi rajongókat. Gallomániájukra éles fényt vetnek Szolaresik vallomásai, ki Abaffy háznál volt alkalmazva: «Az asztali beszélgetés állandó tárgyai voltak a háborús események, Pitt és Roberspierre(!) gáztettei és aztán általában az angol és francia ifjúság ügyességét dicsérték és kiemelték, mily ékesszólással és készséggel tudnak ezek az újtukba kerülő témákról értekezni»... «Aztán vígabb életet figyeltem meg a háznál. Sűrűbben jöttek a barátok, többször volt vendégeskedés, egymás kezéből kapkodták a nagy francia újságot, a *Moniteur*t. Én azonban nem tudtam miért, és megkérdezni nem volt se kedvem, sem kíváncsi nem voltam rá egészen körülbelül augusztus közepéig.

Egy nap ott voltak mind, akiket azelőtt és azután lát-

tam minálunk (Hajnóczy, Szentmarjay, Gyurkovics, Koppi, Krail, Barits tanárok, Halász). Nagy örömmel koccintottak szerencsét kívánva egymásnak és barátaiknak, kiket aztán nonsokára meg is neveztek: *vivant nostri amici, vivant Galli, vivat Robespierre* és így tovább.

Végre a beszélgetés rátért a mai párizsi ünnepre és annak leírására, amit szerfelett magasztaltak. Evés után mind Abaffy szobájába mentek kávéra. Én töltöttem, a beszélgetés még mindig tartott, aztán megcsókolták egymást. Abaffy többször felkiáltott: *Mikor fogunk mi az emberiség méltóságára eljutni?* a többiek így feleltek: *Majd csak meglesz és ezeféle ilyen gyerekes beszédet kellett naponta hallanom.* A legszívesebben Sittojennek(!), vagy sancillotnak(!) nevezték magukat és nevettek hozzá. Az uralkodók és királyoknak azonban zsarnok és despota volt a nevük.»

Egy másik vallomásában részletesebben írja le a vendégséget: «Még azt a körülményt kell hozzátennem, hogy a franciák egészségére abból az alkalomból ürítették a poharakat, amikor egy sült pulykát (*Gallus Indiacus*) tettek az asztalra; ugyanis akkor mondta az egyik ujjával a pulykára mutatva: *vivant Galli!* egy másik azonban hozzátette: *vivant ergo etiam Galli, virtus enim in inimicis etiam laudanda est.* A harmadik ezt vágta közbe: *ergo vivat etiam Roberspierre, quia et ille vir est, qui talenta habet.*»

Abaffy iratai közt van egy érdekes *corpus delicti*: egy lap papír, melyet Abaffy tollpróbára használt. Mit ír le ilyenkor az ember? Amire legszívesebben gondol: «*Et victime du fanatisme — perir pour leur theocratisme, — et non pour la religion.*» Egy másik papírlapon ott látjuk a varázsos nevet: *Mirabeau*, aztán ezt a sort: *Arboream Galli plantant libertatem.* Alább ceruzával rajzolt szabadságfa frígiai siphával s alatta e sorok:

Arbor libertatis

Augustus

Logogrypho major — cautior — acerbius — venustior

Coronæ Thyaræ — Ligulæ Larvæ

Redimitus potestate Augusti.

De megtalálta a vád Abaffy papírjai között az összes francia forradalmi dalokat is kótástul. Ott van: 1. *Vole au secours de la patrie.* 2. *Aristocrates de Coblenz et vous Mes-*

sieurs les Ci-devants. 3. *Appel au Peuple.* O bon peuple que n'a-t-il donc pas fait. 4. *Carmagnole.* 5. *Contredanse patriotique dite La Carotte* (Természetesen szöveg nélkül.) 6. *Marche et chant des volontaires. Où peut-on être mieux où, qu'au sein de la patrie?* 7. *Chant patriotique. La liberté soumise aux lois.* 8. *Ça ira.* 9. *Marseillaise.* (Nagyon ismert lehetett már, mert csak a neve van említve.)

A vád, hogy a pör silány tényálladékát testesebbé tegye, minden apróságot összeszedett s így ezeket a dalokat is lefordította latinra a bírák használatára. Nem mindennapi dolog például a *Ça ira* latin fordítása :

Ah Ibit hoc, Ibit hoc, Ibit hoc,
Aristocratæ vobiscum ad Lanternam,
Ah Ibit hoc, Ibit hoc, Ibit hoc
Aristocratæ, vos pendebitis.

Jóízű a *Carmagnole* fordítása is :

Domina Veto promiserat
Se velle interficere, quidquid Parisiis est
Ast Ictus, haud successit,
Auxilio nostrorum Pirobolariorum
Saltemus Carmagnole,
Vivat sonus
Vivat sonus
Saltemus Carmagnole
Vivat sonus tormentorum.

Domina Veto promiserat
Se velle interficere, quidquid Parisiis est
Ast Ictus declinatus est
Auxilio Militum nostrorum
Saltemus Carmagnole
Vivat Lex
Vivat Lex
Saltemus Carmagnole
Vivat Lex,
Cesset Rex.

A *Marseillaise* szövegét és dallamát le sem másolta Abaffy, annyira ismeretes volt már akkor széltében. Szent-

marjay vallomásában azt állítja, hogy a tüzes forradalmi éneknek kétféle fordítása volt ismeretes. Egyiket Krail Antalnak tulajdonították, másikat Hajnóczy hozta Sopronból. Viszont Abaffy védője megemlíti, hogy a *Marseillaise* először egy bécsi nyomda kiadásából terjedt el az országban. Mindez csak német fordításokra vonatkozhat, mert hiszen Krail bajor volt, nem is tudott magyarul. Egyik ilyen német fordítást, vagy jobban mondva átdolgozást megtalálunk Hajnóczy iratai közt. Kezdősorai :

Auf starke Nation
Greife an das verheerende Schwert!

Már most a Verseggy *Marsziliai Éneke* és az ugyancsak Hajnóczy iratai közt található latin és tót fordítás *ennek a német szövegnek a fordításai*. Ez a tény megerősíti Verseggynek azt az állítását, hogy ő nem fordított, mert hiszen nem is tud franciául,¹ hanem csak egy a Hajnóczytól kapott orosz magyar fordítást ütött helyre; ő rá bízta mint jó verse-lőre. Szentmarjay már előbb átadta neki az eredeti francia szöveget és a német fordítást.

Abaffy maga is költött 1794-ben egy terjedelmes latin forradalmi dalt a *Marseillaise* dallamára: *Vox clamantis in deserto* címen járt kézről-kézre (Pl. megvan az Esterházy-hercegi könyvtárban).

Ades tuo Ungarorum
Pars Superstes funeri
Quæ sub virga tyrannorum
Pectoris es liberi,
Ecce Doctor, Censor, Hysta
Emptum agmen principum
Clerus, Schole et Sophista,
Tuum jurant obitum
Huc corda Ungari! non fert rationis
Jus formam
Mens normam
Alienæ Dominationis.

¹ Ez az egy nem valószínű: Verseggy egész opusa a francia irodalom alapos ismeretére vall. Sok helyen idéz francia műveket.

Az egész vers a papság szidalmazása a XVIII. század jól ismert modorában. De a király sem hiányzik belőle, mint a sötétség védelmezője :

His gens umbris degradata
 Fit cleri colonia,
 Huic Rex aptus, quem dant fata
 Ut ranis ciconia,
 Tunc Rex clero, Clerus Regi,
 Recitant Oencomia,
 Plaudunt, edunt, pars quam gregi
 Dant, sunt nosocomia
 Huc corda etc.

A dalokat együtt énekeltek és Abaffy hegedűvel kísérte.

Gróf Sigray volt arisztokrata nevelésénél fogva a legjobb francia Martinovics körében. Ezt a francia tudást a gye-
 rekesen naiv Martinovics arra használta fel, hogy a kate-
 kizmust ártatlan külső alá foglaltatta vele olyanformán,
 hogy Montaigne, La Rochefoucauld, La Bruyère és mások
 gondolatai keretbezték be a káté egyes mondatait, például :
 «Boldog, aki eldicsekedhetik azzal, hogy két embert az erény
 útjára visszatértett. Ha valaki a titkát valaki előtt felfe-
 fedni óhajtja, az csak négy szemközt történjék. A bölcses-
 ség elvei jobban bevésődnek az emberbe, ha azokat saját-
 kezűleg leírja, mintha mások könyveiben olvassa.»¹

Laczkovics János huszárkapitánnyal már többször ta-
 lálkoztunk. Ő a hirtelen fellobbanások embere. Rögtön
 levonja a konzekvenciákat. Még katona korában egy feltűnő
 politikai tettel vonta magára a király haragját és a diéta
 figyelmét. Mint a Galiciában tartózkodó huszárezred tiszt-
 jei beadvánnyal fordultak a diétához hazahelyeztetésük
 ügyében. Mikor büntetésből elbocsátják és a diéta nem gon-
 doskodik róla, megátkozta a magyar nemzetet és helyesli
 II. Lipót ellenállását a rendekkel szemben: ha ő Lipót
 volna, írja, még nagyobbat rugna a nemzetet.² Kár valamit
 tenni a magyarokért, nincs köszönet benne, különösen mert
 hiányzik belőlük az értelem.³ Egy Baltensee bárónő, ki ked-

¹ Hajnóczy vallomása.

² Privatb. fasc. 4, t. III, no 38.

³ Ibid. 1791 jan. 8.

vese volt és kitől gyermeke is született, a hercegprimás könyvtárosával kezd gyengéd viszonyt. Erre Laczkovics latin levelet ír riválisának: «Hatalmas kezem van, még az uralkodóknak is parancsolhatok . . . Ha Isten ereje volna bennem, restelném, hogy ilyen teremtményeket alkottam, mint Ön.» Végre egy 90 forintos briliánstűt vesz s odavágja a bárónő asztalára: «Ez az utolsó áldozatom, de jaj Önnek!»¹ A papokat rettenetesen gyűlöli. Szeretne dacból *apostasiát* elkövetni. Ha csak tizen akadnának, akik utánoznak, megtenné, de fél, hogy magára hagyják, mint mikor a katonaságnál próbálkozott egyéni akcióval.² Egy Trenckhez írott levelében, mely tényleg eljutott a király kezéhez, arról ábrándozik, mit tenne ő, ha ő volna a császár. Annyit dolgoznék az emberiség hasznára, hogy őt Európa második *Salvator mundi*-nak kiáltaná ki. Remélve, hogy a császár olvassa e sorokat — Trencket a király bizalmasának tartja! — hozzáteszi, hogy ha meg tudna egyezni a királlyal, az ország beleegyezésével megdöntené a kereszténységet és csinálna egy új konstitúciót. Mindezt erőszak nélkül. Előbb azonban tudást kell az emberek fejébe verni. De mihamar szakítani a theokratikus régimel, «mert különben én vagyok az első, aki családommal vallást változtatok!»³ Annyira gyűlöli a reverendát, hogy mikor Alexovics páter elmegy mellette a hajóhidon, éktelen dühre fakad. Az ő forrongó lelke látja legközelebb a forradalmat: mikor Zichy Károly országbíró koncertet ad palotájában Batthyány József primás tiszteletére, Laczkovics a ház előtt ácsorgó tömegben keresztülmenve így fakadt ki, miközben pipáját szitta és bajuszát kétfelé pödörgette: «De az eb atta Vice-Jesus Kristussa, Requiemet énekelnek most nékie.»⁴ S ez a fenyegető kijelentés, ami a féktelen szájú huszárkapitányból kifakadt, pszichológiailag teljesen megegyezik azzal, amelyet Martinovics elfogatásakor tett, mikor is a grófokat és bárókat mint nyulakat készült lövöldözni. Mikor elfogják, csak azon bánkodik, hogy őt, aki azon

¹ Strohmeyer jelentése 1791 nov. 11. Privatb. fasc. 11, no 6.

² 1790 dec. 21. Darvasnak. Privatb. fasc. 4, t. III, 38. Ez a terve többször felbukkan leveleiben.

³ Ibid. 1791 okt. 16.

⁴ Szirmai, *Jacobinorum Hung. Hist.* 1810 (N. Múz. Fol. lat. 421, fordításban *Hazánk X.*)

időtől fogva, mikor anyja méhében volt, papra megvetés nélkül rá sem nézhetett, éppen pap csábította el.¹

A kivégzésen a melléje rendelt gyóntató papot elkergette, fejét és szemét ide-oda vetette, a néző tömeget mereven fixirozta: vadul halt meg, mint amilyen vadul élt ez a féktelen szájú, de naiv lelkű, magyar katonaforradalmár.²

A tót Szolaresik nagyon megijed. Feleslegesen belemártja régi barátait a bajba, főnökét Abaffyt és az egész társaságot, holott ő toborozta a 17 éves Erdélyit és ez ázt a színészt, aki az egész társaságot denunciálta. Hiába ír börtönében tervezetet egy könyvhöz, melyben a szabadságot és egyenlőséget megcáfolta volna s melynek végső eredménye lett volna: «Az egyenlőség minden erényt kipusztít, amelyet kétségtelen a Jutalom gyújt fel és őriz meg.» Börtöne falán mégis meglelik a rettenetes corpus delictit: egy letört francia szabadságfát és alatta e verseket:

Ha vass Bilintseken nincs kedved henyélni,
Királyal kanalat ne kívánný tserélni.

Arbor ut infirma est, jam fracta in concavo Limæ
Fert libertatis congrua Signa Tua!
Si libertatem tantummodo Vincula tollunt
Qui liber es, quæso, fac magis esse nolis.

A szabadságfát ismerték nálunk: az újságok és forradalmi almanachok többször közölték már a frigiai sapkával koronázott májusfa rajzát. Zágráb piacán tényleg felállítanak egyet ismeretlen tettesek; úgy féltek tőle a hatóságok, mint a guillotine-tól.

Sehy Ferenc 30 éves aradi születésű színész, akit a 17 éves Erdélyi László szerez meg a társaságnak s aki az egész összeesküvést denunciálja, börtönviselt ember és tulajdonképeni neve Kemény Ferenc. Korábban már az első magyar színtársulat szétbomlását okozta, talán mint fizetett agent provocateur.³ De az ő elkobzott iratai közt is akad egy

¹ *Hazánk* X, 345.

² A szemtanú Mednyánszky jel. 1795 máj. 20. Privath. fasc. 28, ezzel szemben Szirmay, *Jac. Hung. Hist.*, de I. Kazinczy megjegyzéseit.

³ Nem igen jegyezték eddig fel ennek az árulónak a nevét, pedig a felmentő ítélet is kiemeli ebbeli érdemeit. Színész-szerepléséről Pataki József, *A magyar színészet története* 171.

forradalmi vers, mely egy rajnai német paraszt szájába van adva :

Seid willkommen edle Franken!
Menschenrecht sey unser Bund . . .

Egészen más stílust képvisel Szentmarjay a francia forradalom magyarországi történetében. Ő a tökéletes gallo-mán, akinek azonban bizonyos elegáns dandy hetykeség van jakobinizmusában. Ő az, aki a francia foglyoktól gombokat, assignátákat és kokárdát vásárol, a kokárdát csokol-tatja vendégeivel, ő akar a magyar országgyűlésen szün-telen a Szabadsáért és Egyenlőségért küzdeni,¹ aki a levelezésben barátait *Citoyen* címzéssel szólítja meg, ő toborozza a fiatal jurátusokat, bírával az egyenlőségről vitatkozik² és a *Marseillaise*-t fütyülve megy a vesztőhelyre.³ Róla ál-lapítja meg a vád: «A francia szabadság rajongó szelle-métől annyira megromlott, hogy semmit sem követett, amit a régi és nemzeti beszéd, írás, magaviselet módja és a közönséges szokás tanít, hanem utánozta és magáévá tenni igyekezett mindazt, ami exotikus vagy francia.» Lefor-dítja a *Contrat Social*-t, a *Moniteur* cikkeit, többek közt Saint-Just egyik jelentését.

Mennyire tudatában volt a radikális fiatalság a francia forradalom világtörténeti fontosságának, Bacsányi gondo-latvilága a tanúság. Nemcsak versben hívta fel a bilincsek-ben «nyögő» népeket, hogy szemüket Párizsra vessék, ha-nem még a börtönben is, a bíráknak is történelmi leckét tart és bátor idealizmussal hangsúlyozza, hogy egyéni re-presszáliák nem segíthetnek a korszellemmel szemben. Itt úszni kell az árral a kormányzatnak, különben alámerül: «Mélyen fekszenek a baj forrásai, mélyebben, mintsem az ember talán hinni szeretné! Ezeket kell mindenekelőtt fel-kutatni; ezeket, amik gyorsan csak lehet, eldugaszolni. Elmúlt, rég elmúlt az az idő, amikor még palliatív eszközök-kel segítni lehetett. Az embereket ma nem úgy kell tekin-teni, mint ahogy évtizedekkel ezelőtt voltak! Még úgy sem szabad őket venni, ahogy még két — sőt *egyetlen egy évvel* ezelőtt éltek! Figyeljék meg, tanulmányozzák a kedélyek

¹ Pöriratai, Vertr. Acten Secr. no 7 (r. sz.)

² Szirma y Antal id. m. Hazánk X, 254.

³ Baranyai Zoltán id. m. 163.

hangulatát, az emberek minden osztályának lelkületét. Ne hagyják, hogy a becsületes nép haszontalan sóhajtozzon; ne hagyják a tömeg hangját elnyomni! Ha valaha emberemlékezet óta érvényes volt ez a mondás, úgy hadd érvényesüljön most: *Vox populi vox Dei!* Ez nem önvédelem, ez vezércikk. És ez a naiv oktatás mégis eljutott a császár asztalára! Bacsányi őszinte lírai jelleme itt sem tagadta meg önmagát: ő volt a borús lelkű forradalmár-költő, akit a szabadság hevülete állandóan lelki izgatottságban tartott. Ennek a megfojtott forradalmi mozgalomnak elhallgattott Pindarosa, Le Brun-je vagy — mutatis mutandis — Petőfi-je.

Még egy rokonszenves arcot kell felidézmem, kit a magyar közönség kevésbé ismer: Őz (ejtsd: Ősz) Pált. Öngyilkos szülők árván hagyott gyermeke: huszonkilenc éves fiatal ügyvéd, mikor a káté leírása miatt letartóztatják. Őz az elvek embere, bátran áll szembe a bírósággal, leplezetlenül kimondja gondolatát, ami nyakát is szegi. Kifejti, hogy igenis ő republikánus volt, mert — ó Rousseau! — a köztársasági államformában mondanak le az emberek a természetes szabadság legkisebb részéről. Nem tagadja, hogy a francia forradalom, melynek tetszetős eszméi éveken át az újságok és szóbeszéd révén állandóan izgalomban tartották Magyarországot is, mint egész Európát, eleinte igen szép ígéretekkel kecsegtettek: «Kétségbenvonhatatlan, hogy a kezdete olyan volt, hogy sokakban nagy és biztos reményt fakasztott szerencsés és az emberi nemre nézve üdvös kimeneteléről. Ezért az emberek könnyen ráálltak arra, hogy azok az elvek, melyekre a francia alkotmány mint alapra támaszkodik, bevezetessenek nálunk is.

Viszont az ilyen elvek, melyekben a század szelleme megnyilatkozik, erőszakkal vagy büntetések szigorával ki nem írthatók. A szabad lélek, mely megtanulta, hogy csak az érveknek engedelmeskedik, még pedig ezeknek szabadon és önkéntesen aláveti magát, állhatatossá és csökönnyössé lesz, ha erővel kényszerítik egyezésre avagy meghajlásra.»

Figyelmezteti a bírákat, hogy ha őket kivégzik: «példát adnak, melyet az utókor könnyen úgy használhat fel, majd amikor Hazánk arculata esetleg megváltozik, hogy majd erőszakos tettekkel borul fel az a rendszer, melynek megerősítésére és megőrzésére a szigorúságnak ezt a példáját adták.» A történelem példái és a most is folyó események

bőségesen igazolják, hogy az ilyen változások lehetőségét senkisésem tagadhatja.

Őz Pál tényleg forradalmi lélek volt. Büszke nyíltszívűséggel áll szemben bíráival és mint Madách Dantona figyelmezteti őket a történelem ítéletére. Őszinte demokrata érzésére vall az a maig ismeretlen levél, melyet előző évben írt Kazinczyhoz, s melyben kifejezi a hagyományos magyar történeti joggal szemben érzett undorát. Szóba hozták, hogy meghívják Patakra törvénytánításra. A filozófiát szívesebben vállalná, de fanyalogva ráadná elvégre a fejét a jog tanítására is, mert úgy az ifjúság gondolkodási módját lehet kiművelni új, emberi elvekkel: «Gondolhatja tehát könnyen, melly gyönyörűségére lehet egy érzékeny szívnek olly törvényekre tanítani másokat, mellyek a' népnek leg-számosabb és leg-hasznosabb részét tsak nem minden polgári jussokból ki-rekesztik. Fel-vállaltam volna még is örömet azt gondolván, hogy lehet mindenkor a' jó érzésű tanítónak modja nemesíteni 's az emberiséghez közelebb vinni a tanulóknak gondolkozása modját, s ekképen meg-vetni ágyát a' jövőndő jobb rendnek. Az ifjúságot kellekik mivelnünk, ennek fejét kell meg-tisztogatni a' kevélykedő Aristokratizmustól ha állandó boldogságát akarjuk hazánknak.»¹

S epigrammában biztatja honfitársait a francia és belga példa utánzására :

Rajta Magyar! mit akarsz? van példád, nagyra mehetsz most
Boldog időt utat, Frantzia, Belga mutat.
Frantzia, Belga indít; nem mersz? készen van a' sirod
Melly eleven tetemed rusnya gödörbe tegye.

A hétszemélyes tábla felhördült ennyi vakmerőség látára és a bátor, nemes indulatú magyar girondin nem kapott kegyelmet, bár csak harmadrangú szerepet játszott a társaságban, mert «felforgató» elvei még védelméből is bőven kitűnnek és a királyi méltóság és az állam biztonságát veszélyeztető indulatát még a halála előtt is igyekszik társaiba átöntenéi . . .

Őz úgy is halt meg, amint élt. Feljegyezték róla, hogy szűzen ment a vérpadra.² Az elvek, ideálok embere még ott

¹ 1793 aug. 27. Pöriratai. Vertr. Acten. Secr. no 7 (r. sz.).

² Szirmay Antal, *Historia Jac. Hung.* Nemz. Múz. Fol. lat. 421. (Abafi fordításában ezt a helyet kihagyta. *Hazánk* X. 255.)

is szónokolt, még egyszer magához akarta ölelni a népet, melyért pallos alá került: «És most, kedves testvérek, éljetelek boldogul! életemnek emez utolsó percében, midőn a halálhoz oly közel állok . . .» Tovább nem mondhatta, mert a pribékek már vitték. Csonka mondatát is, melybe élete egész idealizmusát beletette, csak az udvari spion őrizte meg . . .¹

A pesti egyetem tanárainak egy tekintélyes része lelkesedett a francia és még inkább a magyar forradalmi mozgalomért. Abaffy állandó vendégei voltak Koppi, Krail (aki úgy látszik agent provocateur volt), Barits és Gyurkovics tanárok, ők is üritették poharukat Robespierre-re és a francia fegyverek sikerére és dagasztják röpirataikkal a felvilágosodási mozgalom hatalmas termelését. Koppi dolgozik a követeknek és magasztalja a francia és lengyel(?) államrendszert.²

Gyurkovics és Markovics olvasókabinetet alapítanak, ahol az ifjúság az új röpiratokat olvassák és a tanároktól megfelelő oktatásban részesülnek. Mikor Rausch apátúr, az agent provocateur, hangos megjegyzéseket tesz a mondotakra vagy olvasottakra, előbb gorombán letorkolják, majd mikor felismerik, elhallgatnak.³

Ezt az ifjúságot képviseli az összeesküvésben Orczy László kasznárjának a fia, a német anyanyelvű Hirgeist Ferenc, 21 éves jurátus. Elkobzott iratai kedves képet nyújtanak az ifjúság meghatóan naiv lelkesedéséről. Alig beszél magyarul, alig bújt ki a tojásból, már megfogalmazza *A' Despotismusnak definitioját*, már tisztában van az emberi jogokkal és az uralkodók jogtalanságával:

«Minden ember kíván szerentsés lenni, de kevés nagyon akinek az eset engedné, hogy a lehessen. Szabadság nélkül egy Társaság sem boldog nevezheti magát, s' még is egy megsiratásra méltó ménkúség által alig hogy nem mindnyájan a Nemzetek a bilintsekbe vetetvén fohászknak. Sok

¹ B. Mednyánszky jelentése 1795 június 3. Privatbibl.: «Und hiemit liebe Brüder, lebet wohl! in diesem letzten Augenblicke meines Lebens, wo ich dem Tode so nahe bin . . .»

² Strohmeier 1792 jan. Privatb. fasc. 15, no 1. Talán Rousseau lengyel alkotmánytervezetéről beszélt Koppi?

³ Domherr Rausch jelentése Gotthardinak 1791 márc. 20. Privatb. fasc. 14, no 603.

millió ember látzatik született mind munkálkodó a boldogságát tsak egyedül egy embernek, a' ki maga magát Istennek teszi, s ki ugyan azért magának elhitheti, hogy ő semmivel sem tartozik az embereknek, kiket ő tsak alábbvalókat tekint, sem a' társaságnak, a'mellytől a hatalmáját veszi. Képzeldésének szerint mind tsak néki szabad; a' természetnek leg-szentebb törvényei, az ő feje utánn készíttetek, egy szóval egyedül ő bír a val a jussal, mindnyájunkat meg bántani, kik atúl meg fosztatván magokat motzani sem mernek.»

S miután a derék pesti sváb átbukdácsolt a filozófiai és grammatikai akadályokon, megtörli a homlokát a nehéz munka után s odaírja: «Magna tentas Phæton! mit gütiger Nachsicht subintelligitur.» A *Contrat Social* elveit és a «despota» gyűlöletét úgy látszik az anyatejjel szopta ez a pesti bürger-Phæton. A vád csakugyan fel is rójja bűnéül, hogy nála nagy rakás példány találtatott Montesquieu-ból, Rousseauból és más francia íróból.¹

S itt van mellette a kedves, könnyelmű, duhaj, de a fogságban dacos magyar gyerek: Erdélyi László 17 éves jurátus. Iratai közt a corpus delicti, egy papírlapon proba calami: «Fegyvert fogjunk Polgárok Szabadságra; esküdjünk meg halálra.» De van ellene súlyosabb vád is. Tanu vallja, hogy egyszer téli időben haza menet egy ablak alatt fetrengve találta az ifjurat. Némi nehézségek árán, miután az ifjúr leróttá adóját az anyaföldnek, egy arra menő csizmadiával együtt talpra állították, mire elkezd kiabálni latinul: «Non scitis quod Rex sit huntzfut?» Erre ők felháborodva ott hagyták. De az tovább kiáltozott: «Szentmarjay, Szolárcsik hol vagytok? jertek Polgárok, éljen a Szabadság!» Egy arra vetődő német katonának megfogja a kabátját és rákiált: «Verfluchter Keri.» Ez leteperi, pálcájával elveri s mikor futásnak ered, utána megy és egy tiszttel együtt bekiséri. Vádlott semmire sem emlékszik. Az esti borozás közben elsugott ábrándok törtek ki a fiatal gyerekből mámoros állapotában.

Vidéken is az iskolákban lelkesednek a forradalomért: a pataki diákok olvassák és fordítják a francia hirlapok közleményeit, ujongnak a köztársasági gondolatért, patriotának és «republikánus atyafinak» szólítják egymást.²

¹ Kazinczy jegyzése *Hazánk* XI. 102.

² Badits: *Fáy A. élete* 201.

A váradi iskolából egy 14 éves kisdíák, Juricska Lajos egy verset visz haza, amit elszörnyűködő apja beküld a hatóságoknak, akik azt mint *versus gallici*-t továbbbíják a királynak.¹ Ime a két első strófa, telve a francia forradalom lelkesítő elveivel :

1° Wohl mir ich bin ein freyer Mann
 Nur den Gesetzen Unterthann ;
 Drum thu ich keinen Menschen je
 Was ich nicht will, dass mir gescheh.
 Drum bin ich jedem Schrecken Feind
 Ders mit der Menschheit übel meynt.
 Willkommen der es sagen kann,
 Wohl mir ich bin ein freyer Mann!

2° Mir stöhrt kein Fürst, kein Fürsten Knecht
 Mein häußlich Glück, mein Menschen Recht,
 Kein Pfaff, kein Schrantze hudelt mich,
 Und tränkt von meinem Schweise sich ;
 Und ist er sey er noch so reich,
 Ist er mir bider, und jeder gleich.
 Willkommen der es sagen kann,
 Wohl mir ich bin ein freyer Mann!

Az új elveket tehát katedráról is hallhatták az ifjak. Ezért írja a nádor a királynak az összeesküvés leleplezése után : «Ezeket az átkos tanokat a tanítók is, akiket szintén nem ritkán megejtett a járvány, csöpögtetik az ifjúság lelkebe : a szkepticizmust, a lélek halhatatlanságában és Isten létezésében való kételkedést s habár emez alapelveket nem éppen tagadják, de úgy tanítják és a látszat kedvéért oly gyöngé érvekkal védik, hogy az ifjúság magától megtalálja az utat a bizonytalanság, sőt a hitetlenség felé. Az ú. n. emberi jogok fogalma ; az a tévhit, amelybe az ifjúságot beleviszik, hogy t. i. mindenre képes, semmiféle köteleességekhez nincs kötve és mindenki mással egyenlő, az ifjúságot . . . a romlásba sodorja.» Ennélfogva fiatal embereket nem is lehet alkalmazni hivatalokban, mert ők az állammal és fejedelemmel szemben semmiféle kötelezettséget nem

¹ Vertr. Acten fasc. 53.

éreznek.¹ A nádornak volt alkalma a pécsi kantíanus Deling professzor ügyét személyesen megvizsgálni, kit veszedelmes tanok hirdetésével vádoltak. De utal a *Droits de l'homme*-ra is s itt általában a tanító személyzetet rójja meg az új fel-forgató elvek vallásával.

*

Hát a polgárság? . . . A német bürgerek?

Megcsapta őket is az idők szele. Társadalmi helyzetük-nél fogva ők álltak legközelebb a francia forradalomhoz, de lokális magyarországi helyzetük folytán a nemességgel álltak szemben és az udvarra támaszkodtak. Egyetlen röpirat sem tartalmaz oly radikális kijelentéseket a Martinovicséin kívül, mint az, amelyet Belnay pozsonyi tanárnak tulajdonítanak: «Magyarország összes nem-nemes polgárainak elmékedései.»² Rousseau társadalmi szerződésének elveit vágja a szerző a rendek fejéhez, akik éppen az uralkodóval szemben szeretnek a természetjogra hivatkozni. A röpirat a francia forradalomra hivatkozik és forradalommal fenyegeti meg az önző magyar urakat:

«Tény immár, hogy Franciaország sorsa után egyetlen európai ember előtt sem lehet továbbra rejtve, hogy melyek a Polgárok Jogai. Eloszlott a külszín, mely a szörnyű feudális rendszer által az Igazságot elfedte és az teljesen nyilvánvalóvá lett.»

Minél nagyobb a nyomás, annál erősebb lesz a robbanás. «Eljönnek az idők s nincsenek messze, mikor a nép elkeseredve az uralkodó osztály uralmán, az adott tény igazságát, melybe ez eredeti jogait helyezi, kétségbevonja, mikor majd megvizsgálják minden polgári rendi előjog szükségességét és azt a franciák módjára meg is tagadják, midőn minden egyenlő mértékre visszaállítva a királyi hatalmon, a megerősített nyilvános szerződéseken kívül semmi közvetítőt sem kicsikart beleegyezéssel, sem a tény erejénél fogva el nem ismernek.»

Forradalom a forradalom ellen! Sajátságos politikai helyzetünk teremtette ezt az állapotot. Bár az ellenzéki nemesek is kacérkodnak velük: nyíltan kérdezzetik, szakadás ese-

¹ Privatb. fasc. 35. 1795 április 16.

² *Reflexiones cunctorum Hungariae cives non nobilium.* 1790. L. Ballagi Géza id. m. 364.

tére velük tartanak-e,¹ az udvari ágensek maguk szervezik meg és izgatják a budai és pesti német polgárokat a rendi országgyűlés ellen. A pesti polgári ifjúság tiltakozó beadványt intéz a rendekhez és követeli, nyilván a francia forradalom szellemében, az általános hivatalképesség kimondását. Ezt a latin nyelvű beadványt maga Gabelhofer egyetemi könyvtáros és udvari titkos ágens fordítja le németre, látja el jegyzetekkel és adja ki nyomtatásban.² Vajjon nem a Belnaynak tulajdonított röpiratról van szó?

Mikor Boráros és Sarlay városbírák az országgyűlés megkeresésére vizsgálatot indítanak a forradalmi hangú beadvány szerzői ellen, Gabelhofer kétségbeesve kéri az udvar pártfogását a Bürgerjugend részére.

1791 januárjában már Schützenkorps-t szervezett Gabelhofer. Összejárnak inni, enni, bürgeródákat szavalni, a királyt éltetni, a rendeket szidni. A vezetők: Tuschl, a fővezér, Walthier üveges, Bauer könyvkereskedő, Mahl órás és egy Kellner nevű. A konzervatív tanácsnak ez sem tetszik és lázadásnak minősíti ezeket a lojális forradalmi összefogásokat. A hevesebbek erre meg akarják ostromolni a városházát, Gabelhofer alig bírja őket lecsillapítani.³ Az udvar is megelégedi a túlbuzgó Gabelhofer szereplésével, ez alig tudja magát kimosni a forradalmi gyanúból. De a mozgalomnak érdekes emléke az a nyomtatott *Verbindungsformel*, mely a Martinovics-pörbe belekeveredett Paitzkoffer lakatos iratai közt található. A fogadalom 1791-ben kelt és vagy húsz pesti német polgár neve van aláírva és ugyanannyi pecséttel megerősítve. Az aláírók arra kötelezik magukat, hogy polgári jogaikat és privilégiumaikat fenntartják és hogy a királyon kívül más urat el nem ismernek: «Er ist unser Herr und ausser Ihm erkennen wir keinen.»

Még közvetlen a Martinovics-pör leleplezése előtt is, maga Barco tábornok, a budai katonai parancsnok és a titkos kémszervezet magyarországi igazgatójának rendeltére osztogatnak Budán efféle tartalmú cédulákat:

«Bürger sehet wie man eurer Freiheit entgegenarbeitet, man suchet vorgegebene Unruhen zum Vorwand, euch ganz

¹ *Journal des hung. Landtages*. V. 1790. Privatb. f. 2.

² Gabelhofer jelentése 1790 aug. 3. Az udvarhoz küldött 2 példány nincs mellékelve.

³ Gabelhofer 1791 jan. 25.

unter das Joch der Sklaverey zu bringen.» De decemberben, a hivatalos terror kellős közepén már a demokraták izgatnak: «Menschenfreunde, rüstet euch!» felírású cédulákkal.

Persze a hivatalos izgatást nehéz volt fékentartani: maga Gabelhofer jelenti vérző szívvel, hogy a pesti polgárok, Hacker, sőt Tuschl is! tátott szájjal hallgatják Trenck nagyhangú előadásait a francia forradalomról s hogy bizony azóta ők is csak francia szabadságról, királyok igájáról, revolúcióról beszélnek. «Amit előre láttam, tényleg megtörténik, igyekszik a polgárokat áthangolni.»¹ Nehéz az elröpített követ zuhanásában megállítani.

Igy kerülnek aztán bele a Hirgeistek, Landererek, Paitzkofferek a Martinovics-féle társaságba, az eszmék keresztülnyargalnak az anyagi érdekeken és magukkal ragadják a békés, szelíd polgári elemet is. A többség ugyan, mint a nádor megállapítja, *gutgesinnt*, de azért sok köztük a «megbizhatatlan» elem: a 48-as Kossuth-imádó német polgári liberalizmus gyökerei kétségtelenül már a francia forradalom korába nyúlnak vissza.

*

A nép sem tiszta a ma uralkodó elvektől — írja a nádor a királynak. Egyesek megpróbálták a névtelen paraszttömegeket is megmozdítani s ez több helyen nyugtalanságra vezetett. «Habár bizonyos pontokban, melyekre azelőtt sosem gondoltak, hangosak kezdenek lenni, általában jól vannak tartva.» 1790-ben terjesztik az urak lemeszárulására izgató *Parasztok Dekretumát*² és még négy évvel később, közvetlenül a nagy leleplezés előtt Miskolcon, ahol a szabad italmérés miatt van nagy nyugtalanság, izgató cédulákat osztogatnak.³ Kívül: *Rebellio*. Belül:

Öllyük meg az urakat

A királytul semmi sintsen többi; egy tsöpp vére sem
Ezeren vagyunk, fegyverünk vagyon
Kereszt és akasztófa elig van.

Az ilyesmi lehet spontán népmozgalom, de viszont tudjuk azt, hogy különösen a felső tiszavidéken Szabolcsban,

¹ Gabelhofer 1791 júl. 9.

² L. Marczali, id. m.

³ B. Mednyánszky 1794 aug. 6.

Zemplénben, Borsodban, Abaujban maga a gentry is forradalmi érzésű volt. A lázónyi Szirmay Pálnál titkos összejövetelek vannak: Dr. Niczy, Szulyovszky, Neymuni és Areli nevű kereskedők, Tántsits Ignác, Sztáray titkára, járnak össze és nemcsak a diákokat tanítják a veszélyes forradalmi tanokra, hanem Szirmay még a parasztjait is arra oktatja, hogy minden ember egyenlő és hogy a király és a mostani közigazgatás fölösleges. A többi Szirmay is ilyen: Sándor, András, Péter, Ádám és Antal.

Mindezt pedig a nádor jelenti a Martinovics-összeesküvés leleplezése után.¹ Ő írja azt is, hogy a jegyzők a népnek felolvassák az ujságokat és így az egyszerű emberek könnyen elsajátítják a tetszetős és veszedelmes új tanokat. — Katonák jönnek haza Franciaországból, akik magasztalják az ottani állapotokat. Mások meg a papság ellen izgatják a népet névtelen röpcédulákkal; még 1797-ben is, Zemplénben így oktatják a népet a forradalom ábrándosai: «Pap! ne reméld, hogy ostoba fecsegéssel más terheket fogsz ránk rakni, mint amelyeket a Természet maga ránk rakott, t. i. hogy mindnyájan szabadok és egyenlők legyünk.» Mindezt nehéz gazdasági okok alapján magyarázni: a francia forradalom eszméi ezek, minden közelebbi érdek nélküli egyszerű forradalmi axiomák.

*

Ha a mérleget felállítjuk, olyan eredményre jutunk, amit sejthettünk kezdettől fogva: a magyar társadalom egyes rétegei műveltségük arányában szívták fel a francia forradalom eszméit. A főnemességet azonban természetes konzervativizmusa és politikai érettsége megőrizte az elhamarkodott tettektől; a Martinovics-pör vádlottai, az egy Sigrayt kivéve, a magyar «tiers état»-ból kerülnek ki: még a két forradalmárgróf Fekete János és Sztáray Mihály sincs köztük.

¹ 1794 szept. 23. Privatb. fasc. 35.

NEGYEDIK RÉSZ.

A REAKCIÓ.

I.

A katolikus egyház.

A felvilágosodás mozgalma elsősorban a katolikus egyházat érintette. Megtámadta tanításaiban, létében, szervezetében: Montesquieu, Voltaire és Rousseau egyformán az egyház politikai hatalmának és a pozitív vallásnak ellenfelei.

A reakció Magyarországon sem maradhatott el. A megtámadott egyház védekezett. Már Mária Terézia erősen katolikus uralma alatt megérezte a közelgő vést. II. József bomlasztó intézkedései aztán még erősebb ellenhatást keltek a szellemi élet terén.

II. József egyházi reformtörekvéseiben a figyelmes szemlélő felismerheti a janzenista szellem Róma- és jezsuita-ellenes aknamunkáját.¹ A császár eltiltja az *Unigenitus*-bulla kihirdetését, melyet az egyházfő Quesnel és a janzenisták ellen adott ki. Erre az esztergomi hercegprimás, Batthyány József latin és francia nyelvű tiltakozást nyomat ki, a címlap szerint Rómában,² s ebben Oziás király sorsával fenyegeti meg a császárt, amiért egyházi ügyekbe avatkozik; a tilalmi rendelet kibocsátásával a janzenistákat gyanúsítja meg, kik a pápai tekintélyt igyekeznek ezzel lejáratni, hogy a hit romjain diadalt ülhessen a janzenizmus, a quesnelizmus és később mindenféle más eretnekség. A fenség

¹ V. ö.: Koszó János, *Fessler Ignác Aurél*, Budapest 1923; 24 l.

² *Responsio Cardinalis Bathiani, primatus Hungariae ad imperatorem Josephum II, relative ad Decreta Ecclesiastico-Politica de Religionis Ordinibus. Simul ac rescriptum Papae Pii VI. — Réponse du cardinal Bathiani, primat de Hongrie, à Joseph II. Empereur, au sujet de ses Ordonnances touchant les Ordres Religieux, Avec un Bref du Pape Pie VI. A Rome 1782.*

szívét is ezek igyekeznek megzavarni. A Quesnel-féle janzenizmus ügyében pedig a magyar egyház már a bulla értelme szerint határozott, amikor a következő nyilatkozatot adta ki: «Mi, Magyarország püspökei, ha meghalljuk, hogy hatáskörünkben egyetlen doctor vagy teológus emez az alkotmányban megátkozott ördögi szekta legcsekélyebb pontját vallja is, úgy az rögtön életfogytiglani börtönnel büntettesék.» Batthyány érsek röpirata ama kevés irat közé tartozik, mely II. József alatt a cenzurái index «tilos» rovatában szerepel. Még egy magyar röpirat is említi, hogy II. József élvezettel olvasta Quesnel könyveit, melyeket a pápa bullájában elítélt.¹

Batthyány primás jól látott: Józsefet egyházellenes intézkedéseiben tényleg a janzenisták sugalmazták. Tanácsadói: Rautenstrauch, von Hägelin, Spendou abbé janzenisták.² Egyik leghívebb embere Wittola, a német janzenista Stock tanítványa, ki Pascalon, Quesnelen és Arnauld-n keresztül ismeri meg a katolicizmust és egész életében a janzenisták ellenségei: a jezsuiták ellen harcol.

Wittolaék vallási felfogásának janzenista színezetét plasztikusan kidomborítja Wittola polémiája Katona Istvánnal, a nagy magyar jezsuita történetíróval. Katona egyik művében megtámadta a janzenista Opsträt-ot, mire a janzenista Wittola, ki Magyarországon apátságot kapott szolgálati jutalmáért, egy intő levelet intézett Katonához. A szabadon gondolkodó és jozefinista Kovachich Márton lapjában olvassuk a polémia utolsó hullámain (Merkur v. Ungarn 1786). Wittola janzenizmusa e vitában különösen szerzetes- és jezsuita-gyűlöletében és a Mária-kultusz lekiacsinálásában nyilvánul, melyet a jezsuiták oly fényes sikerrel terjesztettek el Mária Terézia uralkodása alatt a Habsburgi birodalom egész területén. József rigorista életmódja, vallástisztelete, de másrészt a szerzetesség, hierarchia és kultusz ellen tett intézkedései elárulják janzenista hajlandóságát és környezete szellemét. Ő maga egyáltalán nem vallotta Nagy Frigyes cinikus materializmusát, sőt üldözte és kitiltotta a frivol és nyíltan vallásellenes könyveket. A Budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött cenzurái

¹ Egy evangélikus nemes magyar hazafinak és plébánosnak... 1792.

² L. Koszó János, id. m. 24 l.

indexen például 1780 dec. 22-én a következő könyvek szerepelnek :

1. Briefe über das Mönchswesen von einem catholischen Pfarrer an einen Freund, 3-ter Band 1780.

2. Versuch einer Pädagogik von Ernst Christian Trapp, Berlin 1780.

3. Friderici à Jesu (R. P.) carm. universa theologia moralis tripartita in casibus consentiæ. Aug. Vind. 1780.

4. Pièces échappées aux XVI. premiers Almanachs des Muses, Paris.

5. Les Augustins. Contes nouveaux. Rome 1779.

6. Oeuvres du Chevalier de Boufflers. Francfort.

7. Graves Observations sur les bonnes mœurs faites par le Frère Paul Hermite, dans le Cours de ses pèlerinages, Hermitage 1779.

Így találkoznak az üldöztetésben jezsuiták és libertinusok, szerzetesek és frivol szabad élcelők. És így kerül bele a janzenizmus és a jezsuita molinizmus nagy harca, melynek első fejezete francia földön fejeződött be, a magyar szellemi élet történetébe, eltörölhetetlen nyomot hagyva benne. A Habsburgok derűs barokk jezsuitizmusának közepette ott feketélik egy évtizeden át egy komor szellem uralma, amely XIV. Lajos derűs életkedvtől duzzadó ifjúsága alatt sikertelenül kísérelte meg Franciaország meghódítását.

A janzenizmus közvetett hatásán kívül nem csekély mértékben járult a felvilágosodás magyarországi terjeszkedéséhez a piarista rend. E rend nevéhez fűződik, úgy látszik, az a körülmény, hogy a magyar közoktatás bizonyos természettudományos irányt vett. Erősen hajlanak a kegyes atyák Bacon és Locke realizmusa és empirizmusa felé, ők vezetik be Newton tanait Magyarországra ; már pedig tudjuk, hogy Newton mechanikája a legnagyobb mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az emberiségben a tételes vallás törvényeitől független, autonóm szükségszerűség és természeti törvény fogalmát elterjessze. A rend realizmusa nyilatkozik meg abban is, hogy nagy kedvvel foglalkozik a Wolff-Leibniz-féle racionalista filozófiával, de különösen általában a pszichológiával;¹ van kereskedelmi iskolájuk

¹ L. Csaplár Benedek, *Révai Miklós élete és munkái*. I, 231—236.

is. Röviden szólva ők emelték a magyar közoktatást a külföldi, profán tudomány színvonalára. Ezt már abban a korban is tudják az emberek és a jozefinista Kovachich így ír róluk: «A piaristákról különös dicsérettel lehet elmondani, hogy ők voltak az elsők, akik a Newton elvei szerint megjobbított filozófiát bevezették.» Horányi Elek például már Franklin villamosságát tanítja Grassalkovich Antalnak és Almássy Ignácnak, Descartes forgószél-elméletével és Gassendi horgas atomizmusával szemben, Leibnizet és Derham logikáját adja tanítványai kezébe.¹

A konzervatív Orczy Lőrincz meg is támadja a piaristákat: (1760) úgy a *lojolisták* klasszikus iskoláját, mint «*Calasantzi József serege*»-nek, a piaristáknak természettudományos iskoláját szembeállítja a nemzeti és erkölcsi neveléssel: ²

Mit használ azt tudni? nap forog e, vagy föld,
Nap' sugára nélkül melyly színt mutat a Föld
Holdban laknak e, vagy az tsak pusztá föld,
Gömbölyű, vagy hosszas, ez és amaz al föld.

Hány rét vagyon égnek puha boltozatja,
Melylyikben fészkelnek tsillagok' soksága,
Göntzöl szekerének hol vagyon szállása,
Mikor hat hónapig nem látszik járása.

Tengernek honnan van naponként dagálya,
Égi planétáknak melylyik a' királya,
Felhőkben a' dörgést 's tüzet mi tsinálja,
Melyly szél a' felleget jobban taszigálja.

Mitől vagyon napnak nyári melegsége,
Mi mozdítja, hogy van olyly nagy sebessége,
Hány mért földni lehet száraz kereksége,
Polustól polusig mit tesz szélessége.

Írtd ki főbb *Scholákból* az olylyan tudományt,
Ki igazat rejt el, téssen sok *aenigmát*,
Inkább néped húzzon napon ként taligát,
Ne írjon, ne halljon rosz *Astrologiát*.

¹ *Merkur v. U.* 1786, 977.

² *Költéményes holmi* 51 l.

Ébreszd fel álmából a' túnya sereget,
 Ki hosszú túbuson nézi az egeket,
 Ki holdbann keresni megyen egereket,
 Ottann téríteni akar embereket.

A «túbuson néző túnya sereg» a piarista rend, melynek természettudományos oktatása nem tetszik a bárónak, aki a régi istenes magyar főúrnak és a nemzeti haladás mecénásának különös keveréke s aki másrészt bizonyosan Rousseau tudományellenes erkölcsi idealizmusából is táplálkozott. Fél a a kételyektől, melyeket Newton rendszere és a modern fizika támasztanak; ezek kiölik az emberből a hitet és elfordítják a lélek nemesítésétől.

Mint érdekes adatot említhetjük még meg, hogy Báró Schaffrath Lipót, a pesti szabadkőműves páholy nagymestere és Koppí egyetemi tanár, az összeesküvők lelkes barátja is piarista rendű szerzetesek voltak. Távol van tőlem az a gondolat, hogy e tiszteletreméltó rendet, mely Horányi Elek és Révai Miklóst adta a magyar irodalom- és nyelvtudománynak, bármivel vádoljam, csupán ki akartam emelni, milyen fontos szerepet vitt a természettudományos nevelés és gondolkodás elterjedésében s így érthető, hogy szimpátiával találkozott a felvilágosodás tudatos terjesztőinek oldalán.

Legkorábban a jezsuiták veszik észre az új tanokban és könyvekben rejlő veszedelmet. A hetvenes években már komolyan hozzálátnak a megtámadott hit és egyház védelméhez. Csapodi Lajos a nagyszombati egyetem teológiai tanára 1771-ben kiadja *A kinyilatkoztatott vallás és annak főbb szabályai és erényei*¹ című latin nyelven írt vaskos kötetét; az előszó tanúsága szerint a vallás ellenségeinek visszaverése céljából, mert az Egyháznak új ellenségei támadtak, akikről őseink fülei nem hallottak: nemcsak az ateisták léptek fel ellene, hanem *indifferentisták* és *deisták* is. Különösen az óvatatlan ifjúság kapkod a veszedelmes könyveken.

Legelőbb az Ó- és Újtestamentum történeti igazságát védi meg az újabb deista és materialista szkepszis ellenében. Nehéz volna a munka nagy terjedelme miatt itt a részletekbe belemenni: annyi bizonyos, hogy Csapodi a szentírás körül

¹ *De religione revelata eius regulis et virtutibus praecipuis libri tres in usum ss. theol. auditorum.* Tyrnaviæ 1771.

támadt vita legapróbb részleteit is ismeri. A XVIII. századi bibliai vitának legtöbb pro és contra harcosa ott szerepel könyvében. Itt vannak Tindal, Collins, Blount, Wolston stb. művei francia címmel idézve összes cáfolóikkal együtt.

A kinyilatkoztatott vallás védelmét is a legnagyobb gondal és erudícióval végzi a tudós professzor. Itt vannak mind: Bayle, Montesquieu, Voltaire, Rousseau (főleg az *Émile*), Helvetius, Diderot, D'Argens, Marmontel, De Prades abbé, Morelly (*Code de la Nature*), Quesnel és ellenfeleik a francia hitvitázók. Lépésről-lépésre cáfolja őket, a bevált skolasztikus rendszerrel védve a csodákat, a pápa és az Egyház tekintélyét stb. A XVIII. század támadásait és a régebbi eretnek tanok eszméit mind együtt találjuk e könyvben. E hatalmas mű erudíciója fárasztóan zsufolt, de szerkezete világos és az Egyház ellenfeleinek tanításait oly teljességükben öleli fel, hogy a magyar jezsuita könyvét a század legsikerültebb ilyenmű alkotásai közé számíthatjuk.

Már a következő évben, 1772-ben kiadta Csapodi a teológusok számára az *Istenről és az ő isteni tulajdonságairól* szóló rendszeres hitvédő könyvét (*De Deo et divinis eius Attributis*, Tyrnaviæ 1772). A bevezető disszertációban Bayle és Locke ellenében a tapasztalástól független egyetemes ítéletek létezését bizonyítja részben racionalista, részben tekin-télyi érvekkel. Könyvének első részében teleológiával, a természet célszerű berendezésével bizonyítja Isten létezését és egyenként felel a materialisták ellenérveire is. A franciák közül Bayle-t, Diderot *Pensées philosophiques*-ját, La Mettrie főbb műveit, Boulainvilliers-t, Spinoza hívét idézi. Megvédi Descartes-ot az atheizmus vádja ellen.

Aztán jön az apologetikának egy régi érve új formában: az Isten létezésébe vetett hit egészen általános emberi vonás, *innata idea*. Itt is francia utazók és írók adataira támaszkodik: temérdek utazót és exotikus népet idéz annak igazolására, hogy Istenről még a legvadabb népnek is van fogalma. Szívesen utal a görög és római írók érveléseire, ebben egyrészt a humanista, másrészt a simulékony jezsuita nyilvánul meg: érezte, hogy a hitetlen olvasó Cicerónak jobban hisz, mint Szent Ágostonnak.

Az Isten létezésének ezt a tudatát nem lehet fizikai vagy metafizikai érvekkel igazolni: ez a Természet szava bennünk. Itt találkozik a teologus a pietista nevelésű Rousseauval,

kinek szintén az érzelmi intuició a legerősebb érv Isten léte-
zése mellett.

Viszont ha az ember jól használja józan eszét, nem lehet Isten fogalma híján. Ez az érv méltó századára : valamint a ratio tisztánlátása elegendő ahhoz, hogy a deisták és materialisták erkölcsanukat ráépíthessék, épp úgy az apologetika is a helyesen alkalmazott ratio-ra bízva Isten létezésének bizonyítását. Az atheizmus csupán a romlott erkölcsök folyománya, mint azt az atheisták élete és frivol könyvei igazolják s itt idézi a nagy olvasottságú Csapodi Helvetius *De l'esprit*-jét, D'Argens *Lettres cabalistiques* és *Lettres juives*-jét, Monte:quieu *Lettres Persanes*-ját és a *Lettres chinoises*-t, a *Code de la Nature* (Morelly) és *Discours sur la vie heureuse* című könyveket, La Mothe le Vayer *Traité de la vertu des Païens*-jét és Montaigne *Essais*-jét. Úgyszólván más írot, mint franciát nem is tart érdemesnek a cáfolatra.

Az ilyen laikusok számára is hozzáférhető érvelés persze ritka a tudós teológus könyvében, ki mindenütt a skolasz-
tika bevált logikai érvelését és a Szent Tamás óta annyira bevált bizonyítási rendjét alkalmazza.

A dolog természeténél fogva kevesebb szó esik a francia gondolkozókról a második és harmadik könyvben, melyek Isten attributumait analizálják az említett módszerrel. Nagy stílusban folyik ezekben a könyvekben is az empirikusok és a materialisták : Locke, Voltaire, Bayle, La Mettrie, Helvetius, D'Alembert és a kisebb íróknak is a cáfolása : a világ teremtése, a lélek anyagszerűsége kérdésében kerülnek újra terítékre.

Csapodi művei fényesen bizonyítják a nagyszombati teológia magas színvonalát. Csapodi jártassága a filozófiai irodalomban meglepő az akkori magyar irodalmi viszonyok között. Az ő opusa is mutatja mit vesztett az Egyház a legkritikusabb időkben, mikor a Szentszék a jezsuitarendet feloszlatta. Ezek a hatalmas művek nagyszerűen szimbolizálják a katolikus egyház változhatatlan szilárd-
ságát : a francia deisták és materialisták dilettáns filozófiája eltölpül az évezredes, gyönyörű tökéletességgel felépített katolikus teológia épületében. Amint e könyvben megjelennek, a rég letűnt eretnekek tömegébe vegyülve, úgy állanak szemben az Anyaszentegyház rendszerével, mint az örök változó az örök változhatatlannal.

Még egy jellemző adat : Csapodi Lajos művét Galántai

Fekete Györgynek ajánlotta, kinek fia az Egyház ellenségeinek vezérszónoka lett. Két generáció áll itt egymással szemben: egy vallásos és egy profán hitű és nevelésű.

Néhány évvel Csapodi könyveinek megjelenése után adta ki egy másik jezsuita tanár, Molnár János az ő hitvédő könyvét: *Miként olvassuk kritikus ésszel a modern könyveket a vallás és igazság elvesztése nélkül?*¹

A nagy tudású Molnár atya, ki előbb Nagyszombaton volt tanár, utóbb Budán akadémiai igazgató, igen jártas volt a francia irodalomban és művésben eredeti olvasmányai alapján támadta meg az új gondolkodás mestereit. Könyve vezérfonál akar lenni az új vallásellenes irodalom útvesztőjében. Különösen az ifjabb nemzedék foglalkoztatja, mely szerinte minden nyomtatott betűt aranyigazságnak vesz.

Elismeri, hogy a modern írók eszes emberek, de Origenes, Sz. Ágoston, Sz. Jeromos stb. még eszesebbek voltak. A vallás ellenségei teljesen járatlanok a teológiai tudományokban. A mellett kétségbe vonja jóhiszeműségüket és Bossuet szavaira emlékeztet, ki egyik beszédében, mint a keresztény vallás magasztosságának bizonyítékát látta abban, hogy a legelvetemültebb emberek támadják. Azt a tipikus vádat emeli ellenük, hogy csupán a testi gyönyörűség kedvéért ostromolják az igaz hitet. Aztán Nonnotte *Dictionnaire philosophique de la religion*-ja alapján Voltaire romlottságát részletezi.

Nonnotte Voltaire ellenfelei közt aránylag a legtöbb sikert érte el, bár módszere Voltaire-nak csupán ténybeli tévedéseinek cáfolatára szorítkozik. De még ez is lényeges volt az Egyház szempontjából: ebben a kritikus korszakban nagy eredménnyel keccsgetett, ha sikerült a filozófusok tévedéseit kimutatni. Nonnotte ügyesen felhasználta az akkor igen népszerű lexikon-formát; népszerűségének ez egyik főoka. Másik híres művének, az *Erreurs de Voltaire*-nek német fordítását még Magyarországon is, Pozsonyban, újra nyomják: *Die Irrthümer des Herrn von Voltaire* (1784) címen.

Molnár János ismerteti a filozófusoknak az Egyház védőivel vívott harcát, az egyik oldalon szerepelnek: Vanini, Rousseau, Hobbes, Spinoza, D'Argens, Blount, Wolston,

¹ *De ratione critica legendi libros moderni temporis sine jactura religionis et veritatis*, Posonii et Cassoviæ 1776.

Collins, Toland, Tindal, Helvetius, Fréret, Bolingbroke; idézi munkáik címét is: *Les Meurs. L'Examen important. La philosophie de l'histoire. L'Analyse. Le christianisme dévoilé. Le militaire philosophe. Sermon de Cinquante. Six discours. Catéchisme de l'honnête homme.* Még érdekesebb, amit a hitvédekről tud: «Ezekkel szemben csatasorba álltak: Gibson Edmund és Ditton Humphrey, kinek műve franciául megjelent *Démonstrations de la Religion chrétienne* címmel. Fréretnek, ki a keresztény vallást az előző században cáfolta, párjával válaszoltak: Bergier és Yvon. Tegyük hozzá Diecmann Jánost, aki főleg Bodin-nak a naturalizmusról írt könyvét dolgozta fel. Förster, Leland, Conybaere Tindal ellen írtak. Sherlock, Gildon, Bradley és egy névtelen Collinsot, Blountot és Wolstont ütik agyon. Regnier Mansuelt és Cufferer Ferenc Spinoza képtelen és tisztátlan nézeteit temetik be. A már említettem Wolston paralogizmusainak felfedésére és cáfolatára Jöcher vállalkozott. Stakhouse, Csapodi, Carbon, Steinkelner, az avignoni lexikográfus és Nonnotte a hitetlenek valamennyi korifeusát törvénybe idézik és azokat a józan ítélet széke előtt leterítik.»

Ez az idézet mutatja, a magyar teológusok elég jól voltak informálva a künn folyó nagy harcról és szépen felkészültek az ő rájuk váró feladatra is. Az apológéták közt említi Molnár János a magyar Csapodi Lajos nevét is, tehát a magyar hitvédelemben már a kezdet kezdetén is megvolt az irodalmi folytonosság.

Idézi Molnár János a Bécsben megjelent D'Argens-ellenes: L'abbé d'A** *Nouvelle philosophie du bon sens* című művét is.

Molnár János, aki a görög és zsidó nyelveket Grácban alaposan megtanulta, maga is hozzálát Nonnotte példájára, hogy Voltaire történeti tévedéseit kimutassa. Aztán elvonnak sorban Machiavelli, Bayle, Spinoza, Toland, mind-egyiket *hazugságon* éri a tudós jezsuita.

Egy másik fejezet a *tudatlanságukat* van hivatva kimutatni. Voltaire-t itt is Nonnotte-tal cáfolja. Bayle szótáráról Saurin nyomán azt állítja, hogy egyházi ismereteit nem a patrisztikából és a skolasztikusokból, hanem katechizmusokból és protestáns papok prédikációiból meríti. Az encyclopædistákat, kiknek vezérét M. Did. (-erot)-t a *Pensées philosophiques* szerzőjét szintén Nonnotte-ből ismeri, a jezsuiták filozófusellenes *Journal de Trévoux*-jából vett idézetekkel cáfolja.

A modern filozófusokban egyébként semmi új: az ókori materialistáknál megjeljük összes gondolataikat. Aztán kimutatja, mennyire ellent mondanak egymásnak. «Voltaire dühösen szónokol valamennyi vallás Toleranciájáért . . . holott ő valamennyi vallásnak legtürelmetlenebb ellensége, különösen annak, melyet az anyatejjel szopott.» Dicséri Mohamedet és mint gyilkost állítja elének tragédiájában. Ugyanígy D'Argens marquis hol magasztalja, hol gyalázza Mohamed híveit. Rousseau *Hegyi levelei*-t is felhasználja érvül az filozófusok ellen, de aztán *Ioannes Iacobus* is megkapja a maga adagját Nonnotte-ból. «Ugyanez a Rousseau önmagában kételkedve hol valamennyi vallást külön-külön jónak és az üdvözülésre alkalmasak jelenti ki, hol meg a Szavojai Vikárius szájából ékesen dicséri a keresztény vallást és megparancsolja, hogy vessük meg az új deisták axiomáit, kik az igazság külszíné alatt a vallástalanságot hintik el . . .»

Eddig a cáfolat; az első könyv második felében aztán Molnár János felállítja a régi pozitív teológiai módszerrel megírt apologetikáját, megadva az igazi vallás ismérveit.

A második könyvben azokat a jeleket ismerteti a hagyományos dialektikai módszerrel, amelyekről az igazságot fel lehet ismerni. Így kerül a sor Montesquieure, ki annak illusztrálására szolgál, mint lehet felismerni a tévelygést magából az író által választott témából. Foglalkozik Montesquieunek a magyarokra vonatkozó megfigyeléseivel és élesen bírálja a nálunk oly népszerű író: «Miután az óvatos és előrelátó olvasó figyel: Montesquieu az ő összes idegeit annyira megfeszíti és meggyőzi arról, hogy a világon levő valamennyi vallás tisztára politikai csinálmány és akkor nem állhatja meg, hogy nála ne keresse az igazság mintaképét . . . Így a 3. köt. 732. lapján: «Emberiesen szólva, úgy látszik, mintha az éghajlathoz volnának kötve úgy a keresztény, mint a mohamedán vallás határai». Mily istentelen és egyúttal képtelen mondás! A valóságban hajdan ott a keresztény vallás uralkodott, ahol most a mohamedán babona van fölényben; sőt vannak tartományok, melyek mohamedán fejedelmek hatalma alatt állnak és mégis sűrűn lakja a keresztény nép. Hasonló gonosz lelkülettel állítja, hogy a különféle ünnepek, templomok és szertartások az éghajlattól vagy a természeti hajlandóságból származnak. És habár kiabál, hogy ezeket az állításokat jó értelemben vegyük, minthogy ő nem teológus, hanem politikus; lassanként

mégis az olvasó lelkét hazugságaival indifferentizmusra és tolerantizmusra hangolja, amit ékes és ünnepélyes szavakkal ajánl is a 786. lapon.»

Majd áttér a magyar kérdésre. Itt már nemcsak a pap, hanem a magyar ember önérzete is lázadozik az *Esprit des Lois* írójának «felületessége» ellen: «Elvezeti a filozófushoz és kritikushoz méltó idegen elmét Európa összes országaiba és nevezetesebb városaiba. Míg ezt teszi, egyforma éles észszel és szabadsággal ítélkezik az egyes európai nemzetek tudományáról és erkölceiről. Bejárja a Török Birodalmat, Orosz-, Lengyel- és Olaszországot, Hollandiát, Spanyolországot, Angliát; de úgy, hogy sietve visszatér Franciaországba, amelyen csüng szinte egész lelke. Magyarországon nem tudott, vagy nem akart más egyebet dicsérni, mint a magyarok nemeslelkűségét és borait. Hirdeti, hogy latinul beszélnek, de nem minden megvetés és fitymálás nélkül, a miatt, hogy ezt a nyelvet ott még a kocsisok is használják; de csodálatos! nem teszi hozzá, hogy azok is, akik az ekét vonják, míg evvel a munkával vannak elfoglalva, szakadatlanul azon a nyelven disputálnak.

Mulatságos dolog bizony! Józan ész az, mely ezt a virágzó országot átkutatja és mégis csaknem ész nélkül cselekszik. Hogyhog? hát nem látott Magyarországon semmi mást a józan ítélet tetszésére méltót, mint a lakosok jellemét és borát? Nincs itt irodalmi élet, nincsenek csillagászok, történetírók? Bibliográfusok, teológusok, költők? Ha Newton bámulattal és dicsérettel tudott megemlékezni a lengyelek őseiről, nem tudta volna-e ő a magyarok főiskoláit hasonló magasztalással illetni? Vagy ha már sok idővel azelőtt, hogy Newton a magyaroknál ismeretessé lett, az idegen Ész eljött ideig, akkor annyi tudós magyar embernek a nem ismerése tudatlanságra; megvetése pedig, ha nem csalódom, rossz indulatra vall.»

Ezután az egész könyv a logikai és dialektikai jeleket ismerteti, amelyekről az igazságot fel lehet ismerni: stílus, az író hangulata, véleményeinek változásai az író nagy tudása, mindegyik bő példatárral és egy kissé zavaros, pedáns össze-visszaságban. Montesquieu, Rousseau, Bayle, Marmon-
tel, az angol Hyde, Clarke a főbb áldozatai Molnár János cáfolatának. Ismeri a *Journal Encyclopédique*-ot, a filozófusok lapját, kiket a francia ellenfelei által kitalált gúnynévvel *Cacoethes*-nek (Cacouacs) nevez az *Encyclopédia* megfelelő

exotikus cikkéről, de használja a *Journal de Trévoux*-t is, a jezsuiták ellen-lapját és a XVIII. századi francia hitvédő irodalom legjelentősebb részét: Dom Calmet, Nonnotte, Lamy, Porré (Bayle ellen), Griffet, Page, Du Mesnil, Bergier, Yvon részben latin fordításai, de legtöbbször francia eredetiben olvasott művei szolgáltatják a szerzőnek az érveket és adatokat e modern filozófusok ellen.

Molnár János könyve híján van annak a rendszerességnek, mely Csapodi hatalmas műveit jellemzi; ő laikusok számára írt, de mégsem tudott a laikus olvasó ízléséhez alkalmazkodni. Hatása valószínűleg az egyházi emberekre szorított. Így döntő befolyást gyakorolt Alexovics Balázs pálos szerzetesnek *A' könyvek szabados olvasásáról* magyar nyelven írt és 1792-ben megjelent munkájára is.

Molnár János még Kazinczy *Orpheusát* is felkereste nézeteivel. Kazinczy talán opportunistusból, talán gúnyból közli is versikéjét, amelyet az *Ártalmas könyvek* ellen írt:

Ah! nints a' Mahomet szerű Pogányban,
A' mellynél szabad a' gonosz sekélység,
Olly rútság, minémű ragadt azokra,
Kik Voltairnak utánna fel-dühödtek,
Vagy Rousseaut követik, Venus kezéből
Vett vak-tőr hegyivel rohanva törvén
Istentől adatott Hitünk 's Reményünk
Ellen; 's 'a tsunyaság' homályja közzül
Nem vetvén szemet az igaz Valóra.

Zsivics Mátyás pécsi kanonok, pesti egyetemi tanár nagyszabású tízkötetes munkában vállalkozott az új tanok megcáfolására egy rendszeres dogmatika keretében. A *De dogmatis orthodoxae religionis* (Pest 1789—1794) szerzője felismerte, hogy a régi teológiai dialektika már nem illeszkedik az ő kora ízléséhez és enged a disputáló stílus szigorú következetességéből. A tekintélyi érvelésről azonban ő sem tesz le, hisz nem laikusok, hanem teológusok számára írt. A tárgyalás középpontjában mindig az angol-francia felvilágosodás áll, melynek nagy és kis bajnokait, nemkülönbön ellenfeleit, Zsivics ép oly alaposan ismeri, mint Csapodi. A francia utazási irodalom nyomán vállalkozik arra, hogy ateista népek létezését cáfolja. Az Isten létezésének bizonyításánál persze a szkeptikusok és a materialisták: Bayle, Diderot,

La Mettrie és D'Holbach nyomulnak előtérbe, a kinyilatkoztatás szükségességének bizonyításánál a deisták, főleg pedig Bayle és Rousseau (*Émile*) a céltábla. Az angol és francia deistákkal szemben megvédi Mózes szerzőségét a Pentateuchusra vonatkozólag. A *toleranciá*-val külön fejezetben foglalkozik és bár a *civil* toleranciára kénytelen-kelletlen rááll, a *teológiai* toleranciát, melyet a «hitetlenek» és «közömbösek» igyekeznek terjeszteni, (itt idézi Rousseau *Émile*-jét, Marmontel *Bélisaire*-jét és Voltaire-t), lehetetlennek tartja: *tolerantia theologica nullo pacto sustineri potest*. Ez az orthodox álláspont, melyen valóban a katolikus egyház sohasem változtatott, semmiféle korszellemnek nem engedve. Isten attributumainak elemzése közben aztán már Zsivics keveset törődik azokkal, kik az alapokat tagadják. A világ teremtésének kérdése újra előre tolja a materialistákat és szkeptikusokat, újra Bayle-lel, Spinozával, Voltaire-rel, Maillet-vel, a *Telliamed* szerzőjével kell vitatkoznia. Nagy segítségére szolgálnak e közben a francia apologeták, Nonnotte, Huet, Polignac, Bergier és mások művei, kiket éppúgy ismer, mint amazokat. Az ember természeti állapotának tárgyalásánál természetesen Voltaire, Rousseau, Helvetius, Mirabaud (D'Holbach), La Mettrie, Bayle, Collins neveivel találkozunk.

Zsivics könyve hideg fővel és nagy tudással írott mű, mely racionalista és tekintélyi érveivel ugyan a vallásos *érzést* nem táplálta, de szilárd és rendszeres segédkönyv lehetett a hit leendő bajnokai kezében.

Zsivics körül egy kis irodalmi vita is keletkezett: Alig hogy első kötete megjelent, ugyanaz a szabadongondolkodó Spielenberg Pál, aki egy ízben utcai sétájában Alexovics pátert végig bosszantotta materialista fenegyerekeskedésével és utóbb a Martinovics-pörben mint védő szerepelt, megtámadtatta Zsivics hitvédő munkáját kritikai lapjában, az *Ephemerides Budenses*-ben (1790 okt. 22 és 25) valamely felvilágosult teológus-barátjával.

A kritika igen finoman és óvatosan teszi meg kifogásait. Nagy dicsérettel kezdi: Zsivicsnek gratulál ahhoz, hogy megkülönböztette az ész és a *szív* teológiáját; effélet másutt nem igen lehet olvasni. Azonban mégis: miért nem használta Monigliának a materialisták ellen írt olasz műveit? Azokban erősebb érveket talált volna. A természet szépségeiből, rendjéből vett érvet el kell ejteni, mert az atheistákra nem hat;

akármilyen rend van a természetben, véges okozathoz még nem szükséges véges okot is feltenni. Ma már a teológusok is, így Hubert Ferenc, kételkednek ennek az okoskodásnak az erejében. De azért nem egészen értéktelenedett el: a durva és tanulatlan népet jól lehet vele vallásos ízlésre ösztönözni. Az epikureisták ellen is lehet alkalmazni, kik a világot az atomok véletlen csoportosulásának tartják. Nem igaz, hogy a természeti törvény megismeréséhez a kinyilatkoztatott vallás szükséges. Különösnek találja Zsivics definícióját a *tolerantia civilis*-ről is, aki azt a nem-katolikusokra vonatkoztatja. Hát Török-, Angol-, Skót-, Ir-, Svédországban?

Mindezzel nem akarja a szerző érdemeit kissebbíteni. *Absit!* Csak arra akarta ösztökélni, hogy «a jó filozófiát barátságosan kösse össze az isteni kinyilatkoztatással, úgy majd ebben a felvilágosult században, midőn őseinktől soha kétségbe nem vont dolgok a legszigorúbb kritika alá kerülnek, élesebben használja vésőjét». De az újság nemsokára (1791 jan. 25.) közli, — mert valószínűleg kénytelen közölni, — Zsivics apológiáját is és a cenzor pontról-pontra megcáfoltatik. Moniglia materialista-ellenes tanulmányát igenis ismerte Zsivics, hiszen Lesley deista-ellenes műve fordításának előszavában idézte is. Ami azt a kifogást illeti, hogy a teleologikus érv, vagyis a világ célszerű berendezése nem bizonyít Isten létezését mellett, mert a világ, a véges okozat véges okot is feltételezhet, azt feleli Zsivics, hogy ő itt éppen az epikureistákat cáfolta, tehát ezeknek elég a célszerűség érve. A cenzorral szemben a substanciából vonta volna le a végtelen tökéletes ok létezését. (Finom vágás!) A cenzort egyúttal kioktatja a katolikus és a racionalista profán természetjog közti különbségről, megmagyarázva mindazt, amit fenntebb a *Contrat Social* katolikus felfogásáról mondtunk.

De a cenzor sem marad adós. Válaszában (1791 ápr. 22, 29 és máj. 6) visszautasítja azt a vádat, hogy az ő bírálata szarkazmussal van telítve. Az anyagi világ szemléletéből merített érveléssel sohasem fogja egy végtelenül tökéletes és abszolúte szükséges lény létezését bizonyítani, különben Zsivics fejtegetéseibe metafizikai okoskodások keverednek. A természetjogi vitát azzal zárja be a ravasz cenzor, hogy a jezsuita Muszka Miklóstra utal, aki a természetjogot igen zavaros és nehéz tudománynak jelentette ki. Aztán Martinit

szegi Zsivics mellének, ki a természetes morál lehetőségét védte az egyház pesszimizmusával szemben.

Így folyt Magyarországon a szabadgondolkodás harca a teológiával a XVIII. század fordulóján. Nemcsak személyek és invectivák torkolják le egymást, mint Trenck és Szaitz Leó esetében, hanem az elvek és eszmék harcát vívják.

Triviálisabb eszközökkel, de nagy erővel, a néplélek tapasztalaton alapuló ismeretével és a mi fő: *magyar nyelven* vette fel a küzdelmet a franciákkal egy pesti hitszónok, Alexovics Balázs pálosszerzetes, akit eddig irodalomtörténetírásunk csak mint Verseggy egyházi ellenfelét ismert. Pedig ez a magyar szerzetes több figyelmet érdemelne, mint kollégája, a sokat emlegetett egri pap: Szaitz Leó! Alexovics a pesti Szűz Mária-templomban dörgött vasárnaponként a század szellemének pusztító hatása ellen. Így pünkösdi hét-főjén Sz. János evangéliumához fűzi aktuális elmékedéseit: «Inkább szerették az emberek a setétséget, hogy sem a' világosságot . . . Űgy vagyon keresztények, most inkább szeretik az emberek a' setétséget, hogy sem a' világosságot; a hitelenséget, hogy 'sem a' hitet és religiót. Mikor vetette meg ember nagyobb kevélységgel a' Szent Lélek Könyveit mint sem most? Mikor tsufolta ember nagyobb pajkossággal a' hitnek mélységes Titkait, mint sem most? Mikor fordította ember nagyobb vakmerőséggel eszét, nyelvét, pennáját az Istentől ki-nyilatkoztatott igazságok ellen mint sem most? Most nem Gavallér a' Férfú, ha tsak a' *Religióról* nem kételkedik. Most nem Dama, vagy Kiss-asszony a' feje-személy, hatsak a *Religióról* nem kételkedik. Most egygyüünek, tanúlatlannak, butának tartatik az ember, ha tsak a' *Religióról* nem kételkedik. Rakvák mostan mindenek Hitben kételkedőkkel, a' gyülekezetek, a' Mulatozó-helyek, az Utszak, a' Suttomok, a' Kortsmák, Kávészázak, Latzi-konyhák.»¹

Siet aztán kimutatni, hogy e kételkedők, kik a szabad élet miatt vetik el hitüket, oly módon kételkednek, «melly az *elmének és józan okosságnak* minden regulái ellen vagynak». Így tehát ez a nem megvetendő erejű népszónok, kinek retorikája, zamatos, de mindig kissé vulgáris képei, okoskodásai a régi ferencesek modorára emlékeztetnek, már azok közé a hitvédők közé tartozik, akik a század módszerével, az u. n. jó-

¹ *Vasárnapi Prédikációk*. Pest, Patzkó I—IV. Kézirata: *Promtuarium Concionum*, Nemz. Múz. Q. H. 332.

zan és érveivel is igyekeztek híveiket megerősíteni, elleneiket megcáfolni. Bár franciául nem tudott, mégis a francia apologe-
tika iskolájában tanulta módszereit. Az ész gőgös századában
már nem elég tekintélyi érvekkel cáfolni: az Egyház em-
bere is a ráción keresztül igyekszik megfogni az eltávolodott
lelkeket. A fordulatot kitűnően jellemzi Alexovics: «Honnan
származik, hogy ők olly nagyra betsüllik az istentelen könyv-
írókat, 's olly nagyon meg-vetik az igaz keresztényeket:
azok ő előttük nagy Lelkek, Böltesség székei, világ ragyogó
tsillagi, a' józan értelemnek lakó-helyei: mi Keresztények
ellenben együgyü üres fejek vagyunk, ostoba lelkek vagyunk,
akiknek egy szikra jó elméjük sintsen: mi az Uruk fel-
szentelt Papjai Babonasságnak, Tudatlanságnak Követtjei
vagyunk, gyalázatos képmutatók vagyunk, emberek gon-
nosz Tsalói vagyunk, a'kik a Religiót tsak a magunk hasz-
náért költöttük.» Alexovics e szavakkal fogalmazza meg az
angol-francia deizmus és materializmus «imposture»-teó-
riáját. Szomorúan látja, hogy Magyarországon is végbement
az óriási változás; az intellektuális osztály gondolkodása
profanizálódott, a vallástalanság, sőt vallásellenesség divattá
lett: «Nem de most szégyenljük, hogy Keresztény Catholi-
cusoknak külső-képen mutatni kell magunkat? Nem de most
katzagja, ki neveti, babonásoknak tartja ember azokat, kik
az ajtatosságot gyakorolják, kik az isteni szolgálatban pél-
dásak, szorgalmatosok, kik alat-valóit, házok népét az istenes
dolgok gyakorlására ösztönözik?» Alexovics pontosan megő-
rizte egyik beszédében azokat a gúnyos szavakat, melyekkel
Voltaire századában nálunk a papokat illették: «Pap; Pa-
posság, ez papi tsevegés, nyelveskedés; mit tart magáról
ez a Pap; ne gondolly azzal a pappal; ez egy ostoba Pap;
pfúj! bűdös a' ház a' Paptól... Most papnak lenni, teszi
hozzá, — és ostoba tök-fejnek lenni, egynek tartatik. Most
mihelyt Pap valaki, már darabos, faragatlan, nevelés 's
elme-nélkül való ember, a' ki nem tudja, hogy kell élni.»¹

Egyik beszédében a vallás külső formáit védelmezi
Alexovics; érezve azt, hogy a támadás ezen a ponton a leg-
hevesebb a deista és materialista szellem részéről.

Mindez a vallástalan, istentelen állapot honnan zúdult
az országra? A veszedelmes könyvek szabados olvasásából!
«A kételkedők a' gonosz könyvek által romlottak meg. Ves-

¹ Téli rész, 240 l.

sétek pokolba az efféle könyveket ; meg ne vakítson benne-
tet az Írás szép módgya a' mondások fénye, a' fris gondol-
latok, az egyházi tudományban nem vattok olly forgott em-
berek, hogy az ilyen álnok és kedves ellenségeknek ellen
álhassatok.»

Erdőfoglalva Alexovics külön könyvet ír *A könyvek sza-
bados olvasásáról* s azt ki is nyomatja Pesten 1792-ben. A be-
vezetésben újra tanúságot tesz az idők nagy fordulatáról :
az emberek félredobják az olyan könyvet, mely az isteni
vallás pártját fogja és jó erkölcsöt tanít. Vagyis a magyar
közönség régi vallásos irodalmi érdeklődése teljesen megszűnt,
profanizálódott. Alexovics térítő könyvét tehát azok számára
írta, akiket a «semmi-hitű szabad-lélek» legjobban megfer-
tőztek : a «Méltóságok, Urak, Nagy, 's Kis-Aszszonyok,
Nemes Ifjak, tanuló nevendékek» számára. Mert az új vészes
szellem ezerféle formában jelentkezik, mindenféle irodalmi
forma alkalmas arra, hogy mérgét titkon elhintse.

Alexovics könyvéhez főleg két forrást használt. Legjobban
Zabuesnig Kristóf német író Voltaire ellen írt művét ak-
náztta ki : *Historische und kritische Nachrichten von dem
Leben und den Schriften des Herrn von Voltaire und anderer
Neuphilosophen unserer Zeiten*. Voltaire francia ellenfeleiből
kompilált kicsinyes, személyeskedő könyv. Voltaire csipkedő
modora és finom, sokszor megfoghatatlan iróniája szinte ki-
hívták a személyeskedő támadásokat ; Zabuesnig irata is
ezek közé tartozik.

Másik forrása a legnépszerűbb Voltaire-ellenes könyv,
Zabuesnig Nonnotte-fordítása. *A Dictionnaire philosophique
de la religion* volt úgy látszik a magyar teológusok Voltaire-
ellenes vademecuma. Boldogan utal Alexovics a híres
Voltaire-ellenes mű szerzőjére, ki cáfolata érveit «apró-
donként, gyönyörűségesen, fel-forgathatatlan okokkal meg-
mutattya».

Említi még a német polemikus irodalom több termékét
(98 l.). Míg Csapodi és Zsivics francia eredetiben olvasta a
filozófusokat és a hitvédőket, Alexovics egész erudíciója latin
és német eredetű : idézeteit másodkézből kapja.

Fontosabb az, hogy Alexovics bőségesen felhasználja
Molnár János könyvét is és ismeri Zsivicset és Csapodit, Bayle
és Rousseau jellemzésében nagy része van Molnár János tol-
lának ; Alexovics könyvének beosztása, stílusának skolasz-
tikus pedantériája, de talán magának a műnek a gondolata

is : hogyan olvassuk a modern könyveket? a tudós profeszszor hatására vall.

Mindez pedig történelmi jelentőségű, mert a magyar-francia-ellenes hitvédő irodalom folytonosságát igazolja; s egyúttal klasszikus példa arra, mint terjednek el a tudós köntösbe öltöztetett eszmék a magyar közönség széles rétegeiben : az út a theológiai professzoroktól a néphez a népszónokon át vezet.

Így aztán nemcsak a latinul, hanem a csak magyarul olvasó magyar is megismerkedhetett a francia irodalom XVIII. századi élénk képével. Alexovics német és latin-magyar forrásai nyomán sorra veszi Bayle, Voltaire és Rousseau alakját, műveit, melyeket aligha olvasott akár csak fordításban is. Alexovics teljesen benne él a Voltaire-ellenes polémia elmérgesedett légkörében; érvei *ad hominem* szólnak, az írókat magánéleteikben, műveiket pedig részben tekintélyi, de részben észszerű érvekkel is támadja.

Rousseau, kinek deizmusa erősen pietista vallásos színezetű, érthetően kedvezőbb elbírálásban részesül Alexovics részéről, mint a sunyi Bayle, vagy az ádáz Voltaire, de végeredményben ő is csak olyan, mint a többi : kálvinistából pópista, pópistából újra protestáns, majd végül deistává lőn, vagyis «semmihitűvé», mert «csak ilyen utollyára-is az a Filozofus, aki tsupán tsak Filozofus, 's nem keresztény».

Alexovics könyvének történeti fontossága az, hogy nyomtatásban is megjelenvén, általános képet nyújtott a magyar közönségnek a francia felvilágosodás bajnokairól, a forradalom szellemi előkészítőiről.

Van Alexovicsnak egy másik, eddig ismeretlen műve, mely azonban kéziratban maradt :

«Az Egyenlőségről és Szabadságról a' Frantziák és Frantziázók ellen a' mostani üdökre. Irta Alexovics Basilius, A Remete Sz. Pál Szerzetéből való Pap, a' Filozofiának Doktora, s' a' Pesti Királyi Universitásnak rendszerént való Exhortátora. Nyomtatattott Vátzon, Gottlieb Antal betűivel 1795-dik esztendőben.»¹

Miért maradt Alexovics nyomdára kész műve kéziratban? Talán már 1795-ben a francia forradalomnak még ezt a kritikusan taglalását is veszedelmesnek tartották az egyházi és világi hatóságok.

¹ A budapesti egyetemi könyvtár kéziratgyűjteményében. G. 34.

És valóban egyetlen magyar könyvben sem találjuk meg a francia forradalmi ideológia oly teljes és részletes analizét, mint Alexovics kéziratos művében.

Könyve két részre oszlik: az elsőben az *egyenlőségről* elmélkedik, a másodikban a *szabadságról*. E két alapelvben látja az egész francia forradalmi gondolkodás pilléreit, ezért lát hozzá nagy apparatussal azok aláaknázásához.

«Az Egyenlőség 'és Szabadság' fel-kiáltására, 's hamis értelmére, a' Frantzia meg-tagadta az Istent: kirablotta s meg-ferteztette, fel-dulta, ló-istállókká tette a' Templomokat: valami Szent és Imádandó, lábaival öszve-tiporta: a' meg-testesült Isten' helyibe hitvány leányt emelt az Oltárra, 's körülötte, mint Szabadság 'Isten-asszonya körül, pogány módra tántzolt: az Istennek fel-szentelt személy-viselőit részint fel-kontzolta, részint szám-kivetette: minden régi Isteni-tiszteletet ki-irtott: új pogányságot, az ő Ünnepeivel együtt bé-hozott: Végre, hogy a' Keresztény Religióból utolsó tsufot üzzön, Püspöki Köntösbe egy szamarat öltöztetett 's az útszákon hordoztatta; az egész világnak nyilvánosságosan jelentvén, hogy egy *ilyen népet* ilyen Püspök illet...

Illy szerentsétlen ország, minden kétségkívül, mai nap' Frantzia ország. — Nints Istene: nints Királya: nints embersége: nints birtoka: nints betsüllete: nints békesége. — Két Szó tette azt illy szerentsétlenné, az Egyenlőség, a' Szabadság; 's ezeknek hamis, tévelygő, bal értelme.

Atyafiak Magyarok! Nem egyedül a' Frantzia tartományokban, hanem két, három, négy esztendőktől fogva, mondhatom, az egész Európában harsog ez a' két szó. — Az Egyenlőségről és Szabadságról beszéll a' paraszt, beszéll a' polgár, beszéll a' Deák, beszéll a' Tudós, beszéll a' szolgál, beszéll az Ur, beszéll a' Konyhalány, beszéll a' gazd'asszony; a' Tsapházak nem különben hangzanak tőle, hogy sem a' Kabinétok.»

A «szeles franciák» példájától akarja tehát óvni Alexovics.

Kimutatja tehát, hogy nincs egyenlőség: 1. fizikai értelemben. «Mi tetszik szemre hasonlóbbnak, mint sem egy Ember a' másikhoz: egy Szó a' másikhoz: egy Tyúkmony a' másikhoz? S még-is e'mellett az igen nagy hasonlóság mellett mekkora köztök az Egyenletlenség, mekkora a' különbség!» Melyik paraszt nem ismeri meg a' maga lovait? Melyik juhász nem ismeri fel a' maga juhait az idegen juhok

közt? Tehát : «Az egyen-ként vett Dolgok között nem találhatunk természeti Egyenlőséget, tehát nintsen természeti Egyenlőség az egész Természetben.»

2. Erkölcsi értelemben ; két ember sincs, aki tulajdon-ságaiban megegyeznék.

3. A polgári egyenlőség is hamis alapon áll Alexovics szerint a franciáknál. Itt Rousseau társadalomtörténetelméletét támadja meg. A pogányok azt hitték, hogy az emberek először szerte barangoltak, holott az isteni könyvekből tudjuk, hogy a világ 5794 évvel ezelőtt alkottatott és hogy Ádám és Káin előtt emberek nem voltak. Mintha talán az egek felhőiből hullottak volna alá az emberek?

«Igy rajzolja le az Embert Ruszszó, az az igen *rosz szó*, abban a' Könyvetskéjében, melyet világosságra eresztett ilyen titulus alatt : *Eredete és fundamentuma az emberek közt való Egyenletlenségnek* ; a' mellyben ez a' Rosz-szó tellyes tehetségét arra fordította, hogy a társaságos Életet mentül rútabb festékekkel leírja : hogy az Embert egészen a' barmok karjába helyeztesse : hogy ezt meg-mútassa, hogy az erdei vad, bolyongó élet az embernek tulajdon természetes állapotja . . . Így ábrázolja az Encyclopedia az emberi nemzetet. Így *Mirabó* a' Természet Szövevényében, in *Systemate Naturae*. Így több más új modi frantziázó Filozofusok.»

Ezzel a társadalomelmélettel szemben áll az Aristotelesé, mely az embert természettől fogva társas lénynek tartja. Magános életet csak Isten vagy az oktan barom él vagyis ami több vagy kevesebb az embernél.

Az egyenlőség megcáfolására Alexovics maga is gondol ki józan történeteket, melyek bizonyítanak a század racionalista szellemében. Bunder és Ogmánd feleségestől kivetődnek egy szigetre. Egyenlően osztozkodnak és egy év múlva Bunder hárommannyi gabonát hordat be, mint Ogmánd, mert szorgalmas. Elvehette-e Ogmánd a fölösleget erőszakkal?

«Ugy-e érzitek magatokban, hogy nem? — S miért nem? Hiszen ők egyenlőek voltak, eggyenlő jussal bírtak, mikor a' szigetbe beléptek? — Semmi az. Nem, 's éppen e' miatt az Egyenlőség miatt ; éppen e' miatt az eggyenlő jus miatt, Nem.»

Alexovics itt tulajdonképpen a kommunizmust cáfolja, holott a francia forradalom tulajdonjogi felfogása a magántulajdon elvén állott és csupán a privilegizált osztályokkal szemben volt nivelláló hatású.

«Hasznos a szegénység, mert munkára hajt», írja a jámbor szerzetes. A társadalmi munka megosztása pedig a rendi különbségeket követeli meg. Szükséges, hogy legyenek, kik magukat a tudományokban törjék, a haza igazgatásában fáradjanak, mások hogy vitézül harcoljanak. Ezért kell lenni nem ességnek is. «A Nemesség kivált mi-nálunk, nagy Ajándék, nagy Betsület, nagy Külömböztetés, nagy Jutalom . . . A Nemesség, mi-nálunk, rugótolla, 's hajtó-kereke az Igyekezetnek. — Mi maradt volna *Magyar Balázs?* Mi *Kinizsi Pál?* mi *Telekesi Imre?* mi ezer más hires Familiák, ha nálunk nem volna Nemesség?» Vannak ugyan gőgös, kegyetlen, eszem-iszom, buja emberek a magyar nemesek között, ezeket ő sem menti. De némely feslett életű asszony miatt nem lehet paráznának tartani az egész asszonyi nemet.

Aztán a német tudósításokra utal, melyek szerint a parasztoknak nagyon rossz soruk van Franciaországban. Sőt akad olyan franciaországi panaszos levél, mely Pest-Budán kézzől-kézre járt :

«Minap' Budán, 's Pesten egy levél olvastatott, mellyet egy frantzia *Emigransnak* Lotharingiából Helvetián által a' felesége küldött.» — A' többi közt azt írja Férjének az az aszszony : «Nálunk olly nagy a' szükség, hogy lehetetlen ezt az esztendő't ki-huznunk. Vagy minnyájan éhel halunk-meg ; vagy irtóztató pestis következik reánk. Már három hónapja, hogy én a' gyermekeimmel együtt tsupán tsak feketé kenyeren, 's vizen élünk. A' gyertyának fontya, mellyet az előtt négy krajtzáron meg-vehettünk, most egy tallér. Ebből tehetsz itéletet a' többiről, mellyek tartásunkra szűk-ségesebbek a gyertyánál.»

Alexovics fejtegetései közben meg-megáll, hogy szóno-kiasan aposztrofálja nemzetét és óva intse a francia példa követésétől :

«Ihol, Magyarok! mit beszéllenek, 's miről tesznek bizony-ságot a' Frantziák' szomszédjai, a Németh Országi emberek! Kik a' Frantzia Országi parasztok' állapottyát nálunknál, mivel köztök forognak, sokkal jobban tudhattyák. — Bizonyittyák ezek, hogy miolta a' Frantziáknak nints Királyok, Nemesseik, Papságok, azolta az ő parasztyaiknak nincs sem-miek : azolta ők utolsó nyomoruságban sénlődnek ; azolta triplával jobban szorongattatnak, huzattatnak, vonyat-tatnak, zaklattatnak, hallatlan terhekkal nyomattatnak.

Ne hadgyátok, ha van eszetek, ne hadgyátok tehát meg-

szédítettetni némelly gonosz nyelvektől magatokat, jó Emberek. Hidgyétek, hogy ha azok, kik most a 'Nemesek' keménysege, huzás-vonyása, kegyetlensége ellen előttetek szörnyen panaszkodnak, gonosz szándékjokat, mint a' Frantziák, végbe-vihetnék; leg-embertelenebbek, leg-irgalmatlanabbak, leg-keményebb szivüek volnának: 's két-három esztendő alatt, mása-nélkül való kegyetlenségek által, mind titeket, mind sok más ezereket utolsó inségbe kéméletlen dönténének. — Ők a gondolkodás munkáját a' Frantziáktól költsönözték: tehát kétség-kivül azt cselekednék, a' mit ezek tselekednek. — Eszeteken járjatok, o Magyarok! 's más példáján tanuljatok!!!»

Mint az egyenlőség gyümölcseit mutatja be Alexovics a forradalom rémtetteit és hallatlan anyagi kárait, szüntelen a magyar józanságra apellálva. «Ha nyomorogni, koldúlni, világ-futókká lenni nintsen kedvetek; ezt a' pokol szüleményét gyomrotokból utálljátok, 's a' honnan származott, oda vissza kergessetek.»

A szabadságot épp ily módszerrel taglalja darabokra. Borzalmas anekdoták, fiktív racionalista példák Dugonics-stílusú magyar nevekkel, népszerű filozófiai elmélkedések, szörnyűködő felkiáltások, a magyar nemzethez intézett rövid beszédek tarkítják ezt a részt is.

Ilyesformán Alexovicsnak ez a könyve általában egységesebb és hatásosabb, mint az, amely nyomtatásban is megjelent. A racionalista módszer, a népszónok bevált fogásai, de főleg az egész könyvet előntő meggyőződés heve és a kérdések aktualitása miatt a mű kétségkívül nagy zajt ütött volna a magyar irodalom berkeiben.

Alexovics mint máskor, maga jelöli meg forrásait: a Rousseau-féle természetjog és a francia írók cáfolásában megint egy francia teológus: Bergier abbé volt a támasza.¹ Ez a lotaringiai pap volt a filozófusok legméltóbb és legokosabb ellenfele. Rousseaut, Voltaire-t és D'Holbach-Mirabeaut támadta írásaiban. Az apologeták közül ő férközött legjobban a század szelleméhez: módszerében erősen racionalista és a vallás legerősebb bizonyítékának a belső érzést tartja, akárcsak Rousseau². Érvelésében szereti alkalmazni az ú. n.

¹ Bergier abbé-ról: Albert Monod: *De Pascal à Châteaubriand*. Paris 1916, 421 l.

² *Encyclopédie catholique*.

retorziót, azaz kérdi Rousseautól, hogy ha a megfoghatatlant elveti, miért nem veti el az Isten fogalmát, mely az emberi logikával Rousseau saját bevallása szerint össze nem egyeztethető? Bergier 12 kötetes *Traité historique et dogmatique de la vraie religion*-ja 1780-ban jelent meg és latin nyelvre is lefordították: egy ilyen latin fordítást idéz Alexovics, ki Bergiert «elmékedtető eszű s tudományú Frantzia Embernek» mondja egy helyen (47). Bergier-n kívül Alexovics sokszor használja a régebbi, XVII. századi jezsuita Contzent, k *Politica*-jában (1621) a nemesség létjogosultságát éppen a magyar nemesség törökellenes harci szerepével igazolja. A forradalomról különféle német kiadványokat olvasott Alexovics: a *Revolutions-Almanach*-okat, továbbá egy forradalomellenes kiadványt, melyet Alexovics *Augusztai Gyűjteményes íráások*-nak címez és melyek *Neueste Sammlung* és *Kritik über gewisse Kritiker* címen folyóirat formájában jelentek meg. Éfféle disszertációkat olvasott bennük Alexovics: *Notwendige Erwägungen über die Gleichheit, Ernste Winke an die Deutschen zur Vertheidigung der Rheinufer, Predigt von der christlichen Pflicht der thätigen Theilnehmung an dem Feldzuge wider die heutigen Weltbeglückter*. Olvassuk Alexovicsnál Genz nevét is: *Über die Grundprincipien der jetzigen frantzös. Verfassung* (*Minerva*, April 1794). E röpiratok célja, hogy a német nép visszarettenjen a francia példa követésétől. Alexovics ezek szellemében ír, mikor saját népét óvja a francia forradalom hatásától, a sans-culotte-ok kegyetlenségeinek példáit is belőlük meríti s így főleg a franciák németországi kegyetlénkedései kerülnek szónyegre.

Alexovics alakja volt Pest-Budán a reakció szimbóluma. A szabadgondolkodók szemében ő képviselte a «fanatizmust», a sötétséget és elmaradottságot. Kazinczy egyszer Kilián üzletében összetalálkozott Spielenberg Pállal, az *Ephemerides Budenses* szerkesztőjével. «Valami paphoz hasonló kísértet, cui de media nolis occurrere nocte, reánk jött és ezt Spielenberg oly vásottsággal szólította meg, hogy azt már én is vadságnak vettem, a pap csaknem tajtékot túrt és térítgette Spielenberget, holott csak megvetést kellett volna iránta mutatni. Ebből láttam, hogy bolond, nem szántam, de nem is elegyedtem közéjük. Rendes, hogy Spielenberg kimondta, hogy előtte a bibliabeli bizonyítgatás csak annyi, mintha a mitológiát fejtegetné. A betegnek látszó, legalább minden tetemében rengő pap elment sóhajtozva

és talán imádkozva. Ez a pap Alexovics pesti híres papoló volt.»¹

Történelmi korkép: a szabadgondolkodó újságíró, ki kaján örömet leli a pap lelki gyötrelmében és Voltaire-D'Holbach szellemében gúnyolódik a biblián és a népszónok, ki nem éppen mély intuícióval választva meg emberét, elavult módszereivel térítgetni próbálja a megrögzött materialistát.

Egy másik jelenetben még színesebben áll előttünk a pesti hitszónok történelmi alakja. Tudjuk, hogy Alexovics egyik könyvében az *Utazó ember* szerzőjének, — Laczkovicsnak — La Barre és Le Febvre sorsát: a vesztőhelyet szánta. Viszont Strohmeier pesti könyvkereskedő, a következő történelmi korképet jegyezte fel kémjelentéseiben: «Két nappal ezelőtt az említett Laczkovics, volt huszárkapitány az iteni hídon állt, sok magyartól körülvéve és fontos beszélgetésbe merülve; az ex-pálos és plébános-hitszónok Alexovics arra ment egy másik pappal sétálva. Mire Laczkovics éktelen dühvel hangosan felkiáltott: nem lesz addig jó, míg ezeknek a fickóknak a nyakát ki nem törük!»²

A történet eldöntötte, melyikük volt a rossz próféta. De e jelenetet főleg azért idéztem fel, mert szimbolikus jelentőségű; mintha egy nagy színi rendező állította volna a dunai hajóhídra a XVIII. századvégi magyar történelmi dráma két szélsőséges képviselőjét, a faragatlan, hitéért küzdő, buzgó papot és a fanatikus, vad, mindig tajtékozó forradalmárt.

Alexovics le is terítette a felvilágosodás egyik lelkes hívét, a Martinovics-összeesküvésben is részt vett papot, Verseghyt. Különös vehemenciával támadta meg nyomtatott könyvében, denunciálva Millot-fordítása függelékében közölt tanulmányaiért. Ezek a tanulmányok, bár németből vannak fordítva, Spinoza és az angol-francia deisták óta divatba jött történelmi szkepszis viszhangjai és Alexovics helyesen ismerte fel bennük a veszedelmes új szellemet. Ismeretes Verseghy sorsa: vizsgálatot indítottak ellene és egyházi penitenciára ítélték.

Igen érdekesen bonyolódik ki e könyvek és adatok alapján a századvégi irodalmi élet képe. Alexovics Verseghy Millot-fordítását szedi széjjel és tud a többi egyházi íróról, kik a

¹ Kazinczy jegyzetei Szirmay Antal Jak.-tört.-hez. Hazánk XI. 97.

² 1791 okt. 2; Privatbibl. fasc. 11.

felvilágosodás ellen felvették a küzdelmet. Ő maga felhasználja Molnár János, Csapodi Lajos és Zsivics Mátyás könyveit s így a korábbi magyar apologetika szervesen belekapcsolódik a forradalomellenes küzdelembe. Viszont Kazinczy *Orpheus*-ában védelmébe veszi Rousseaut Alexovics-csal szemben és közöl a *Gouvernement de Pologne*-ból egy részletet, «hadd lássák ebből Olvasóim, hogy Rousseau nem éppen olyan bolond ember, mint a'millyennek őtet Űr kiáltozza ; keresztyén Conscientiositásból és Papi gyűlölségből nem olvasván írásainak (mellyek kezeim közt 30 részben vannak), tsak egy sorát is, minekutánna Zabuesnigből felölle egyet 's mást olvasott» Ugyanígy közöl «skizzeket» Voltaire életéből Zabuesnig nyomán, hogy a róla terjesztett meséket megcáfolja. Martinovics apát egyik röpiratában bőven reflektál a pálos szerzetes támadásaira. Úgy látszik, hogy ő, a szellemi vezér, a pálost Szaitznál veszedelmesebb ellenfélnek tartotta, talán mert Alexovics elméleti alapon igyekezett a forradalmi ideológiát lebírni. Martinovics szerint természetesen Alexovics a tudatlanság summája és minden gondolata a jezsuita Praytól ered. «Ez a rendkívül tudatlan Alexovics kinyomatott valami magyar könyvet (melynek címe : a rossz és jó könyvek olvasásáról), mely telve van jezsuita zagyvasággal és szeméttel : ezeket több jezsuita, nagyobbbrészt a jezsuita Pray szállította neki kiadásra. Hogy ezek a jezsuiták milyen vaskos tudatlansággal dolgoznak és hogy szívüket milyen sötét gonoszság tölti be, ítéljék meg Olvasóim ebből a sületlen kompilációból, melyet a molyok fognak rövidesen összerágcsálni. Ez az említett Alexovics, kit sokáig a ledér pálosok beléndekével tápláltak, oly kemény és tompa eszű és agyú, hogy saját eszéből csak valami hitványságot tudna napfényre hozni. Az ostobaságok azon halmaza, melyet kinyomatott, a jezsuiták emésztetlen tápláléka. Ez a nyomorult firkonc semmit sem ért a francia nyelvhez és soha a halhatatlan Voltaire, Rousseau és Bayle műveit kezével nem surolta, hanem csupán ostoba legendák és az esztelen martyrologium fölötti elmélkedésében izzadta ki háját Onan bűneitől elgyengült testéből ; ezzel a zsíros étellel táplálta szellemét. Ez az Alexovics, hogy sűrű homálytól megfeketedett és összelopkodott írásocskáit elterjeszthesse, és hogy mégis némi olvasottságnak színezete rajtuk legyen, saját bevallása szerint a jezsuita Pray költségére néhány író műveit megvásárolta

a pesti könyvkereskedésekben. Ez a sötét tudatlansággal dolgozó Alexovics ellensége minden művelt embernek és nyelvnek, akik és amelyek tudományokat művelnek, az emberiség jogait védelmezik, a fanatizmust üldözik és a római curia és az ő bajnokainak visszaéléseit az egész földkerekségén leleplezik, hogy az efféle ingyenélők gaztetteit elkerülhessék az emberek. A tanto malo libera nos Domine!¹

Martinovics szennyes, tajtékzó stilusából kivehetjük, hogy Alexovics munkássága mégis nagy súllyal esett a századvégi eszmék harcába és hogy a másik oldalon az ő alakjára összpontosult Pest-Budán mind az a gyűlölet és megvetés, amelyet Voltaire és D'Holbach-Mirabeau szelleme a magyar elmékben kitermelt.

A Martinovicsék kivégzése idejében egy osztrák jezsuita páter: Franz Xaver Klaus veszi át Pest-Budán Alexovics vezetőszerepét, ő mond szónoklatot a kivégzés után a Vérmezőn az egybegyűlt népnek és tart beszédeket számtalan ünnepélyes alkalommal, kikelve bennük az ész, a filozófia, a felvilágosodás áramlata ellen, mely efféle hizelgő nevek alatt csupán a kereszténységet és az erkölcsöt akarja elsöpörni, és a féktelen szabadságot és erkölcstelenséget trónjára ültetni. A pest-budai szabadkőművesek és megfélemlített forradalmárok morognak és magánbeszélgetés közben néha önkénytelen is felröffenek az ilyen beszédek miatt.²

Van egy nap, mikor Magyarországon nemzet és Egyház közös ünnepet ülnék: Szent István király napja. A felvilágosodás térhódításával egyidőben a katolikus Egyház megérezte, hogy ez a nap a legalkalmasabb arra, hogy eszébe juttassa a magyaroknak a magyar történelmi és vallásos élet mély igazságát: azt, hogy a nagy király hite maradandó alkotás forrása lett. Tanulság: kövessük példáját és ragaszkodjunk ahhoz, amit alkotott. Mindenfelé tartanak hitszónoklatokat és dörögnek a felvilágosodás és hitetlenség ellen. A beszédek nyomtatásban is megjelentek. Budán a karmelita Förderer, a dominikánus Walther, a bécsi nagyszámú előkelő magyarságnak pedig a kapucinus páter Hermolaus és Isaurus, a pálos Billisics Alajos, Magyary István kemenczei és Szluha György szekszárdi plébánosok tartottak ünnepi beszédeket, melyekben kitértek a modern idők szomorú hitetlenségére.

¹ *Discussio oratoria.*

² Mednyánszky jelentése 1795 máj. 9. Privatb. fasc. 27.

A keresztény hit egyedüli alapja a «polgári társaság nyugalmanak», mondja Magyary István 1795-ben, nélküle csak «tetemes erőszak és titkon dühösködő engedelmisség» van. «Mondhatja ugyan egy kereszténytelen társaság: hogy a' Fejedelem és Nép között van egy bizonyos kötés, melly egyaránt szorítja mind a' két részt; mondhatja: hogy az erőltetes sérelem; és hogy a' Nép' szeretete legállandóbb oszlopa a' Királyi széknak. Mondhatja ellenben: hogy a' féle kötésnek meg-tartása szükséges a' Népnek; hogy a' zabolátlanság el-rontja a szabadságot; és hogy a Népnek rendben állása, 's engedelmissége leg-bizonyosabb záloga a' köz-Tsendességnek és Boldogságnak.» Tehát Szent István napján a *Contrat Social* ellen szónokolnak, felismerik Hobbes konstrukciójában a veszedelmes, profán materialistapolitikai gondolkozást. Egyébként maga Magyary utal francia forrására: «Hobbes és Bayle beszél így. Ezeknek *Istentelen közönségét*, a' többi között, erőssen vita, és győzte Gerdil, a *l'esprit des Loix* ellen 1751-ik esztendőben ki-adott deák munkájában.»

Billisics Alajos is azok ellen támad, akik kiáltják: «*megvilágosodott már a' Világ*... paraszti szolgálat volna egy okos férfiat előbbeni setétségre visszatéríteni, Papi mende-mondával meg-határozni».

Szluha György 1799-ben szintén arra használja fel Sz. István napját, hogy azokat fenytse meg, kik «szabad szó-lással, tselekedettel sértegetik a' Sz. Religiónak titkait, ha semminek tartják 's nevetik, valamit parantsol a Kristus Anya Sz. Egyháza...»

A katolikus Egyház szellemileg hivatásának magaslatán állott: teológusoktól kezdve hitszónokig mindenki érezte saját aktuális feladatát. Igaz, hogy módszereik nem mindig simultak a kor szelleméhez és Pázmány Péterhez méltó lángelme sem akad e kritikus időkben, de az örök időkre kiépített nagy rendszer mégis jól működött: munkásai tisztában voltak az ellenség erejével és fegyvereivel.

II.

A protestánsok.

A protestánsok sajátságos helyzetbe kerültek a francia felvilágosodás eszméivel szemben. Az a mozgalom, mely

Európaszerte elterjesztette a *tolerancia* gondolatát, mindenütt segítette a vallások törvénybeli egyenlőségét megszüntetni. Érthetően népszerű volt tehát Voltaire a *tolerancia* fáradhatatlan bajnoka a magyar kálvinisták előtt is, az a Voltaire, ki a katolikus hierarchia legádázabb ellenfele volt s aki a *Henriade*-ban a vallási türelem eposzát írta meg.

Viszont, minthogy Voltaire és a franciák minden pozitív vallást, dogmát, csodát, kinyilatkoztatást egyenlően támadtak, — senki sem ítélte el keményebben a zsidó fanatizmust, — a kálvinisták egy része épp úgy harcolt az új tanok filozófiai háttérére: a deizmus és a materializmus ellen, akár csak a katolikusok. A svájci Pictet Benedek művei több fordításban és kiadásban jelennek meg: ő vezette protestáns részről a legkeményebb támadást a deizmus és az atheizmus ellen. Fordítói, így Őri Fülöp Gábor bizonyára Svájcban hallgatták a kiváló svájci hitvédő előadásait és lelkesedtek világos okfejtésén, megingathatatlan hitén. Ugyanez az Őri Fülöp Gábor fordítja le *Haller Albertnek a kijelentett vallást Volter és más némelly közelébb éltt hihetetlenkedők ellen védelmező híres leveleit* is (Kassa 1798—99), melyeket II. József kitiltatott birodalma területéről.

Takáts Adám kisváci prédikátor is lefordítja Pictet egyik művének egyes részeit és a következő jellemző címet adja fordításának: *Azokkal való vetélkedés a' kik minden vallást jónak tartanak; és mind egynek tartják akár-melly valláson legyen az ember* (Pest 1784). Ez a mű tehát a deizmus, szkepticismus és a libertinizmus vallásos közömbössége ellen iratott és a materialisták *imposture*-teóriáját is cáfolgatja.

S míg a lelkes voltairiánus Péczeli, a prédikátor és Szilágyi Sámuel, debreceni superintendens, lefordítják magyarra a *Henriászt*, az előbbit Károlyi Antal gróf megrója Voltaire-kultuszáért egy hozzáintézett francia levélben: «Puisque je souhaiterais que cet auteur fût tout à fait ignoré de tout le monde, pour ne pas empoisonner le monde et ma Nation encore innocente.»¹ Még egyházi ülésben is előhozta aggodalmait.²

De Péczelit Varjas János debreceni tanára is óvja Voltaire-től. «Voltaire-ról írta kegyelmed, mennyit használt a

¹ Takáts Sándor, *A francia iskola és Péczeli*. Figyelő XXI, 190.

² Kazinezy, *Pályám emlékezete*. 102 l.

superstíciónak kiirtására! Csodálom, ha anrtak inkább hittek a franciák, mint Mózesnek és a prófétáknak! De mit használt, ha a superstícióval együtt a vallásnak minden érzését is eloltotta. Ez lehetett a protestánsok hivatalos álláspontja: nem ítélték el teljesen Voltairt, kinek annyit köszönhetek a vallásszabadság kivívásában. A tragédiákat és a *Henriászt* bámuljuk, a többit vessük el! Maga Péczeli is ilyesformán gondolkozik, mert elismeri, hogy «amennyit használtak az emberiségnek Voltaire és Rousseau a felvilágosodottság terjesztése által, épp annyit ártottak a vallásos erkölcsű életnek gyökerében tett megingatása által». ¹

A protestánsok politikai vezére, gróf Teleki József, franciás műveltsége dacára is gyűlölte a francia forradalmat. «Szidta a jakobinusokat, — írja Kazinczy, — s az Égalitét és persifliozta azokat, akik a nemest paraszttá vagy pedig a parasztot nemessé tenni akarnák, és hiszed-e ezt olvasó? azon örült, hogy ő megvágathatja a maga jobbágyságait, de nem az ő jobbágya őket. Rettenetes tudós volt ez a *Graf und Christ*, a mint Schiller nevezte egy xeniumában Kolberg Fritzet». ² Ő is kifogásokkal él Voltaire-rel szemben és ugyancsak Péczelihez intézett francia levelében elválasztja opusában a hasznost a veszedelmes tanoktól:

«Voltaire mauvais Philosophe, et plus mauvais Historien encore s'il etait possible, méritera toujours des grans Eloges comme Poete tragique. C'est la son fort. Par tout ailleurs il parait vouloir affecter de faire le Missionnaire de l'Irreligion et de l'Impieté; mais dans ses Tragedies, ou il n'y en a point du tout, ou il y a infiniment moins de ce venin, et il y preche presque par tout l'humanité avec toute l'énergie qu'un beau style peut donner a une bonne cause.»

Teleki Bázélben, Bernoulli Dániel híres matematikus és filozófus egyetemi tanár körében írta meg eredetileg felolvasásokra szánt hitvédő könyvét. Az *Essai sur la Foiblesse des Esprits-Forts* (1760 és 1762) a mindjobban terjedő vallástalanság ellen készült francia minták nyomán. Valami Lionin írja az előszót és itt Grotius, Fénelon, Abbadie, Ditton, Vernet, Mornai, Houtteville és Louis Racine nevét említi.

¹ Takáts S. *Figyelő* XX, 250 és XXI, 118.

² *Hazánk* XI. 101.

³ 1784-ből; Irodört. Közl. 1915, XXV, 220.

Bizonyosan nem csalódunk, ha Liomin neve alatt magát Telekit keressük, ki így akarta megjelölni forrásait. (Szerette az álneveket; egy francia nyelvű farsangi nyomtatványt Mocet Lieket név alatt adott ki = Comte Teleki).¹ Az első fejezetben már maga az író jelenti ki, hogy jobbat és többet ő sem tud mondani Abbadienál és Dittonnál.

Teleki azzal kezdi, hogy a babonát, a fanatizmust egy sorba állítja a hitetlenséggel. Ez az ő hitbuzgó protestantizmusából magyarázható, s ezért találunk az előszóban egy erős kirohanást a szerzetesség ellen. Szerinte a fanatikuskok is a hitet homályosítják el, csakhogy míg az emberiség ismereteinek gyarapodásával emezek száma fogyóban van, a zavaros tudású hitetleneké növekszik. Miután már sok ember hitét megrontották szofizmáikkal, gúnyos szellemeskedéseikkel, — Voltaire hirhedt *Épître à Uranie*-ját meg is nevezi, — itt az ideje, hogy minden vallásos ember hite védelmére keljen.

Teleki könyvét teljesen a Descartes óta erősen divatba jött racionalista módszerrel írta meg. Észbeli okokkal, logikai alapon bizonyítja a kereszténység hitelveit, akárcsak Clarke, a század legnépszerűbb hitvédője, vagy Wolff, ki a matematika módszereit alkalmazta a hitvédelemre. Teleki ki is jelenti, hogy csak az észbeli evidenciát fogadja el kritérium gyanánt: «Pour qu'on ne puisse m'accuser de vouloir éviter le combat, et de chercher des subterfuges, et pour éviter toute logomachie, je conviens d'abord sur les principes, et déclare que j'admets pour principes tout ce que la Raison nous dit de positif.»

Ebben a racionalista században így lehetett hatni a legbiztosabban. Így kapjuk a csodák és a titkok, a megváltás, a feltámadás igazolását Isten fogalmából levezetve. Az Ész bizonyítja a kinyilatkoztatás szükségességét is és az Ésszel támadja meg a racionalista század egyik legnagyobb hitét, a természetes morál általános érvényét. Rousseau, aki megdicsérte Teleki munkáját és ígéretet tett neki, hogy egy kibővített új kiadást készít belőle, bizonyosan kihagyta volna azt a részt, ahol az ő hitvallásának cáfolatát olvassuk. *A priori*, — írja Teleki, — nem bizonyítható, hogy a természetes ész (*les lumières naturelles*) elégtelen az isteni törvények

¹ V. ö. A. Leval, *Un opuscule français oublié du C. J. Teleki*. Könyvtári Szemle 1917.

megtartására. De saját lelkiismeretünk és a tapasztalat igazolja ezt s ez elég erős érv egymagában, mert a tapasztalatra épített okoskodás mindig van olyan szilárd, sőt legelőbbször meggyőzőbb, mint a tisztára elvont következtetés. A szavojai vikárius himnusza a *Conscience*-hez épp az ellenkezőjét zengi!

Végül, ha a kinyilatkoztatást bebizonyítottunk vesszük, szükségtelen a vallás ellenfeleinek többi kifogásaival foglalkozni. Csupán azt mutatja még meg Teleki néhány világos és okos fejezetben, mily erkölcsi fölényben van a keresztény ember a hitetlennel szemben. A vallás boldogabbá, erényesebbé és bátrabbá teszi az embert; a vallástalanokban mindezek az erkölcsi tulajdonságok meggyengülnek vagy el tünnek.

Teleki kis műve a magyar hitvédő irodalomnak kétségkívül legirodalmibb formában nyújtott terméke. Stílusa könnyed, mindvégig józan, nyugalmas, elegáns. Elhíhetjük, hogy nemesak tanárának, hanem Rousseunak is tetszett. A franciául író magyarok közül ő sajátította el legjobban a francia stílus titkait.

A felvilágosodás-ellenes protestáns hitvédelem hatásának legérdekesebb esete a Kazinczy Ferencé. Kazinczy ifjúságában erősen ingadozott vallástalanság és vallás között. Végre egyszer Hajnalkövi János, kálvinista paptanára kezébe adta egy művét a tiltott könyvekről, melyet ő is mint gróf Teleki, francia nyelven *Sur les livres défendus* címen írt. Így lett Hajnalkövi, — Kazinczy szavával élve, — az ő savoyardi vicariusa. Olyan buzgóság és enciklopédia-ellenes hangulat fogta el, hogy ő is hozzálátott egy hitvédő mű megírásához: olyanfélét akart írni, mint Grotius vagy gróf Teleki József.¹

A magyar kálvinizmus tehát szintén derekasan kivette a maga részét a keresztény hit védelméből.

III.

Világi irodalom és hivatalos reakció.

A francia forradalom elleni reakció felesküdt bajnoka és költője a *Peleskei Nótárius*. A konzervatív Gvadányi generálisban a maradi magyar, a dinasztiajához hű katona és a

¹ *Pályám emlékezete* 49 l.

jó katolikus lázadt fel a franciákkal szemben. Úgy látszik olvasta Alexovics könyvét is, mert ő is a gonosz könyvek olvasását okolja minden bajért, kiknek írói közt Voltaire, Lessing, de főképen Rousseau és az Alexovics által sokszor emlegetett német író Hórusz (Wunsch) szerepel. A *Peleskei Nótárius elmékedései és halála* (1796) telve vannak goromba kifakadásokkal az atheusok, deisták, naturalisták és indiferevisták ellen:

Kiknek testvérei ama Frantz Polgárok,
Származnak ezektől testi, 's lelki károk.

Népiesen összegezi tanításaikat: nincs jövődő élet, pokol, a papok találták ki, hogy kincseket gyűjtsenek, a bibliát is a papok írták, a világ örökkévaló. Egymásután cáfolja a különböző --istákat. Az atheusból hamar deista lesz a nótárius meggyőző érvelése következtében:

Igy tehát Deista lett az Atheusból,
Szamár volt, ökor lett e' Philosophusból.
Több ökorok is vannak, kik úgy mint ő bögnek,
Ki csákó, ki szilaj, kit neveznek rőtnek.

Épen ilyen ökor a' Naturalista,
Bruderje pedig az Indiferentista.
A' Frantzok ezeknek kenyeres pajtási,
De még kárhozatosb azok bódulási.

A francok is tagadják az Űristent, ebben egyeznek a naturalistákkal. De míg ezek hitüket magukban tartják, a francok a népet bolondítják azzal, hogy a Természet mindenkit szabaddá tett. A *vad* szabadságot hirdetik, a vallás szerintők a papok költeménye, királyra nincs szükség, az is olyan ember, mint más. A francok bálványozók is:

Mert ők egy fiatal leánykát, de szépet,
Oszlopra emelik, 's ez eleven képet
Tartyák szabadságok Isten Aszszonyának
Mondgyák nints határa az ő hatalmának.
E' pediglen mutat bújá tekintetet,
Mivel fél-meztelen, illy fel-öltöztetett.

Az igaz papokat elűzik; a rosszakat, kik hitet tesznek, megtartják, sőt szabad házasodniok is; a szabadság fája

alatt egybegyűjtik az ifjú népet s itt szabad minden rossz. Nincs különbség ember és ember közt.

Aztán a fiának újra elmondja a nótárius a deisták és naturalisták cáfolatát. Örömmel látja, hogy fia nem hódolt céhüknek. A fiú biztosítja apját, hogy ma már Pest-Budán nincsenek ebből a felekezetből. S a nótárius örömmel hallja Martinovics és társainak kivégzése hírért :

Nem rég ugyan hétnek gombjukat el-üték,
Kik petsenyéjüket rosz tűz mellett süték ;
A' többit küldötték külső Országokba,
Hol várakba zárták kemény fogságokba ;

Már most nyavalyások ott cathekizálnak
A' honnan honnyokba tán vissza sem szálnak.
Vétkek tsak úgy esett minnyájunk tudtára,
Hogy tsizmákat vartak Frantzia kaptára.

A magyar költészetben taián ez az egyetlen visszhang amit az erőszak retorziója keltett : Martinovicsék csizmákat varrtak francia kaptára s ezért üték el gombjukat.

A jó Gvadányival azonban minden ellenséges érzülete dacára megesik az a humoros eset, hogy a francia felvilágosodás eszméinek terjesztőjévé lesz, természetesen saját tudtán kívül és akarata ellenére. Már a 90-es országgyűlés satirikus leírásában sürgeti, hogy a vallás kérdését ne bolygassák, mert akkor a *fanatizmus* kap lábra és elsorolja a közismert bűnlistát, az inkviziciót, a Bertalan-éjt, hozzátéve Ziska pusztításait és a *fanatikus* magyar Bocskait és Tökölyt. De ennél az ellenmondásnál még mulatságosabbak történeti munkái. Írt ugyanis egy világtörténetet *A' világnak közönséges históriája* (Pozsony 1796) címen s ebben forrásul használja Mably, Montesquieu, Rollin stb. de főleg Millot történeti munkáit. Ez a Millot volt, úgy látszik, a felvilágosodás századában a legolvasottabb világtörténet Magyarországon. Bessenyei állandó olvasmánya és forrása, Versegly magyarrá fordítja és e fordítással kapcsolatban meggyűlik a baja egyházi hatóságaival, mert Alexovics denuncialja. Gvadányi is ezt kivonatolja többnyire és nem veszi észre, hogy forrásán keresztül hogyan árad be annak a Voltaire-nek történetkritikai szelleme, kit ugyanekkor lépten-nyomon cáfolgatni szeretne. Millot Montesquieu magasztalása miatt került egy-

házi fellebbvalóival összeütközésbe és róla mondta D'Alembert: nincs más rajta a papból, mint a ruhája; a Constituántenak is tagja volt. Ő is tagadja Bossuet providenciális történet szemléletét, átveszi Voltaire kriticizmusát az anekdota-történelemmel szemben és alkalmazza utilitarisztikus és kultúrtörténeti értékelését.¹ Ő ugyan megtette azt is, hogy összehasonlította a francia eredetit a Christiani-féle német fordítással, melyről így megállapította, hogy «augusztána» értelemben kifordította a mű értelmét, — Versegly is ezt a fordítást használta, — azonban a mélyebb szellemi összefüggések elkerülték figyelmét.

Mindjárt a mű elején Gvadányi Millot-Voltaire szellemében a mitológiai kort mint mesés kort tünteti fel, melyet el kell vetnünk, mert a história tudománya «valóságot kíván».

Mintáinak liberalizmusa szól hozzánk az efféle helyeken:

«Ázsiában a Despoticum uralkodás hozatott bé, amely az emberi jó erköltsöket meg-fojtotta, a'mellyért is ők a' régi vadságha vissza estek. Azért is mostanában Africa azon része a' világnak, a' melybe leg-kevesebb Törvény, jó Rendtartás, értelmes szokás, jó uralkodás, Tudomány, és bölts Vallás vagon.»

Voltaire-Millot nyomán megállapítja, hogy kimondhatatlan haszon volt az írásjelek felfedezése. A kereskedés is oly nagy jó, mely nélkül az emberiség el nem lehet. Ismerteti Confucius négy elvét. Mint a költőietlen felvilágosodás korának gyermeke, Prometheus fabuláját balgatagságnak bélyegzi, a trójai háborúból a faló mondáját kirekeszti és így tovább. Sőt megrójjá Dacier asszonyt, hogy a régieket csaknem a bálványozásig imádja, holott a későbbi világ nagyon túltett a görögökön. Ime a racionalista evolúciós eszme! Montesquieu *Grandeur et décadence des Romains*-jéből is átvesz bizonyos liberális politikai elveket, de e mellett a legellentétebb világnézetű történet szemléletből eredő megjegyzései tarkítják ezt a különös világtörténetet. A despotizmus azért született Ázsiában, mert ott nincs keresztény vallás, mondja Gvadányi. «Adjunk hálát, hogy Magyarorszag Európában van» írja I. Ferenc hű alattvalója. Majd a kultúrtörténeti értékelések közepette egyszerre a «theatro-

¹ Erről bővebben cikkemben: *Bessenyei és a francia gondolat*. Egyetemes Phil. Közl. 1921.

mok» rontó hatásáról kapunk hosszabb elmefuttatást. «Nem szabad a szerelemről csacsogni.» A Peleskei Nótárius keresztül érzi a kompilátor történész művén.

Megesik vele, hogy Voltaire tárgykritikájával polemizál. Egy ízben Voltaire szemére hányja a történetíróknak, hogy szó nélkül elfogadják azt az adatot, mely szerint egy dán király valahol egy éven belül erdőt teremt. Gvadányi erre elmeséli Radzivi herceg történetét, melyet ő galíciai katonáskodása alatt hallott. A herceg u. i. fogadásból egy év alatt vadászterületnek is alkalmas erdőt teremtett egy helyen. De tud más esetet is :

«Ki nem tudja, hogy Második József Császár-is, a' Bétsi sziget kertjébe, szintén a város körül-is, melly sok nagy vastagságú fákat télen által nem ültettetett, a' mellyek, tavaszra kelvén az idő, gyönyörűségesen ki-zöldültek, és még most-is a' dolgotlan Bétsi sétáló népek árnyékai alatt magokat jeges italokkal enyhítik. A' mellyért-is Voltér Urnak jegyzése nem minden képpen állhat-meg.»

Legnagyobb szomorúsággal a filozófiáról szól. Pythagorasról szólva eszébe jut, hogy ma is élnek epikureisták, cinikusok, materialisták, naturalisták, deisták, atheisták és indifferentisták. Ennek oka pedig a rossz könyvek olvasása s úgy mint Voltér, Russó, Horus, a' Maroccoi levelek és számtalan ilyen kárhozatos munkák», oka az «ájtatosságtalanság», a «böltstességről való maga meg-hittség» és a szabadkőműveség. Még a föld forgásának tanát is kétesnek és veszedelmesnek tartja Gvadányi.¹

Úgy látszik Alexovics páter, ki Verseglyt Millot-fordításáért megleckéztette Gvadányi, *Világhistóriájában* is ösztön-szerűleg felismerte Voltaire profán történet szemléletét, mert óva inti híveit, hogy ilyen «világhistória»-féle című könyveket kezükbe vegyenek, mert ezek a legveszedelmeesebbek.² Egyik jegyzetében pedig magát Gvadányit veszi elő és sajnálkozva említi eltévelyedését, a nélkül, hogy nyíltan megnevezné.³

A peleskei nótárius körülbelül egymagában állott reakcionárius felfogásával a magyar írók fejlődésre szomjazó

¹ A' mostan folyó ország gyűlésének sat. crit. való leírása. 1791, 121. a Nemz. Múz. példányán.

² A könyvek' szabados olvasásáról. 71.

³ U. o 43 l.

tömegében. Gondolati hatást bizonyosan csak a műveletlenebb nemesség körében ért el, a műveltek mulattak rajta és jámbor reflexiói mellett efféle egykorú széljegyzeteket találunk könyveiben: «ahá bolond!», vagy «ne sutor ultra crepitam!»¹

A francia forradalom elleni visszahatás legerősebb tényezője azonban kétségkívül a hatalmi szó volt. Ferenc császár és Bécs nagyon megijedt az események radikális fordulatától és ezután üldözés tárgya lőn minden, amin a francia bélyeg rajta volt. A Martinovics-pör egyik vádlottja pörében a vád jellemzően foglalja össze, mi mindent látott a közhatalom a *franciáskodás*-ban. «A franciaság (gallicizmus) vagy jakobinizmus sem hitet, sem törvényt nem ismer; nem az ész, hanem az érzékiség vak ösztöne ragadja el és elbizakodottságában elhatározta, hogy az egész emberi nemet megreformálja, a világ egész gépezetét felforgatja és minden engedelmességet eltöröl. Ő az a halkszavú ellenség, aki (. . . ebbe az eddig nyugalmas országba . . .) a jó külszíne alatt befurakodott és felvilágosodás (illuminatio) címén a nap sugarait elűzte és az engedelmesség kötelékeit meglazítván, a Forradalom magvát elhintette.»²

Ennek folytán hozzá is lát a közhatalom fenyegetett biztonságának megerősítéséhez. Az összeesküvők esetében, akik tulajdonképpen legfeljebb egy intellektuális csoportot alkottak, közelebbi praktikus cél nélkül, kegyetlen példát statuált a remegő császár, a cenzurát megszigorítja és személyesen referáltat a legesekélyebb magyar incidensről, ami a franciákkal kapcsolatba hozható!

A vádlottak kivégzése nagy hatással volt a közhangra. Kazinczy elmondja, hogy László öccse, az ezredes 1790 táján nem volt idegen a francia gondolkodástól, de mikor ő kufsteini fogságából hazajött, így szólt hozzá: «Én meg nem foghatom, mely átkozott veszettség az! Németországban sok emigránsra találtam, aki gazdagból koldus lett és mégis enragirt demokrata s csak a nem titulusra nem tud szokni s mindaz, ami a tudósok classisához tartozik, titkos

¹ Az első a B. Eötvös Collegium *Világhistória* példányán. V, 138, a másik a Nemz. Múz. *A mostan folyó ország gyűlésének sat. crit. való leírása*. 1791, 12 l.

² Tántsits Ignác pöre. Vertr. Acten,

francia!»¹ Ez a példa tipikus, Kazinczy is azért említi. Az emberek átlaga a közhatalom nyomása alatt véleményét is jóhiszeműleg változtatja.

Az ujságokat is megrendszabályozták. 1792 után megszüntetik az *Ephemerides Budensem*, elnémítják Spielenberg Pált. 1793-ban elveszik Szacsavaytól a *Magyar Kurirt* és Decsy Sámuelnek adják s a lap egyszerre a franciákat és a forradalmat ócsárolja. (A lapok hirtelen irányváltztatásának első magyar példája.) Ismerteti az új francia kártyákat, mert a francia köztársaság csak játék és nem valóság. «Sem a' tetejébe függesztett sapka, sem a' körülötte való bolondos tántz nem fognak annak életet és eleveniséget adni. Tekintsenek az elmúlt időkre a' Frantzia patrióták, olvassák meg e' világ történeteinek könyvét a' historiákat, meg fogják tapasztalni, minémű gonosz következései szoktak a' revolutioknak lenni, melly kevés törvénytelen ségen épített alkotmánynak lehetett állandósága.» Ilyen hangnemben ír ezután a *Magyar Kurir*. Csóstól özönlének a forradalomellenes, többnyire németből fordított röpiratok, melyek hol Burke nyomán darabolják a forradalmat, hol meg lírai hangnemben könynyeznek a francia királyi pár kivégzése fölött, vagy pedig tendenciózus beállításban mesélik el Robespierre életét vagy a királyi pár utolsó napjait.²

De talán reakciónál, kivégzésnél, prédikációnál, könyvnél is többet ártottak a francia forradalmi gondolatok elterjedésének maguk a franciaországi események. A Martinovics-pőr vádlottainak egy része, köztük Bacsányi, Őz Pál, megtagadja korábbi nézeteit és a francia forradalmat. Ezeket két csoportra oszthatjuk. Az egyikbe tartoznak azok, akik ezzel enyhébb büntetést remélnek elérni, mint pl. Szolarcsik, aki bécsi fogságában bő tervezetet készít a *Szabadság és Egyenlőség* megcáfolására. Érdekes ez a tervezet, mert bevilágít a vádlott olvasási körébe és gondolkozásába. A mű címe lett volna *Libertas et aequalitas ad crysim Juris Naturae Publici Universalis revocata chymera est*. Aztán ez a szó következik *Organizmus*. Bizonyosan az emberi test hasonlatának argu-

¹ Kazinczy jegyzetei Szirmai jakobinus-történetéhez. *Hazánk* XI. 94.

² Bő bibliográfiájukat adja A. Leval, *La Révolution française, Napoléon Ier et la Hongrie* Budapest, Franklin 1921.

mentumára gondolt Szolarcsik, melyet Aristotelestől fogva oly sokszor idéztek a demokrácia megcáfolására. Aztán következnek azok a könyvek, melyeket ez értekezéshez el kellene olvasnia: Rousseau értekezései, egy német könyv a *Szabadság természetéről*, Cicero *De Officiis*, az *Encyclopaedia*, Petrasovics *Ex poetis*, Thomas Paine és a magyar közjog. Végeredménye pedig az lett volna, hogy habár a monarchikus államforma nem a természettől származik, mégis a kötés, mely az alattvalókat kötelezi, nem erőszak útján jött létre, továbbá, hogy az egyenlőség minden erényt megöl, amit a jutalmazás ellenkezőleg serkent, ösztönöz.

Vízszont a vádlottak más része függetlenül, a véres események hírére ábrándultak ki a forradalomból. Makk páter e címen: *Kurze Wiederlegung der jetzigen verderblichen Grundsätzen, von einem biedern Hungar zum Besten der Menschheit verfasst in Hungarn 1794*, nemcsak leírta a kátét, hanem cáfolatot is írt. A cenzurához is benyújtotta, de az *typum non meretur*-t írt rá. Verseggy bizonyítani tudja, hogy 1794 júliusában, tehát a leleplezés előtt, *Egy emberszerető Philosophusnak intései a Magyarokhoz* című műben kimutatta, hogy az az emberi természettel összeférhetetlen ábránd.

Őz Pál szintén bevallja, hogy korábbi nagy republikánus lelkesedése később meglehetősen lelohadt, mert az események beigazolták, hogy különösen Magyarországon a reszpublika chimera volna. A francia ugyanis más természet mint a magyar. De meg a forradalom borzalmas következményei is ellene szólnak. Őz Pál szavaiban nincs mit kételkednünk, hiszen éppen védelmének őszintesége okozta vesztét: őt mint harmadrangú szereplőt bizonyosan csak fogságra ítélték volna, ha bírái nem látják önérzetes «megátalkodottságát».

Mindaddig, míg a vérengzések el nem kezdődtek Franciaországban, mindenki lelkesen várta a párizsi híreket. Különösen a Terreur változtatta meg a hangulatot: kezdenek megkülönböztetni *szelíd* és *vad* szabadságot. Valahol a Gironde-nál szeretett volna megállapodni a közhangulat, mikor az angol alkotmány példája és Montesquieu konzervatív történelmi alkotmányos koncepciója voltak az ideálok. A kialakult liberális közhangulattal nem fértek össze a terror kegyetlenségei és kényszerítő hatalma.

A háborúban már a zsarnok ellen izgatott a császárhű párt és a hivatalos apparátus. A franciák az elnyomók és a szomszédok az áldozatok. Így például a francia hadak

ellen felvonult magyar csapatok mellett szolgált egy Endrődy János nevű tábori pap, aki többnyire német minták után indulva számtalan versben és fabulában elmélkedik a forradalom vészes következményeiről. *A szabadságot felettébb magasztaló Poétának* ilyenén módon felel:

Szabadság

Erköltés nélkül

Vadság

Nem szabad

Egy ország is

Szabad

Nem is lehet; bátor legyen egynél

A' hatalom, vagy pediglen többenél

Ha az, erkölts oszlopinn nem nyugszik.

Ha nem törvény, józan emberiség, közjóra célzó szelidség vezérli az országot, akkor a nép felserken és gonosz diktátorán (Robespierre) bosszút áll.

Párizsban szemléld mit tehet egy nép.

És jön Napoleon... A magyarság megint két pártra oszlik: egy titkos intellektuális csoportra, mely várja a felszabadítót és egy nagyobb pártra, mely mint Mária Terézia idején újra kész a dinasztia védelmére fegyvert ragadni. Berzsenyi patetikus ódái dörögnek és utoljára lóra ül a magyar nemesség...

ÖTÖDIK RÉSZ.

A HALADÁS ESZMÉJE ÉS TANULSÁGOK.

A felvilágosodás hitet rombolt, de ha ő maga is cselekedni akart, hitre volt szüksége. Ezt a hitet pedig nem a deizmus találta meg; a materialisták nem is fogadták el a logikai muszáj-istent vagy az érzelmi ködképet. De volt egy eszme, mely mindnyájukat összefogta, talán az egyetlen Rousseaut kivéve, s ez a *haladás* gondolata.¹

Mint a többi eszmét, ezt sem a felvilágosodás bontotta ki önmagából, gyökerei az antik világba nyúlnak. Ugyan a kozmopolita sztoikusok is álmodoztak egy morális értelemben vett jobb világról, mikor majd az egész emberiséget az ész és az igazság uralma fogja össze, mégis elsősorban az ókori materializmus, Epikuros hívei fogalmazták meg először a modern értelemben vett *haladás* eszméjét. Epikuros tanította az anyagi evolúciót: az idomtalan atomoktól az emberig nyúló lánc történeti, időbeli egymásutánját és tanította az emberi civilizáció fejlődését, melyet a természetes ésszel ellátott ember hajt végre, a folyton fokozódó anyagi szükségérzetből eredő kutatási vágy segítségével. Ebből születnek meg a találmányok, mesterségek és végül a tudomány, melynek segítségével az ember legyőzi a babonás hitet és tökéletességre juthat:

Így az idő mindent lassanként hoz csak elő, míg
Azt később az ész aztán tisztára kifejti.²

Megvan már Lucretiusnál a XVIII. század egész fejlődés-tana: a természettudományos tapasztalat fokozatosan

¹ A haladás eszméjének történetét adja Jules Delvaille: *Essai sur l'histoire de l'idée de progrès jusqu'à la fin du XVIIIe siècle*, Paris, Alcan 1910.

² Fábrián G. ford. V, 1452.

vezeti ki az emberi elmét, a *ratio*-t a *lumen*-be, a világságba : és leküzdí a sötétséget, a babonás, ceremóniás valást, mely csak az ember tökéletesedését akadályozza.

A modern korban ez antik tanok új erőre kaptak. A természettudományos gondolkodás kialakul a XVII. század folyamán : Bacon és Descartes megmutatják, mi módon juthat el az ember új ismeretekhez : mikor pedig Newton megtalálja a nehézkedés törvényét, a mindenség kapui tárultak fel az emberiség előtt, és a természettudományos gondolat előtt a határtalan fejlődés útja nyílt meg. Hogy ne hinne hát Descartes és Newton óta a modern ember a haladásban? XIV. Lajos Franciaországában ezenkívül az irodalom és a művészetek nagystíliú fellendülése, a nagy írói zsenik burjánzása is nagy önbizalmat gerjesztett az emberekben. Összemérték magukat a régiekkel és elégedetten állapították meg, hogy a modernnek a régieket mindenben felülmúlták. A híres *Querelle des Anciens et des Modernes*, a francia irodalomtörténetnek ez az érdekes fázisa, tehát szintén a haladás eszméjéből fakadt.

A XVIII. században a haladás gondolata már általánosan elfogadott dogma úgy az angol, mint a francia filozófusoknál. Megtaláljuk a karteziánus Fontenellenél, a fényes Bourbon-kultúraért lelkesedő utilitarista Voltaire-nél, de főleg az *Encyclopédie* körében : Helvetius, Diderot, D'Holbach, D'Alembert mind a tudományos haladás útján bekövetkezendő általános emberi boldogságért küzdenek. Az *Encyclopédie* megjelenése is a racionális emberi tudás büszke öntudatra ébredését jelentette, írói a haladás ostromgépeinek szánták a *sötétség* ellen.

Haladás nemcsak a tudásban van : fejlődés van morális értelemben is. A haladás gondolatában egyesül a józan ész erkölcsi optimizmusa az anyagi fejlődés gondolatával. E század hiszi azt, hogy a tudás jóvá teszi az embert, mert a természetes ész a jót tanácsolja és csak tanításra, *felvilágosításra* van szükség, hogy a tudatlan embert a *lumen naturale* meleg erkölcsiségébe vezessük. Lelkiismeret egyenlő tudással : ha a jót belátjuk, nem cselekedhetjük a rosszat, mert ezzel magunknak ártunk. Ezért kell a tudást terjeszteni, minden embernek ez a legszentebb kötelessége.

A haladás gondolata tehát a felvilágosodás lényege. Belőle fakad a jövőbe vetett lelkes bizalom, a nyolcvanéves aszszony öröme a világság terjedésén, a szabadkőmives ma-

gyar író utópiája. Belőle merít erőt a harcos, mikor a diétán szónokol a vallási tolerancia ügyében és a forradalmár, mikor a történeti Magyarország szétrombolását tervezi.

Az emberiség haladásába vetett bizalom költője Verseggy: *Rikóti Mátyása* mintha egyenesen a francia földön vívott antik-modern párviadal irodalmi termékeihez csatlakoznék.¹ A XVII. század végén és a következő elején a racionalista módszer természettudományos sikerei annyira elbizakodottá tettek egyes írókat, hogy az evolúció gondolatát az irodalomra és művészetekre is alkalmazni merészelték, kimondva, hogy a görög és latin írók nem versenyezhetnek az új francia és olasz írókkal, mert az ő idejük óta az emberiség jelentékenyen művelődött. Perrault, majd Lamotte-Houdard, de különösen a nálunk is olvasott Fontenelle képviselték ezt a karteziánus paradoxont.

Verseggyhez ezeket a racionalista eszméket Condillac közvetíti, kit akkor olvasott, mikor *Rikóti Mátyást*, a felvilágosodás népeposzát megírta. A kapitány, ki Verseggy ideálját képviseli, kifejti azt a «modern» oldalról sokat hangoztatott szellemes érvet, hogy tulajdonképpen a régi írók voltak a fiatalok és az ujak az öregek, mert emezek már hosszú tapasztalaton okulnak. A fejlődés alapja a klasszikus irodalom:

Classicusok voltak ezek akkorában,
Mikor az ész némán feküdt a' pólyában.

Condillacra utal jegyzetben, mikor a görögök és rómaiak alacsony moralitását hangsúlyozza. Az antiquitas a homály kora:

Ők sem tudhatták még a homály korában
Mi az igaz szépség egész pompájában?
S mire mehet az ész férjfiabb korában,
Melly akkor elzárva szunnyadt bimbójában?

Végre aztán felvirradt az ész és igazi szépség, a vadság eltikkadt.

Igy jutott a' pictor a' perspectivához
A' musika szerző a' harmoniához,

¹ Érdekes, hogy *Rikóti Mátyás*-ban megtaláljuk Mozart szabadkőműves operájának, a *Varázsfuvolának* áriáit és Verseggy bemutatja a kőművesceremóniákat is az Apolló papjának felszentelésében.

Az építő-mester ökonomiához
A' poéta pedig filozófiához.

Pontosabban nem lehetett volna összefoglalni Perrault, Fontenelle és Lamotte-Houdard gondolatait. Így lesz Verseghy Condillac közvetítésével a híres *Querelle des anciens et des modernes* magyar visszhangja. Számára is a filozófia a legmagasabb poézis, mint Lamotte-Houdard is megfogalmazta a jövő költészetét, mely minden fantáziát kizárva az ész költészete lesz.

De az antik irodalomban talán még a mítoszt tartja Verseghy a legveszedelmesebb találmánynak. Káros mesék ezek, babonára vezető koholmányok, csupán a francia-angol-olasz-német irodalomnak köszönhető, hogy az emberiség kijutott e veszedelmes kátyúból. És még ma is akad egy-két anglus (Milton!) és német majmok (Klopstock!), kik új mítoszt akarnak teremteni.

Pedig a mesénél nincs veszedelmesebb találmány. Őseink azért találták ki őket, hogy erkölcsösségre csalják a még durva elméket, de sajnos, a nép tisztelni kezdte e mesés dolgokat, hinni bennük, mint a valóságban s a vége mi lett? Egymás ellen fenekedtek, köd borította be az elméket és feltámadt a felekezeti gyűlölség.

Ime Condorcet híres *Tableau*-jának alapgondolata, mely ott lappang az enciklopedisták és az egész filozófus század alapgondolatában: az emberiség egyenes vonalban halad előre és csupán a fanatizmus akasztja meg időről-időre a természetes haladást.

Az emberiség *morális* haladásába vetett hit egyetlen nagy tagadója Rousseau volt. Ő, a luxus és az előkelő társadalom ellensége, egyedül küzködik az egész század paradicsomváró optimizmusával szemben. Az ő dogmája éppen az ellenkező: az ember természetes tudatlanságában volt tökéletesen jó, mert a természet jó és csak a tudományok és a találmányok fejlesztették ki benne a fényűzést, a nagyravágyást s így a rabszolgaságot és az erkölcsi romlottságot.

Rousseau fejlődést tagadó paradoxona az optimista XVIII. században nagy és kínos feltűnést keltett. Abból a terjedelmes irodalomból, mely Rousseau dijoni pályamunkái nyomán kelt, sajátosképpen Magyarországra is esik egy. Francia nyelven írt könyvről van szó, melyet *francia író nyomtatott ki Budán 1780-ban!* Címe: *Essai sur l'abus du bien*

moral, a budai cenzurán átment kéziratát az egyetemi könyvtár őrzi.¹ Szerzője François Le Roy de Lozembrune, bécsi udvari tanácsos és főhercegi nevelő.² Ez a bő tollú nyelvmester még eddig felderítetlen okokból hosszabb ideig tartózkodott Magyarországon és többek között az Eszterházyak lánzséri kastélyában is lakhatott bizonyos ideig, mert azt le is írta nagy magasztalásokkal a század érzékeny stílusában *Matinées de Lanschitz* címen (Vienne 1778). Főhercegi alkalmazott lévén, Le Roy de Lozembrune meggyőződéses progresszista volt, aki Rousseauval szemben a filozófiai tudomány és a művészetek nagy átalakító erejében hitt. Mikor a lánzséri vár vidékét bejárja, a turbulens magyarok szellemeit idézi fel, hogy megmutassa nekik, mit művelt a haladás és mi volt ezzel szemben az ő művük: «O vous, ombres de ces heros inquiets qui ont cru sacrifier au bonheur de la patrie en l'inondant de sang: *Serin, Ziska, Bela, Batori, Ragotski, Tekeli*, parcourez ces plaines jadis désertes et applaudissez à ces nouveaux maîtres: ...» Mert ezt a földet, — *n'en déplaie à Jean-Jacques*, — a tudományok és a filozófia nagy fáradsággal emelték csak ki a kegyetlenség és tudatlanság sötétjéből. A felvilágosodás, Voltaire háborúellenes és kultúráimádó történetiszelleme beszél e jöttment francia udvari ember lapjairól.

Nagyterjedelmű *Essai*-jét Rousseau *Discours*-jainak megcáfolására írta. Ugyanabban a szellemben, mint a Rousseau franciaországi polemikusai, támadja meg azt a paradoxont, hogy az ember természettől fogva jónak születik és hogy a civilizáció rontotta meg. Ime főgondolata, melyet számtalan történelmi adattal igazol: «L'Homme naturel n'existe que physiquement, il ne peut aucun bien, mais il a des passions qui le portent au mal; il est vrai que ce mal est moindre, et quant à la cause et quant à l'effet, que dans la société policée;

¹ F. l. jelzés alatt. A cenzor neve Szabó András. A könyv ugyanott van meg.

² Quérard adata: *France littéraire*. Szül. 1750, meghalt 1801 Bécsben. L. még Leval: *Supplément à la Bibliographie de I. Kont* 1914 és Petrik II, 582. A *Matinées de Lanschitz* címlapján magát több *Akadémia* és irodalmi társaság tagjának írja. Quérard Ersch nyomán említi még egy *Essais de Morale* (Bude 1782 2 vol. in-8) c. könyvet, de ennek nem akadtam nyomára. V. sz. téves bibliográfiai felvétele a már említett *Essai*-nek.

«L'homme a un frein qui peut maîtriser ses passions ; ce frein dans l'homme physique est tout à fait inactif ; partant impuissant. L'homme moral peut seul triompher des passions morales et physiques ; la vie morale ne se trouve que dans la société policée.» Ezzel szemben Jean-Jacques a tisztára állati élet dicséretét zengte, mondja Le Roy.

Viszont sa játtságos, hogy a kritikus is elfogadja Rousseau társadalomtörténeti vázlatát: de az egyes fázisokat másképpen értékeli. Le Roy de Lozembrune mérsékelt és érzékeny ember, aki udvari állásában nem fogadhatta el a sztoikus Rousseau fényűzés- és civilizációellenes paradoxonait.

A haladásba, a nagy magyar jövőbe vetett bizalom állította szembe a magyar írókat is Rousseau fejlődést tagadó gondománnyellenes paradoxonával. Bacszányi a *Magyar tudósokhoz* írt versében viaskodik vele. Kazinczy az *Orpheusban* (II.) közli a szász Frónius Mihálynak egy cikkét a Brassó körül talált vademberről. Ezt a nyomorultat egy oláh találta meg, mint falevelet evett. «Nem vala benne semmi természeti gyorsaság vagy valami eránt való hajlandóság», amelyet La Fontaine *Histoire d'une jeune fille sauvage* c. művében említi. S a cikkíró rosszalva rázza a fejét, mikor Rousseau elméleti ezzel kapcsolatban eszébe jutnak :

«Jámbor Jean Jaques Rousseau nem fojthatom magamban a bosszankodást, a'mellyet a'te álmodozásod támaszta, azt állítván, hogy azok a' bődög Halandók, a'kik magokat a' társasági élet kebeléből erdőségekbe vonják. Tekinthetnél volna erre a Nyomorúltra 's meg láttad volna mennyivel bődögabb a' Te állapotod az övénel. Ha igaz az, hogy az értelem bírása emel-bennünket fellyebb a' barmoknál, úgy az is igaz, hogy az tsak a' társaságos élet kebelében léphet óhajtott tökéletességre ; eggy olyan társaságos élet kebelében, a' mellynek tagjai az értelemmel tökéletesen bírnak.»

Az evolúció gonaolata határozza meg e kor történelmi felfogását. Azok az írók, akik a francia felvilágosodáson nevednek, mindig irtózással gondolnak a régi magyarok barbár elmaradottságára. Bessenyei minden alkalommal hálát ad, hogy a magyar nép a középkor sötétségéből kilépett, Anyos Pál pedig, aki Marmontelt, Voltairet, Buffont és a Philosophe Sans-Souci-t idézi, így kiált fel :

Még-is, ha tekéntyük régi századinkat,
Midőn szekerinken vittük házainkat,

'S ló-húsból készítvén vad vatsoráinkat,
 Szünetlen rablással éltük napjainkat :
 Irtózunk! — 's ölellyük Apolló 'hugait,
 Hogy, elhagyván Hémust 's Athénás 'falait,
 Ide lakni jöttek Dunának parttyait,
 Pallérozván népünk' szilaj szokásait.

A romantika — már evvel egyidőben, — ezt az értéket teljesen a feje tetejére állítja.

A haladás hite és a világosság terjesztésére vonatkozó parancsa szólította küzdelemre mindazokat a magyarokat akik a nemzeti nyelv kiművelését és a nemzeti műveltség megalapozását tűzték ki céljukul.

Sajátságos jelenség, hogy a felvilágosodási törekvések minden időben a nemzeti nyelvek kultuszát termelik ki a gubból. Dante azért ír a nép nyelvén, mert eszméit terjeszteni akarja, magát népe filozófusának, prófétájának tekinti. Francia földön a humanizmus megeremli a francia nyelv szépirodalmát s ebben minden antik, a nyelvet kivéve.

Ez történik nálunk is. A felvilágosodás, a tökéletesedés a haladás eszméje kitermeli a magyar nyelvű irodalomra még pedig azért, mert csak ezen az úton lehet a magyar nemzetet az emberiség szüntelen tökéletesedő kulturájának részesévé tenni.

Az első nagy nemzeti reformátor, kinek nevéhez fűződik az új magyar szépirodalom megszületése, Bessenyei György szemei előtt az előrehaladott és művelt francia nép és nyelv lebegett, valamint a német íróknak az a törekvése, hogy modern értelemben vett német szépirodalmat alkossanak francia mintára. Akadémiát tervez, a magyar nyelv és irodalom kiművelésére. Mintául a francia akadémiát veszi és gondosan olvassa Pellissont, ki a francia akadémia történetét megírta.¹ Richelieu nagy alkotása úgy tűnt fel a francia kultúra ragyogását irigylő nemzetek előtt, mint a tökéletesedés szimbóluma. Richelieu valóban azzal a céllal alapította, hogy a nyelvet megrögzítse vagyis *tökéletessé* tegye. Ebben a racionalista eszmében is megvolt az evolúció gondolata, igaz, hogy az Akadémia arra volt hivatva, hogy minden további nyelvi ingadozást, mely gyöngeség, művel-

¹ Császár Elemér, *Bessenyei akad. törekvései*. 1910.

lenség számba ment e merev karteziánus korban, megszűn-
tessen. A józan ész legelőbb a nyelven akart diadalt aratni.

Most, mikor nálunk is rájöttek az elmék elmaradott-
ságunk tudatára, Magyarországon is a nyelv kiépítése, «csi-
nosodása», «pallérozódása» lett az első feladat és érthető,
ha a Voltaire Bourbon-rajongásán nevedezett Bessenyei
a messze elől futó francia nemzet akadémiájára gondolt,
amikor a magyar nyelv és irodalom kiművelését céljául ki-
tűzte.

De nem volt egyedül. A mérsékeltlen haladó Decsi Sámuel
1790-ben kiadott *Pannoniai fénixszé*-ben (a phoenix az újjá
születés szimbóluma) szintén így fogja fel a francia akadémiát,
melyet szintén Pellisson történetéből ismer. Ennek az intéz-
ménynek sok egyéb haszna mellett a legfőbb az, hogy «a pol-
gárnak szeméről is le hűllott a' tudatlanságnak homálya,
és az okoskodásnak 's gyakorlásnak egybe-kötése által bé-
ment a' természetnek titkos rejtekéig és sok új találmányok-
kal gazdagította hazáját». Az egészséges fejlődést csak a Ber-
talanéj és a Nantes-i edictum visszavonása akasztotta meg!

A konzervatív Fejér György *Egy magyar tudós társaság
legkönnyebb, és leghelyesebb felállításáról* írt értekezésében már
Condorcet eszméit értékesíti, aki a század nagy optimiz-
musát klasszikus formába öntötte. 1809-ben jelent meg Fejér
György könyve s ebből is látható, hogy a magyar reform-
mozgalom továbbra is a francia forradalmi eszmék varázsa
alatt áll: «A culturának, a' mennyire csak lehet, közösnek
kell lenni, és időről időre előbb mennie, hogy valamely Nem-
zet azon szerencséjének polczára emelkedgyék, melyre ren-
deltetett. Az Oskolai és Akadémiai oktatás erre elégtelen;
ennek a' fundamentum-vetés tulajdon czéllya. Az Oskolai
rámatól és feleslegségtől kimentvén a' közhasznú tudomá-
nyokat; a' vita alól kiszabadítván az igazságokat; 's kivált
rövid, és kellemetes előadással közölvén azokat, tehetni csu-
pán szert a köznépnek oktatására és kimivelésére; Condor-
cetnek kifejezése szerént. Ezekben áll pedig éppen a' Tudós
Társaságoknak hivatallya.» (6 l.) Ime Condorcet tipikus fej-
lődéelmélete a magyar tudós társaság alapítási terveiben!
Fejér Györgynek is Pellisson története a főforrása, de amikor
az uralkodói támogatásra céloz, nem által Voltaire IV. Hen-
rikére utalni, ki a felvilágosodás uralkodói mintaképe (Hel-
vetiust is idézi egy ízben), A francia példát említve, saját-
ságos módon szóról-szóra ismétli Decsi Sámuel szavait:

«A' Polgárok' szemeiről lehullott a tudatlanság' hályo-
 az okoskodásnak a' tapasztalással való öszvekötésével
 hatott a' Természetnek titkos rejtekéig, és gazdagságát
 kereskedését jó lábra állította, sőt lelkének is tökéletesülte
 érte. A vitézkedő Rend, a' tudományoknak reájok is szer-
 csés elterjedésére nézve, a' régi hadviselő mesterségnek e-
 szen új intézetet adott, melly által már észszel győzni
 inkább s. a. t. — — Bóldog kilátás! mindezekre emelk-
 hetik még a' mi N. M. Hazánk is nyelvének, és a' tu-
 mányoknak kebelében virágoztatásával: mert az egyes
 okoknak egyenlő is munkájok.» (75. l.) Így lesz az Akadémia
 a haladás eszköze. De a konzervatív haladó Fejér György
 mérséklő szövet is lát benne. Szerinte Voltaire, Rousseau,
 La Mettrie, D'Argens, Diderot, Bayle, Helvetius, Mirabeau
 (D'Holbach!), Raynal, Volney «religiotlanították» és «fi-
 getlenítették» az emberiséget. De ugyancsak az írók mint
 La Harpe, hatnak mérséklőleg a polgári erkölcsökre és
 törvényes hatalom függésére.

Ennél a konzervatív szellemű nyilatkozatnál még jo-
 ban kidomborítják Kazinczy Ferenc nyilatkozatai a felvilá-
 gósodás és nemzeti nyelv művelésének szoros kapcsolatát.
 Már a *Kassai Magyar Múzeum*-ról írja egy ízben: «Au-
 klärung, Moral, Philosophie aber nicht die Scholastische son-
 darin Platz finden...» (Lév. I. 472). De *Orpheus*-ának címébe
 egyenesen szabadkőműves nevét teszi és Aranka György-
 nek meg is írja, hogy a folyóirat alapításával a felvilágoso-
 dást óhajtja terjeszteni: «Nagy még a setétség, kedves Bará-
 tom! és nékem úgy látszik, hogy mivel némely helyeken
napok támadnak, a' barlangok setétjei még feketébbeké
 válnak, mint eddig voltak, míg Egünket estveli homály fogta
 vala bé. Én meg-makatsítottam magamat ki-tsikarni a'
 Superstitio kezéből a véres tört és irtóztató képeről le-kapni
 az áll-ortzát. Voltaire, Rousseau, Helvetius, a' Sanssouci-ban
 lakott Philosophus 's a' Kőműveség úgy adnak paist ba-
 lombba, mint mikor Perseust készítették fel az Istenek az
 Adromeda meg-szabadítására. Tsak attól tartok, hogy lán-
 goló fel-gyuladásom által el ne rontsam igekezeteimnek bol-
 dogulhatóságait. Olvassa meg, akinek esze és szíve van Or-
 pheusom bevezetését...», amit Rousseauból fordított és
 Helvetiusból fordítottatott a lélek halhatatlanságáról.

S hallgassuk meg csakugyan mit ír Kazinczy Orpheusa
 bevezetésében:

«Nékem egyik társam a' JÓZAN GONDOLKOZÁS lesz. — Okaim vannak azt Világosodásnak, Aufklärungnak, Eclaircissemmentnak *nem nevezni*; mert ezt *némellyek* az Indifferentizmussal, Irregióval (!) 's az *úgy nevezett* Naturalismussal vagy Deismussal *serélik-fel* átaljában; 's sikólnak mint /' Helvetius baglya, ha setét barlangjokba a 'Nap melegítő sugara be'-hat. — Kerülni fogom a' mérges érdeklését annak a' mi embertársaim szemei előtt szent, mert azt tsúfsággal illetni, szeretetlenség; és azért is, mert én, bizonyos tekintetben, a' mostani Zsidók s' Mahomet Religiója eránt is tisztelettel vagyok. Sem azon nem leszek, hogy új Religió Apostolának neveztetthessek, mert érzem jól, melly Chimera szándék az, a'melly a' köz-népet, — a' gubába vagy borsonyba öltözött köz-népet! — meg-világosítani igyekszik; mert érzem, hogy a' Világosság el-fogadására kevés emberek, és tsak a' jószívűek alkalmasok; — mert érzem, hogy van olyan igazság, melly a' rossz-ember szívében mindég az, a'mi a' gyermek kezében a' Tűz és Kés. — Az amit én a' józan gondolkodás alatt itt értek, az, a'mi a' Meg-tévelyedeteket (a' mennyire a' környül-állásokhoz is tulajdon agyvelőjüknek minéműségekhez képest lehet és kelletik), az igazabb út felé vezet, a' bolondságnak elibe tükröt vét, és ezen két igyekezet által a' szív' javulására, el-tsenedesedésére 's az igaz — nem-phantasmai bölökságra utat nyit; — a' BABONA-SÁGTÓL megtisztult RELIGIO, az ELEVE-ÁLLATÁSOKTÓL mentt PHILOSOPHIA.»

S hogy semmi kétségünk ne legyen, mit jelentenek ezek a' cenzura miatt szándékosan homályos célzások, közli Helvetius egy levelének fordítását, melyben a' francia író felszólítja pétervári barátját, hogy védje meg a' józan okosságot a' babona és a' teológia ellen és megállapítja, hogy a' gondolatnak, még a' téves gondolatnak szabad kimondása sem lehet ártalmas, sőt fénysugár a' sötétségben, csupán a' fanatizmus és a' babona okoznak a' nép között meghasonlást és forradalmakat.

Kazinczy szépirodalmi folyóirata tehát a' felvilágosodás eszméinek harcosa és Kazinczy, ha hangneme enyhül is az idők folyamán, élete egész munkásságát kétségtelenül szabadkőmivesi feladatnak tekinti: holott a' legtisztább nemzeti munka volt, a' magyar irodalmi nyelv és élet megteremtése. A' kiinduló pont a' felvilágosodás fejlődési gondolata, az eredmény nemzeti kultúra megteremtése. Így változik

át lépten nyomon a francia kozmopolita gondolat (Voltaire, Rousseau, Helvetius!) nemzetivé, egyiknél nyiltabban, másiknál kevésbé tudatosan.

Van tehát a felvilágosodásnak Magyarországon egy olyan oldala, mely felől tisztán mint kulturális tartalom hat. Nem annyira a gondolat a fontos, mint az, hogy a magyarság tudatára jön elmaradottságának, meglátja, hogy van haladás, fejlődés, élet Magyarországon kívül is és hogy ebbe bele kell illeszkednie. Ez a felvilágosodás döntő, elhatározó érdeme Magyarországon. A felvilágosodás szükségérzete, a haladás gondolata váltja ki az emberekből a hazafias érzést, mint Franciaországban. Tanulni, tanulni, mert elmaradtunk, gondolja állandóan Besseneyi s mikor már olvasott valamennyit, büszkén állítja szembe nyugati profán, racionalista tudását az otthoni elmaradott bibliai és latinos neveléssel. Kazinczy mit tett, láttuk. De még Báróczi alchimista rózsakeresztes tanulmányával is csak hazája előhaladásán akar dolgozni.

A felvilágosodás tehát a magyarság szellemi történetének egyik legnagyobb fordulója. Gvadányi megfigyeli azt a tényt, hogy régebben a grófok vallásos énekeket írtak, most franciából fordítanak. Ezzel valóban történelmi fordulatot figyelt meg, azt a nagy változást, melynek folyamán a magyarság régi vallásos és tradicionális kulturájából hirtelen bekapcsolódik a profán esztétikai és filozófiai kulturába. A magyarok természetes, nyers, érintetlen energiájukkal, mint a mesebeli hősök, mohón neki esnek a modern értelemben vett intellektuális és esztétikai művelődésnek. Az örökké tépelődő, meghasonlott Besseneyi filozófiája fejezi ki legszembeütőbbben az átmenet szenvedéseit, hosszás bolyongás után sem tud partra jutni a nyugalmas kikötőjét vesztett szomorúan józan bölcs. Meggyökeresedett protestáns vallásossága és empirikus magyar józansága nem fér össze a racionalizmus beképzeltségéből kinőtt önkényes konstrukciókkal: az ő Voltaire-től átvett szkepticizmusa mögött ott van a régi tisztcsaládi és valláserkölcsi nevelés nyoma, de győtri egyúttal fájának elmaradottsága. Így lesz Besseneyiben a felvilágosodás nemzeti problémává, így ismer rá a magyar a felvilágosodás útján mulasztásaira és vele megindul a színmagyar lelki mártírok hosszú sora, akikben a

¹ L. cikkemet: *Magyar rózsakeresztesek*, Mirerva 1922.

kelet és nyugat összeegyeztetésének problémája állandó gyötrelmet, benső meghasonlást okoz.

Ez a felvilágosodás legnagyobb jelentősége: a felvilágosodás váltotta ki azt a hatalmas hazafiúi érzést, melynek megnyilatkozásait a romanticizmus címén szoktunk elkönyvelni. Valójában ez már új forrás, melyet a felvilágosodás tárt fel, s ez a forrás a nemzeti érzés mély rétegeiből fakad. Az univerzális itt találkozik a partikulárisal. Bessenyei, Kazinczy, Széchenyi Ferenc, sőt Széchenyi István munkássága felett ott lebeg a régi helyett vagy mellett az új hit: a felvilágosodásnak a haladásba vetett hite és parancsa, mely ezekben a vallásos kedélyekben szent nemzeti feladattá válik: kötelességükké teszi, hogy életüket a magyar nemzet kiművelésének szenteljék. A kívülről szemlélő nem látja ezt s épp ezért igen jellemző annak a bécsi kémnek a gondolkodása, aki a felvilágosodásból kirügyező magyar nemzeti mozgalom minden újabb fázisát, mint a *jakobinizmus* újabb hódítását jelentgeti fel. A Magyar Nemzeti Múzeum alapításának célja, hogy ifjú jakobinusokat neveljenek, jelenti a kiváló történeti érzékkel megáldott ügynök.¹ A nagy magyar apostolok mindegyike természetesen a maga Istentől adott természetével reagál a felvilágosodás ösztönző eszméire: Bessenyei, ki legközelebb áll a francia irodalomhoz és megfürdött a Bourbon-kultúra bécsi ragyogásában, irodalmat teremt, Akadémiát sürget, de végre is spekulatív filozófussá válik magányában; Kazinczynál, ki már a német vallásos pietista felvilágosodás formáit is magába olvasztotta, optimista, bizakodó aktivitássá, ízlés- és nyelvművelési programmá lesz a szabadkőművesi esküben fogadott szent feladat és végül Széchenyi István, kinek atyja, úgy látszik, mindkét formájában átélte a felvilágosodást: a francia racionalista és a német pietista formájában, átöröklí atyjától a nagy programot és felismerve a tényleges történeti erőket, mély vallásos kedélye segítségével teljesen kiszabadul a XVIII. század rideg formalizmusából és megalkotja a legreálisabb nemzetművelési programmot, melyet aztán utóbb mégis a tiszta francia ideológia gyűr le Kossuth Lajos személyében. Bessenyeinél is már érezzük csirájában a nyugati gondolattal szemben táplált tragikus előérzetet, de nála ez

¹ Privatbibl. s. M. fsc. 50, 1807 okt. 26.

még inkább az egyéniség, mint a faj problémája ; Széchenyi önmarcangoló romantikus katolicizmusában faji pesszimizmussá fejlődik a történeti erők tényleges felismerése.

A francia felvilágosodás és a forradalom tanulságai tehát nem múltak el nyom nélkül a magyarság életében. Montesquieu alkotmányos politikai elmélete, a *Contrat Social* gondolata és a forradalom ideológiája mintegy átalakították a nemzet politikai gondolkodását : az alkotmányos kormányzat gondolata és a demokratikus egyenlőségi eszme átította a nemzet széles rétegeit és így a negyvennyolcas forradalmat készítette elő. Vallási téren a deizmus türelmi ideálja lett általánossá, de talán még mélyebben hatolt be a gondolkodó társadalomba a deizmus és materializmus hatása alatt a vallásos közömbösség, sőt a vallástalanság. Mindez talán nyomtalanul tűnt volna el, mint Martinovicsék forradalmi törekvései, ha a haladás termékeny gondolata mélyebben fekvő titkos erőket nem bolygat meg : a nemzeti érzést, mely a nagyarányú nemzeti fejlődésnek és a sajátos magyar kulturának lett a kútfeje.

NÉVMUTATÓ.

- Abaffy 28, 59, 102, 117, 134,
 136, 146—149, 150, 152, 156
 Abafi 9, 134, 139, 155.
 Abbadié 191, 192.
 Ágoston (Sz.) 168, 170.
 Alembert (D') 169, 203.
 Alexovics Balázs 67—69, 72,
 109, 174, 175, 177—188, 194,
 195.
 Almássy grófnő 133.
 Almássy Ignác gr. 144, 166.
 Almássy Lajos gr. 144.
 Anaxagoras 96.
 Andrásy gr. 122.
 Ányos Pál 70, 207.
 Aranka Gy. 210.
 Areli 162.
 Argens (D') 67, 168, 169—172,
 210.
 Aristoteles 200.
 Arnauld 164.
 Aulard 7.

 Bacon 12, 165, 203.
 Bacsnányi János 20, 28, 54, 82,
 101, 102, 118, 137—139, 153,
 154, 199, 207.
 Badits F. 157.
 Balogh Péter 144.
 Ballagi Géza 9, 34, 159.
 Baltensee b.-nő 150.
 Baranyai Z. 10, 23, 88, 134, 153.
 Baranyay Mihály 98.
 Barbeyrac 31.
 Barco b. 129, 133, 134, 160.
 Barcsay Ábrahám 134.
 Barits 35, 147, 156.
 Barkóczy Ferenc gr. 41, 144.
 Báróczi S. 70, 71, 212.
 Báthory 206.
 Batthyány Alajos gr. 13, 25, 29,
 75, 90, 146.
 Batthyány Ferenc gr. 87, 144,
 164.
 Batthyány János gr. 144.
 Batthyány József gr. 151, 163.
 Batthyány Károly gr. 144.
 Bauer 160.
 Bayle 12, 89, 168, 169, 171,
 173—175, 179, 180, 187, 189,
 210.
 Beccaria 29, 32.
 Beethoven 12.
 Belnay 47, 159, 160.
 Benkő Ferenc 69.
 Benyovszky gr. 144.
 Beöthy Imre 144.
 Bergier (abbé) 170, 174, 175,
 184, 185.
 Bernoulli 67, 191.
 Berthier 127, 128.
 Berzsényi Dániel 201.
 Bessenyei György 22, 23, 26, 34,
 39, 65, 66, 70, 79, 80, 96, 104,
 195, 207—209, 212, 213.
 Bezerédy Ignác 144.
 Billaud-Varenne 115.
 Billisics Alajos 188, 189.
 Blanchard 104.
 Blount 168, 170, 171.

- Blumauer 73, 101.
 Bocskay 195.
 Bodin 29, 171.
 Boehmer 126.
 Bolingbroke 66, 96, 171.
 Bolla Márton 26.
 Bonaventure Despériers 104.
 Boráros 160.
 Bossuet 196, 170.
 Boufflers (Chevalier de) 165.
 Boulainvilliers 93, 168.
 Boulanger 97, l. D'Holbach.
 Boullier 93.
 Bradley 171.
 Buffon 207.
 Bujánovits Kornél 98.
 Burke 55, 112—114, 121, 199.
- Caldwell 23.
 Calmet (Dom) 174.
 Calonne 121.
 Capuano (De) 96.
 Caraffa 120, 121.
 Castellane (D.) 116.
 Cerbon 171.
 Charon 104.
 Cházár András 34, 59, 140.
 Chénier (André) 132.
 Christiani 196.
 Cicero 168, 200.
 Clarke 173, 192.
 Clauer 111.
 Cochem (P.) 83.
 Colbert 75.
 Collé 67.
 Collins 66, 168, 171, 175.
 Collot d'Herbois 59, 117.
 Concha Győző 9, 32.
 Condillac 204, 205.
 Condorcet 205, 209.
 Confucius 196.
 Contzen 185.
 Conybaere 171.
 Crouy-család 35.
 Cuferer 171.
 Czindery 40, 113.
 Csáky István gr. 74, 122.
- Csáky Istvánné gr.-nő 142.
 Csaplár B. 9, 70, 165.
 Csapodi Lajos 167—171, 174,
 179, 187.
 Császáz Elemér 9, 208.
 Cserei Farkas 64.
 Csokonai 88.
- acier (Mme) 196.
 Dante 208.
 Darvas F. 94, 144, 151.
 Dayka G. 69.
 Decsy Sámuel 106, 199, 209.
 Deling 159.
 Delvaille (Jules) 202.
 Demokritos 91, 97, 105.
 Derham 166.
 Descartes 8, 11, 12, 80, 166,
 168, 192, 203.
 Desmoulins C. 127.
 Diderot 10, 74, 80, 168, 171,
 174, 203, 210.
 Diecmann G. 171.
 Diénes Sámuel 33, 81.
 Diogenes Laertius 30.
 Ditton 191, 192.
 Domokos 144.
 Domonkos (Sz.) 18, 84.
 Du Barry 125.
 Dubois de la Tournelle Teréz
 141.
 Dufresny 69.
 Dugonics 184.
 Du Mesnil 174.
 Dumouriez 139.
 Duplessis-Mornay 31.
- Eckhart Ferenc 8.
 Eder (Mathias) 133.
 Elliot 109.
 Endrődy János 201.
 Epikuros 30, 31, 91, 96, 202.
 Erasmus 104.
 Erdélyi László 152, 157.
 Ersch 206.
 Esterházy hercegek 101, 137,
 206.

- Esterházy Ferenc gr. 144.
 Esterházy Imre gr. 23.
 Esterházy József gr. 25, 144
 Esterházy Károly gr. 129.
 Eybel 73.
- Fábián G. 91, 202.
 Favier 145
 Fazekas M. 9, 13, 71.
 Fejér György 209, 210.
 Fekete György gr. 170.
 Fekete János gr. 38, 65, 67, 133,
 142, 143, 146, 162.
 Fénelon 104, 119, 120, 191.
 Ferenc (I) 196, 198.
 Festetich grófok 144.
 Filangieri 29.
 Fináczy E. 9.
 Fontenelle 12, 104, 119, 120,
 191.
 Forgách László gr 36, 86, 92,
 93, 96, 144.
 Forgách Miklós gr 36, 86, 93,
 96, 129, 131, 144, 145.
 Foulou 127, 128.
 Fouquier-Thinville 132.
 Förderer 188.
 Förster 171.
 Fraknói V. 8, 9, 53, 54, 96—98,
 111.
 Franklin 166.
 Fréret 171.
 Fridericus (P) 165.
 Fries b. 132.
 Frigyes (Nagy) 10, 15, 23, 96,
 104, 122, 164, 207., 210.
 Frónius M 207.
 Fülöp Gábor (Óri) 190.
- Gabelhofer 38, 123, 124, 129,
 130, 133, 160, 161.
 Gaillard 92, 93.
 Gárdonyi Albert 9.
 Cassendi 166.
 Gaszner 94.
 Genz 185.
 Gerdil 189.
- Gibson 171.
 Gildon 171.
 Girtanner 103, 106.
 Gontard 142.
 Gorani 101, 115.
 Goslet 133.
 Gotthardi 28, 45, 132, 133, 156.
 Gottsched 66.
 Göböl Gáspár 67.
 Gragger R. 86, 129—131.
 Grassalkovich Antal 166.
 Grassalkovich-család 131.
 Grégoire (abbé) 106.
 Griffet 174.
 Grossinger 103.
 Grotius 31, 32, 34, 104, 191, 193.
 Guiton de Moreau 132.
 Gvadányi 193—197, 212.
 Gyöngyösi 63.
 Gyurkovics 147, 156.
- Hackel 115.
 Hacker 130, 161.
 Hajnalkövi 193.
 Hajnóczi 25, 26, 48, 54, 93,
 101, 133, 139, 143, 147, 149,
 150.
 Halász 147.
 Haller Albert 190.
 Haller Antal gr. 41.
 Hatvani 21.
 Hägelin 164.
 Heineccius 29.
 Helvetius 10, 24, 77, 80, 92,
 93, 96, 99, 168, 169, 171, 175,
 203, 210—212.
 Henrik (IV) 18, 67, 105.
 Hermolaus (P) 188.
 Heyden b. 127.
 Hirgeist 95, 156, 157, 161.
 Hobbes 29, 31, 34, 38, 92, 96,
 170, 189.
 Hoffmann 35, 38.
 Holbach (D') 10, 77, 86, 91—93,
 96, 97, 99, 175, 184, 186, 188,
 203, 210.
 Horányi Elek 104, 166, 167.

- Horus I. Wunsch.
 Houtteville 192.
 Höring 94, 95.
 Huber 73.
 Hubert F. 176.
 Huet 175.
 Humphrey 171.
 Huszti József 30.
 Hyde 173.

 Illésházy 144.
 Isaurus (P.) 188.
 Isnard 45.
 István (Sz.) 76, 77, 91, 188,
 189.
 Izdenczy 72.

 Jakab Elek 103, 108.
 Jankovics 131.
 Jency György 14.
 Jeromos (Sz.) 170.
 Jezernitzky 144.
 Jókai M. 122.
 József (II.) 18, 24, 25, 29, 35,
 36, 41, 73, 74, 89, 103, 104,
 119, 144—146, 163, 164, 197
 Jöcher 171.
 Juhász János 134.
 Junius Brutus 31.
 Juricska Lajos 158.
 Justi 29.
 Justus Lipsius 31.

 Kalazanci Sz. József 166.
 Kant 8, 97, 159.
 Károlyi Antal gr. 190.
 Károlyi grófnő 108.
 Katona István 164.
 Kazinczy Ferenc 11, 41, 64, 70,
 82, 88, 142, 152, 155, 157,
 174, 185—187, 190, 191, 193,
 207, 210—212.
 Kazinczy László 198.
 Keglevich István 145.
 Keglevich Károly 145.
 Kellner 160.
 Kemény F. 152. J. Sehy.

 Kemény Sámuel gr. 108.
 Kilián I. Stahel.
 Kinizsi Pál 183.
 Kis János 91, 120.
 Kisfaludy S. 29.
 Klaus (Fr.—X.) 188.
 Klobusiczky G. 144.
 Klopstock 205.
 Koburg hg. 131.
 Kolberg Fritz 191.
 Kollmayer 45, 109.
 Koppi 35, 147, 156, 167.
 Kossuth L. 161, 213.
 Koszó J. 9, 163, 164.
 Kovachich Márton 10, 64, 93,
 164, 166.
 Kováts Pál 32.
 Kraill 147, 149, 156.
 Krály József 46.
 Kultsár 108.

 La Barre (Chev. de) 72, 186.
 La Bruyère 150.
 La Condamine 207.
 Laczkovits János 29, 49, 52,
 54, 71, 72, 86, 88, 94, 109,
 113, 120, 121, 123, 130, 131,
 144, 150—152, 186.
 Laczkovits László 144.
 La Fayette 102, 106, 127, 139.
 La Harpe 210.
 Lajos (XIV.) 67, 104, 106, 119,
 165, 203.
 Lajos (XVI.) 125, 139.
 La Mettrie 96, 168, 169, 175, 210.
 La Mothe le Vayer 169.
 Lamotte-Houdard 204, 205.
 Lamy 174.
 Landerer 71, 117, 124, 161.
 Langer (Karl v) 145.
 Lányi 123.
 La Rochefoucauld 150.
 Latude 124.
 Launay (De) 127.
 Laurier 12.
 La Vrillère 125.
 Le Brun 102, 154.

- Le Febvre 186.
 Leibniz 8, 89, 165, 166.
 Leland 171.
 Lenin 21.
 Le Page 133.
 Le Roy de Lozembrune 206,
 207.
 Lesley 176.
 Lessing 90, 109, 194.
 Leukippos 96.
 Leval (A.) 192, 206.
 Liedemann 129.
 Liomin 191, 192, 1. Teleki J.
 Lipót (II) 41, 129, 131, 141,
 150.
 Locke 78, 80, 89, 92, 165, 169.
 Lolme (De) 116.
 Luby 144.
 Lucanus 96.
 Luckner 102.
 Lucretius 90—92, 96, 202.
 Lukács Pál 115.
 Lukianos 96, 104.

 Mably 48, 195.
 Machiavelli 104, 171.
 Mackintosh 121.
 Madvay János 122.
 Magyar Balázs 183.
 Magyary István 188, 189.
 Mahl 160.
 Maillet 175.
 Maintenon (Mme de) 93.
 Makk (p.) 200.
 Mandics 41.
 Mansuelt 171.
 Marczali H. 9, 29, 35, 38, 140,
 143, 161.
 Mária Antoinette 123, 128, 141.
 Mária Terézia 5, 10, 23, 32, 41,
 66, 122, 128, 133, 164, 201.
 Márjássy 144.
 Markovics 156.
 Markovics (?) 131.
 Marmontel 89, 132, 168, 173,
 175, 207.
 Marron 106.

 Martini 29, 32—34, 48, 81, 89,
 90, 177.
 Martinovics 20, 28, 38, 48—54,
 94, 96—98, 101, 102, 109,
 110, 112, 114, 115, 117, 118,
 120, 132, 134, 139, 144, 146,
 150, 151, 159—162, 175.
 186—188, 195, 198, 199, 214.
 Mátyás (I.) 67.
 Mednyánszky b. 41, 112, 134,
 136, 144, 152, 156, 188.
 Mednyánszky b. (?) 137.
 Millot 104, 110, 186, 195—197.
 Milton 205.
 Mirabaud, Mirabeau, 1. Hol-
 bach (D').
 Mirabeau 38, 47, 57, 92, 93,
 104, 106, 116, 125, 126, 136,
 140, 141.
 Mitrofanov 37, 104.
 Mohamed 172, 174, 211.
 Molnár János 170—174, 179, 187
 Momus 104.
 Moniglia 175, 176.
 Monod Alb.) 184.
 Montagne (P.) 30.
 Montaigne 150, 169.
 Montesquieu 10, 12, 22—29, 32,
 46, 48, 53, 69, 73, 75, 86, 90,
 114, 119, 157, 163, 168, 169,
 172, 173, 189, 195, 196, 200.
 Moreau G. 117.
 Morelly 168, 169.
 Mornai 192.
 Morvay Gy. 143.
 Mozart 78, 204.
 Mózes 175, 191.
 Muszka M. 176.
 Müller (főkertész) 130.
 Müller Lipót 9.

 Nadasdi Lukács 23.
 Nagy Ferenc (Vályi) 80.
 Nagyváthy János 15, 90, 110,
 130.
 Napoleon 201.
 Naudé (G.) 120.

- Necker 125, 127.
 Nedoklausi 111.
 Neumiller 95.
 Newton 165, 166, 167, 173, 203.
 Neymuni 162.
 Niezy 162.
 Noailles (Duc de) 106, 126.
 Nonnotte 170—172, 174, 175, 179.
- Ocellus 96.
 Opsträt 164.
 Orczy László b. 48, 92, 101, 122, 123, 130, 131, 142, 144, 156.
 Orczy Lőrinc b. 70, 166.
 Origenes 170.
- Őz Pál 28, 54—56, 76, 92, 101, 122, 123, 130, 131, 142, 144, 156, 199, 200.
- Page 174.
 Paine (Thomas) 59, 112—115, 121, 200.
 Paitzkoffer 115, 160, 161.
 Pascal 164.
 Pataki József 152.
 Patzkó 124.
 Paul Hermite (Frère) 165.
 Pázmány P. 85, 189.
 Péczeli 67, 109, 144, 190, 191.
 Pellisson 208, 209.
 Perrault 204, 205.
 Péterfi 131.
 Pétion 102.
 Petófi 154.
 Petrasovics 200.
 Pictet 190.
 Pitt 146.
 Plato 96.
 Pluquet (abbé) 121.
 Podmaniczky József b. 41, 143, 144.
 Polignac 175.
 Pompadour (Mme) 93.
 Pomponazzi 96.
 Porré 174.
- Potocki gr. 118.
 Prades (abbé De) 168.
 Pray 187.
 Prónay b. 131.
 Puffendorf 31, 34.
 Püchler 41.
 Pythagoras 197.
- Quérard 206.
 Quesnel 164.
- Rabaut de St-Étienne 89, 115—117, 121.
 Rabelais 104.
 Racine (Louis) 192.
 Radziwił herceg 197.
 Rákóczy F. 120, 206.
 Ráthonyi 144.
 Rausch 156.
 Rautenstrauch 73, 164.
 Raynal 118, 119, 210.
 Rédey (gálszécsi) 86.
 Rédey (?) 134.
 Regnier 171.
 Révay Miklós 167.
 Richelieu 104, 208.
 Robespierre 21, 95, 132, 146, 156, 199, 201.
 Rollin 195.
 Rosenmann J. 33.
 Rousseau J.—J. 10, 24, 28, 29—34, 36, 37, 39—53, 57, 58, 62—64, 66, 70, 75, 80, 81, 88, 90, 93, 96, 98, 112, 114, 115, 118, 119, 153, 154, 157, 159, 163, 167, 168, 170, 172—176, 179, 180, 184, 185, 187, 191, 193, 194, 197, 200, 202, 205—207, 210, 212, 214.
 Ruber József 31.
 Ruziczka 73.
- Sade (Marquis de) 74.
 Saint-Just 153.
 Sándor (?) 131.
 Sándor (Nagy) 104, 105.
 Sándor István 65.

- Sándor Lipót fhg. 102, 141, 161,
 162.
 Sarlay 160.
 Sauer (kanonok) 37, 38.
 Saurin 171.
 Schaffrath Lipót b. 167.
 Schille: 191.
 Schlózer 103.
 Schmidt 133.
 Schreier János 26.
 Sehy F. 152.
 Sévigné (Mme de) 93.
 Sextus Empiricus 96.
 Shaftesbury 66, 89.
 Sherlock 171.
 Sigray gr. 146, 150, 162.
 Skerlecz Miklós 144.
 Sonnenfels 32.
 Sonnerat 121.
 Spendou (abbé) 164.
 Spielenberg Pál 109, 175, 185,
 186, 199.
 Spinoza 96, 101, 139, 151—153,
 155, 186, 198.
 Splényi János 144.
 Stahel és Kilián 40, 113, 185.
 Stakhouse 171.
 Steinkelnér 171.
 Stock 164.
 Strohmeier 45, 111, 113, 116,
 133, 136, 151, 156, 186.
 Swieten (Van) 23.
 Swieten (Van) ifj. 89.
 Szacsvay Sándor 12, 38, 45, 56,
 64, 73—76, 78, 79, 102—108,
 199.
 Szaitz Leó 87, 88, 110, 124, 177,
 187.
 Szarka 95.
 Széchenyi F. 143, 146, 213.
 Széchenyi I. 213.
 Szentmarjay 28, 41—44, 48,
 54, 92, 95, 101, 111, 133, 142,
 147, 149, 153, 157.
 Szilágyi Sámuel 67, 190.
 Szily Ádám 52, 120, 144.
 Szinnyi F. 138.
 Szirmay Ádám 162.
 Szirmay András 162.
 Szirmay Antal 146, 101, 139,
 151—153, 155, 162, 186.
 Szirmay Pál 162.
 Szirmay Péter 162.
 Szirmay Sándor 162.
 Szlávy János 54.
 Szluha György 188, 189.
 Szolárcsik 102, 146, 152, 157,
 199, 200.
 Sztáray Antal gr. 38.
 Sztáray János gr. 144.
 Sztáray Mihály gr. 38, 92, 94,
 141—143, 162.
 Szulyovszky 86, 162.
 Taine 7.
 Takáts Ádám 190.
 Takács József (Péteri) 91.
 Takáts S. 190, 191.
 Tamás (Aquinoi Sz.) 30, 169.
 Tántsits Ignác 48, 94, 95, 162,
 198.
 Telekesi Imre 183.
 Teleki József gr. 88, 144,
 191—193.
 Thou (De) 108.
 Thököly Imre 195, 206.
 Tihanyi 131.
 Timáus 96.
 Tindal 96, 168, 171.
 Toland 171.
 Tóth Rezső 9.
 Trapp (Ernst Christian) 165.
 Trembley 94.
 Trenck Ferenc 122.
 Trenck Frigyes 86—88, 103, 104,
 110, 122—132, 151, 161, 177.
 Trenk v. Tonder (Mor. Flavius)
 103, 104.
 Troeltsch E. 31.
 Tronchon (Henri) 143.
 Ürményi József 33, 34.
 Vally 130.

- Vámbéry R. 92.
 Vanini 170
 Varenn Joh Ign. 32.
 Varjas János 190.
 Város 95.
 Vay-család 144.
 Vay József 116, 143, 144.
 Vergennes 104, 106.
 Verhovác 115.
 Verhovszky S. 48, 114, 115, 117,
 118, 121.
 Vernet 192.
 Verseghy F. 9, 20, 83, 110, 149,
 177, 186, 195—197, 200, 204,
 205.
 Vlach Joh. Alois 32.
 Volney 97, 115, 117, 118, 121,
 210.
 Voltaire 10, 58, 59, 63—73, 75,
 77—81, 86—88, 90, 93, 96,
 103, 104, 110, 114, 121, 163,
 168—171, 174, 175, 179, 180,
 184—188, 190—192, 194—
 197, 203, 207, 209, 210, 212.
 Waddington 31.
 Walther 188.
 Walthier 160.
 Warmann 134.
 Washington 106.
 Werenfels 90.
 Wieland 70, 104.
 Wittola 73, 164.
 Wolff (Chr.) 8, 89, 165, 192.
 Wolston 168, 170, 171.
 Wunsch 194, 197.
 Wurmser 102.
 Yvon 171, 174.
 Zabuesnig 68, 179, 187.
 Zarka Károly 33.
 Zechenter 66.
 Zgurich 48.
 Zichy J. gr. 137.
 Zichy Károly gr. 111, 151.
 Ziska, 195, 206.
 Zocchi 92, 132.
 Zolnai B. 67.
 Zoványi Jenő 89.
 Zrinyi Miklós 206.
 Zsitvay György 82.
 Zsivics Máttyás 31, 174—177,
 179, 187.

TARTALOM.

	<i>Oldal</i>
Előszó	7
Bevezetés	10

1. Az állam.

I. Montesquieu	22
II. A Contrat Social	29

2. A vallás.

I. A deizmus	63
II. A materializmus	90

3. A forradalom.

I. Az ujságok	100
II. A könyvek	110
III. Trenck Frigyes	122
IV. Franciák	132
V. Az arisztokrácia	136
VI. A forradalmárok	146

4. A reakció.

I. A katolikus egyház	163
II. A protestánsok	189
III. Világi irodalom és hivatalos reakció	193

5. A haladás eszméje és tanulságok	202
--	-----

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtár 9145/699/1953. sz.

